

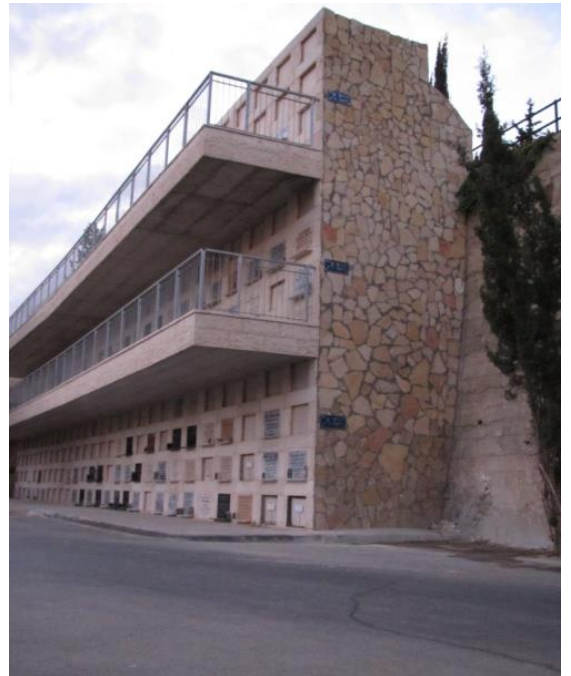
בס"ד

הקבורה ב'קומות' ב'מכפלות' וב'מנהרות'

קובץ מאמרים שהתפרסמו בקבצים תורניים

על סוגי הקבורה שהתחדשו בהר המנוחות ובשאר ערי ארה"ק [עם תמונות]

קבורה בקומות-משטחי בטון על עמודים מלאים עפר / קבורה בכוכין מבטון ע"ג האדמה / קבורת מכפלה-זוגית / קבורת מת ע"ג מת בתוך האדמה / הקבורה במנהרות הר המנוחות: בכוכין מבטון; בכוכין החצובין בקירות המנהרה; בקרקע המנהרה

לרפואת

הגאון רבי חזקיהו יצחק שמואל בן מרים

בתושח"י

ניתן לקבל קונטרס זה בחינם

בדוא"ל: mk345345@gmail.com

[וכן ניתן לבקש לקבלו מודפס במחיר סמלי]

וכן אפשר לקבל צילום הספרים הנזכרים בקונטרס - בכתובת הנ"ל

וכן ניתן לשלוח הערות על קונטרס זה - לכתובת הנ"ל

מכתב שהתפרסם מאת הגר"ל שטינמן

שהצטרפו אליו הגר"ח קניבסקי והגר"ג אדלשטיין

כ"ח מרחשון תשע"ו

בס"ד

נצטוינו בתורתינו הק' לקבור המת, וקבורת המת כבר נפסק בשו"ע (יו"ד סימן שס"ב) שהיא בקרקע ממש כמש"כ בפסוק ואל עפר תשוב, ולא טוב הדבר מה שיש כאלו שרוצים לשנות מצורת הקבורה הנהוגה כיום, ע"י שיקברו המתים בקומות וכדו', הננו לגלות דעתנו בזה שאין לעשות שום שינוי בצורת הקבורה הנהוגה כיום שהיא ע"פ המסורת המסורה לנו, שהיא הקבורה שכיוונו חכמינו ז"ל, וכל המשנה ידו על התחתונה, ויש חיוב על כל מי שיש בידו לפעול ולהשפיע שלא ישנו את צורת הקבורה, ויאפשרו לקבור בכל מקום ומקום כדין וכראוי לכבודו של מת.

ונזכה בקרוב שיקיצו וירננו שוכני עפר בב"א.

א.ל. שטינמן

חיים קניבסקי

י. גרשון אדלשטיין

מכתבי הגאון המקובל רבי שריה דבליצקי זצ"ל

הקונטרס שלפננו היה למראה עיניו של הגר"ש דבליצקי זצ"ל בתקופה האחרונה לחייו, והביע את רצונו לכתוב "הסכמה", אלא שעקב חולשתו דחה הדבר, ונטרפה השעה, כפי שמעיד בנו הגר"ד שליט"א במכתב דלהלן. כמו"כ במקום זאת יובאו בעמודים שאח"ז מכתביו שכתב מנהמת ליבו בענין זה, למחברי קונטרסים, וכן חרג מהרגלו - שלא להתערב בעניני הכלל - וכתב לראשל"צ הגר"י יוסף, ולהגר"ש בעדני, ע"מ שיפעלו בענין. [וראה עוד במאסף תורני ישורון (לזכרו) - כרך מ' ניסן תשעט (עמ' קלט) מה שהתבטא בכמה הזדמנויות בענין זה].

עדות הגאון רבי דוד [בן הג"ר שריה] דבליצקי שליט"א מהדיר ספרי הראבי"ה והראב"ן ועוד ספרים

בס"ד כ"ה מנ"א תשע"ט

שלום וישע רב לידידי הרה"ג ספרא רבא ובעל מעשים הר"מ קוטקס שליט"א. ראיתי אשר כתב מנהי"ר על אודות קבורה בקומות בהקף ובעומק לא הניח דבר גדול ודבר קטן. ומעידני שכל אימת שהיה נושא זה עולה, היה מר אבי צוק"ל מתמרמר מאד על תופעה זו שפשתה ועל כך שאין דורש לה ואין עומד בפרץ. וכשקיבל את הקונטרסים של כת"ר שמח מאד שהנה יש מי שמוסר נפשו על דבר נשגב זה והתכוון לכתוב הסכמתו הנחרצת על הדברים. אלא שנטרפה השעה ונסתלק לב"ע. ודעתו מפורסמת וידועה לכל באי שער ביתו. וזה עתה הראוני מה שכתב בכת"ק: 'קבורה בקומות הוי כמושלך על פני האדמה כי אין זה קבורה כלל'. ואירע שבאו לשאול על מקרה שקברו בטעות אשה ליד איש, איך לנהוג. והפטיר בצער, הכל יותר טוב מאשר לקבור בקומות.

ובאותו ענין, פעם ספרתי לו שראיתי שקברו איש בקבר שהיתה קבורה בו אשתו משכבר הימים, ואמרתי לכאורה שפיר עבדי שהרי בודאי כשחפרו השאירו כמה טפחים אדמה. אבל הוא זצ"ל נרתע והשיב מי יודע אם אין כאן ענין של חיטוטי שכבי, כי מאן ספין ומאן רקיע וידע בדבר זה.

ולדעתו של מר אבי צוק"ל, הרי כת"ר עוסק במתי מצוה להביאם לקבר ישראל ומי יוכל לשער שכרו בזה ובבא.

בברכה - דוד דבליצקי

מכתב הסכמה שנכתב בשולי קונטרס בעניני הקבורה בקומות
מאת הרה"ג רבי איל פורת שליט"א

הנה מקובלנו מראשנו פלג"ז מקריסן צצ"ע שציוויתים מחזיקים כנגד ההלכה
כגון אלו, קדורה קדמות, שאיסורם נכאפ' עדין כל, אין לתת שום טעמים ואמות
יק צבוק עפסוק ומהגיד בהלכה פלא טעם, וקבלין דאן, פשוט שיקדורה קדמות
אחז' כן שזכר מוני במצאות אינה קדורה כלל ופוי כאושלך קדופסא על פני הסדרה.
ודרך אלק, אצל תמחה אוק לא הוצב קדונשים זה בין האוסרים, תפאון' ל' גזעיה
אקסלרוד שליט"א אף בית דין קחיפה (כצת קדימוס) שהוציא קדמותו קדונשים שלם
לפסוק כל המצאות קדומים אלה. שניה בלעזקי ו' טעמלי תפאון.

שריה דבליצקי

בני ברק, רח' ירושלים 50

טל. 6182649

פקס. 6181091

בס"ד, יום י"א אייר תשס"ו
כ"ו אלול

לכבוד
מלך העם ל' צחק יוסף שליטא
הכאשר עזרין ורם באש' תישכח

של' וברכה.

הנה מוכר' הרע' ל' אייל פורת שליטא הוא נציג

מטעמו בזערה שקמה בענין קדורה, היות וכיזאע קוצא
ל' למענהד' שליטא קיימות קציות רבות בצורות
הקדורה שנתחדשו בצמן האחרון.

קשתנו איפוא היא שמענהד' שליטא יעשה כפי
אדל' השפעתו ופסקיו וכ' להיות עעזר שתהיה אפשרות
לכל אחד מישראל באורח' להיקד' מאחר איוש כפי
שהיה נפוג עפ'י ההעכה בכל בדורות ולפחות שהאחרים
שדורשים ה'ק' למינהם, כעת, ערובה קקד' כרגע
כמו בכל הדורות, יהיו סדירים ולא ירקיעו שחקים
לאחר שעד הצמן האחרון היו כל צורות הקדורה
משתנים ע'י הרשויות הממשלתיות.

הנציג מאח' ענהד' נ'.

ברכה והצלחה בכל אשר יפנה.
שריה דבליצקי.

שריה דבליצקי

בני ברק, רח' ירושלים 50

טל. 6182649

פקס. 6181091

בס"ד, יום
י"א אייר תשס"ו
כ"ז עמ"ד

ל כבוד

מצ"כ הג"מ רבי שמעון בעזני שליט"א

שלום ואברהם.

הנה מוכ"ז הרב"ל ר' אליהו פורת שליט"א הוא נציג
מטעמו קוצרה שקמה בענין קדורה, היות וכידוע
קוצאי גם עמ"כדל"ג נ"י קיימות בעיות רבות קצרות
הקדורה שנתחדשו בצמח האחרון.

קשתנו איפוא היא שמע"כדל"ג נ"י יעשה כפי גודל
השפעתו וכו', ע"י מועצת חכמי התורה שכת"ר היא
מראשיה, עה"ת ע"כדל"ג שתהיה אפשרות לכל אחד
מישנאם בארה"ק ע"כדל"ג לאחר אולם כפי שהיה נ"ל
ע"כדל"ג ההענה בכל בדורות, ולפחות שמהמירוס הצדקש

כהיום ע"י הח"ק ע"כדל"ג, יהיו סבירים ולאו ירקי"ו שח"כ
שחקים, ע"כדל"ג שער הצמח האחרון היו כל צורות
הקדורה משתמ"ס ע"י הרשויות הממשלתיות.

הג"מ מאח" ע"כדל"ג נ"י

קדמה וקדמה דכל אשר

י"ב.

שיה דבליצקי.

הקדמה קצרה לקונטרס

הסוגים השונים בליווי תמונות

על זאת יתפלל כל חסיד אליה לעת מצא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו (תהלים פרק לב, ו). רבי יוחנן אמר: לעת מצא - זו קבורה. אמר רבי חנינא: מאי קרא השמחים אלי גיל ישישו כי ימצאו קבר (איוב ג). אמר רבה בר רב שילא, היינו דאמרי אינשי: ליבעי אינש רחמי אפילו עד זיבולא בתרייתא שלמא. (ברכות ח).

דברי הפסוק והגמ' הללו מתקיימים לדאבוננו במלואם בזמננו במקומות רבים באר"ק, כיון שקשה מאוד למצוא קבר רגיל, וגם אם כן במחיר גבוה [אא"כ למי שקנה כבר או למי שיש קברי אבות במקום]. ולזה יש לברר את סוגי הקבורות החדשים מציאותם ודינם. ישנם בעיקר ד' סוגים: רמה-קומות, כוכין מבטון ע"ג האדמה, מכפלה-זוגית (וקבורת-על), ומנהרות (על ג' סוגיה). נקדים תיאורם בקיצור ואת השמות השונים שניתנו להם [וחשוב לידע זאת כיון שיש בלבול רב בציבור עקב חילופי השמות שנקראים בין הרשויות השונות (ופעמים גם אצל החברה קדישא) לבין הציבור]. תמונות מפורטות לכל אחד מהסוגים נמצאות במאמרים שלפנינו וכמצוין להלן:

קבורת שדה. קבורה רגילה ומסורתית בה נחפר הקבר בעפר האדמה בשדה הפתוח, לאחר שמוכנס הנפטר לחפירה מכסים אותו באבני הגולל ובעפר, ומקיימים מצבה על גביו. ראה תמונה מספר 1.

תמונה 1

קבורה רווייה. שם כולל לשיטות הקבורה דלהלן.

א [קבורת רמה] - המכונה בפי העם 'קבורת קומות': קבורה במבנה של מספר קומות ע"ג עמודים. המבנה נוצר ע"י יציקה של משטחי בטון זה ע"ג זה כאשר בין משטח למשטח מתקבל כעין אולם קבורה. את הרצפה ממלאים עפר בגובה המאפשר לחפור בתוכו קבר. במהלך הלוויה עולים או יורדים לקומה שנקבעה נכנסים לתוך האולם ומכניסים את הנפטר לקבר שנחפר בעובי עפר המילוי הקיים ברצפת אותה קומה. ישנן ח"ק המקפידות ליצור חיבור של העפר לקרקע עולם ע"י המצמדת המבנה כולו להר סמוך, וישנן שלא מקפידים על זה כפי שרואים בתמונות הבאות. [וישנם הממלאים מרזבים מלאים עפר ע"מ ליצור חיבור לקרקע למטה].

בירור מקיף מבואר להלן במאמר השלישי 'קבורה בקומות ובכוכים מבטון' 'מוריה' ניסן תשע"ו [ובתחילתו רשימה מפורטת של ספרי ודברי גדולי הפוסקים בזה]. וכן במאמר רביעי 'ביאור כמה סוגיות לענין קבורת מת' [האם יש להוכיח מכמה סוגיות הש"ס - דין קבורה שאינה בקרקע ממש אלא על גביו כגון הנ"ל]. ודעת הגרי"ש אלישיב התבארה בהרחבה במאמר שישי 'תשובת הגרי"ש אלישיב על קבורה בקומות וביאורה'. ראה תמונות 2-3.

תמונה 2

תמונה 3

ב [קבורת כוכים - ומכונה בפי הרשויות 'קבורה בקומות' או 'קבורת סנהדרין': קבורה בתוך כוכי בטון העשויים באופנים שונים וכדלהלן, זה לצד זה וזה ע"ג זה. יש מקומות שהכוכים נבנו סמוך לצלע ההר, ויש מקומות שנבנו בלא שום חיבור מהצד לקרקע עולם אלא כעמוד-אנדרטה בפני עצמה, ויש מקומות שנבנו בקירות של אולמות מקורים.

בירור מקיף במאמר השלישי 'קבורה בקומות ובכוכים מבטון' 'מוריה' ניסן תשע"ו. [ובתחילתו רשימה מפורטת של ספרי ודברי גדולי הפוסקים בזה]. וכן במאמר הרביעי 'ביאור כמה סוגיות לענין קבורת מת' [האם יש להוכיח מכמה סוגיות הש"ס - דין קבורה שאינה בקרקע ממש אלא על גביו כגון הנ"ל]. ראה תמונות 4-5.

תמונה 7

צורה ג: יש מקומות באר"י, שמניחים אמבטיות של בטון (שוקת בטון) כשהתחתית מבטון היא חלק בלתי נפרד מהאמבטיה וגם יש לו בית קיבול, ומונחים זה מעל גבי זה. ראה תמונה הבאה [שבה רואים את האמבטיות מונחים זה ליד זה כהכנה להניחם זע"ז]. יצוין שיש המקפידים שיהיו חורים קטנים באותן אמבטיות (וכפי שרואים בתמונה זאת), ע"מ ליצור חיבור בין האמבטיה לעפר המילוי שסביבותיו ואותו מחברים לקרקע עולם שתחתיהם.

תמונה 8

וצריך להקדים ולתאר את צורת הקבורה עצמה בכוכים אלו. הנה בכוכין אלו המת לא טמון כלל בעפר, אלא מניחים שכבה דקה של עפר בתחתית הכוך, ראה תמונה 9.

תמונה 9

[תמונה זאת צולמה בכוכין מבטון שע"ג האדמה שבהר המנוחות, וכע"ז יהיה בכוכין אלו שבמנהרות]. ואחר שמכניסים את המת מכניסים עמו ב' שקי חול קטנים סגורים א' למראשותיו וא' למרגלותיו, כשהמטרה היא שכשהשקים יתבלו ויתפוררו החול יישפך מהם קצת על המת, ולכן המת לא נרקב בתוך העפר, ולכן הריקבון אינו טבעי והוא איטי מאוד. [וכן העידו על כך כמה מתים שהוצאו משם אחרי תקופה ארוכה והיו כמעט שלמים]. וא"כ סוגרים את התא קבורה עם פלטת לוח 'שיש' המשמשת למצבה (גודלו 55 ס"מ על 55 ס"מ בקירוב). ותהליך הדברים, מיד אחר הקבורה עדיין לא אוטמים את הסגירה אלא תוקעים איזה משולש העשוי מעץ, ע"מ שהמצבה לא תיפול, ויותר מאוחר באים להדביק את הפלטה עם מעט מלט או דבק [ומסתבר שאז צריכים להסיר את המצבה בשביל להדביקה כראוי]. ולכן ישנם בעיות חמורות (נוספות) שהתפרשו בס"ד במאמר על הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות עמ' 21-19 ובהוספה עמ' 28.

תמונה 4

תמונה 5

ויש בבניית ג' צורות שיש ביניהם הבדל הלכתי:

צורה א': יש מקומות שבונים קירות מבלוקים של בטון עם חלוקה לתאים וכו' כמו בניה רגילה. כפי שנראה לכאן' בתמונה 6 [מהר המנוחות].

תמונה 6

צורה ב': מניחים אמבטיות מבטון זע"ז בלי תחתית, ובשביל התחתית מניחים כעין פלטות מבטון, ראה תמונה הבאה [שצולמה בהר המנוחות שבה רואים אמבטיה בלא תחתית, ומניחים אמבטיה ע"ג אמבטיה וביניהם פלטות מבטון].

יציקת ביטון בעובי 10 ס"מ על כל המשטח כולו, היינו, על כל חלקת הקברים, ובה פתחים של 1.5 מטר על 0.6 מ', כמו בקבורת שדה. מבחוץ זה נראה ממש כמו חלקה של קבורת שדה. אך למעשה, כל בריכה היא בפני עצמה, ואין לה שום קשר לבריכות שלידה. ואין כל חיבור בין האדמה שמחוץ לבריכות לבין האדמה ששופכים אח"כ לתוך הבריכות, דמלמעלה יש מסגרת בטון שאין עליה אדמה, והסיבה שזה נראה כמו קבורת שדה כיון שבהרבה בתי קברות (גם ב'קבורת שדה' הרגילה), ישנה מסגרת בטון מלמעלה (כדי לסמן את הקברות) אלא ששם יש רק מסגרת שאינה עמוקה ומתחתיה יש אדמה ובמקום שהמתים נמצאים וביניהם הכל הוא אדמה. [וראה תמונה הבאה דלכאן] היא עונה על התיאור הנ"ל, אלא שבה לא ברור האם בצד השני היא סמוכה לקרקע עולם, ואנו דנים באופן שאין סמיכות לקרקע עולם].

תמונה 11

ובנוגע לתחתית האמבטיה התחתונה אם יש לה משטח מבטון או ששם יש עכ"פ חיבור לאדמה [דבתמונה הנ"ל הדבר אינו ברור] - השיבו לי שאין תחתית מבטון. אלא ששוב הראוני תמונה מבניית קבורת מכפלה [בהר המנוחות] שבה רואים באופן ברור שיש יציקת בטון בתחתית [וכן יש מהצדדים רק קירות בטון], ראה תמונה הבאה ואח"כ את הסברה.

תמונה 12

[בתמונה 12 רואים ברקע 'קומות', ובצד ימין 'כוכין', ובמרכז 'מכפלה', ומצד שמאל קיר מבטון וכן בצד ימין יש קיר בטון של הכוכין מבטון. ה'מכפלות' הם החורים הגדולים שרואים שהם באמצע הבניה ובהמשך הם יכוסו עפר, ואח"כ יצקו בטון מע"ג כל השטח עם השארית פתחים - תוך כדי שימוש במסגרות שרואים בתמונה (יותר בפנים) בצבע שחור, ומתוכם יחפרו את הקבר עד למטה, ויטמנו מת אחד מעל הבטון היכן שראויים את החור, יכסו אותו עפר, ומעליו יטמנו מת נוסף היכן שכעת יש עפר].

ג' 'קבורת מכפלה' או 'קבורה זוגית' [או קבורת 'רבת נדבכים']: ברור מקיף מבואר להלן במאמר החמישי 'הקבורה במכפלה-זוגית', מוריה שבת תשע"ז. ולהלן במאמר השני 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז. ולהלן בצילום משו"ת שארית הצאן לאחד מגדולי רבני מרוקו. ונבאר בקיצור:

ויש בזה כמה סוגים: סוג א: בחלקות הישנות, יש מקומות שמעמיקים קבר שהוכן כקבר רגיל, כדי שתהיה בו אפשרות לקבור שני מתים או שלשה, מת ע"ג מת עם הפסק עפר של ג' טפחים או ו' טפחים. אופן זה הוא דומה לצורת קבורת מת ע"ג מת בתוך מעבה האדמה הנזכר בפוסקים [ובמאמר הנ"ל התברר אם הוא לכתחילה]. **סוגים ב-ד:** בחלקות החדשות שמכונים קברים רבים בצורת קבורת 'מכפלה' - זוגית, אף שאחר שהחלקה מוכנה לקבורה היא נראית בדיוק כמו חלקת קבורה רגילה, ואף שרואים מלמעלה יציקת בטון זה נראה כמו חלקות רגילות רבות שיוצקים למעלה שכבה דקה (כ-10 ס"מ) של יציקת בטון לסימון הקברים. מ"מ כפי שהתברר בבדיקות שנעשו בעת בניית החלקות, וכן מפרסום שפרסמו בוני החלקות עצמם, שהדבר אינו כן, והדבר יוצר דיונים הלכתיים מעמיקים אם דינם כקבורה או שמה דומים לכוכין מבטון שעל פני הקרקע שיתכן שאינם קבורה כלל. ויש בזה כמה סוגים. ונביא את הסוגים הידועים לנו [ויתכן שישנם - או שבעתיד יהיו - סוגים נוספים] בלוי תמונות. [וידגש שהתמונות הם רק להבין את המציאות שנדון עליה, אבל למעשה יתכן שבמקומות שצולמו התמונות ישנם פרטים נוספים שלא רואים בתמונות, אלא רק כשרואים את המציאות בשטח, ושלפיהם אולי הדין משתנה], ואפרטם:

סוג ב: יש מקומות שחופרים באדמה תעלה ארוכה ובה מניחים אמבטיות מבטון, זו ע"ג זו, כשבכל אמבטיה אין תחתית, ויש בה נקבים בצדדים כדי שיהיה חיבור לאדמה מהצד, וקוברים מת למטה מכסים אותו עפר ו"ט ומעליו את העליון. ראה תמונה הבאה. [בזמן בנייתן (ובתמונה זאת רואים שבסוף השורה הניחו אמבטיה שלישית על גביהם)].

תמונה 10

ובזה לכאן' הוי דינה כאופן ראשון כיון שהמת בעצם בתוך האדמה וגם מתחתיו יש אדמה ובנוסף יש גם נקבים מהצד.

סוג ג: יש מקומות שכפי שנמסר לי קבורה זאת מתבצעת כך: אופן בניית הקברים הכפולים, שמוציאים (ע"י טרקטורים) את כל הקרקע מהמתחם כולו [בשטח של כדונם] עד עומק של 2 מטר, לאחר מכן יוצקים ביטון בתבנית של בריכות קטנות, שכל אחת היא יחידה בפני עצמה, של יציקת ביטון בעומק 2 מטר, ובאורך 1.5 - על רוחב 0.55 מטר, ובין כל בריכה לבריכה מרחק 0.6 מטר. (אגב, אינני יודע מה יש במרווח שבין הבריכות, אולי יש חלל של אוויר, או שמחזירים לשם את העפר שהוצא). את הבריכות ממלאים בעפר, ומלמעלה עושים

תמונה 14

תמונה 15

תמונה 16

ולעיל הבאנו כמה צורות של בניית כוכי הבטון ע"ג האדמה וכאן רואים ברור שבמנהרות צורת בנייתן היא של אמבטיות מבטון.

[ב] חציבת כוכין עגולים לשם קברים בקירות המנהרה עצמה. [וכפה"נ מצופים בשכבת בטון]:

תמונה 17

[ג] ישנה תכנית לקבור בקרקע המנהרה כמו קבורת שדה רגילה. ואם יש קברים מעל המנהרה יש בזה בעיה ממונית כפי שמבואר בסוף המאמר הנ"ל, ובתגובת הגר"ש אלתר שהובאה אחריו.

[קבורה נוספת דומה – שבה נראה לכאן' שיש לה תחתית מבטון אבל איני בטוח בזה. והיא ישנה קבורה נוספת דומה שנקראת 'דגם ערבה' (המיושמת כפי הנראה בבית הקברות בת"א) והיא אמבטיית בטון עם ב' נקבים - מעברים מצד לצד בתחתיתה, והאמבטיה מונחת על האדמה ע"י מנוף עם מלגז, ומעליה מניחים אמבטיה נוספת. (ואיני יודע אם בתחתית האמבטיה התחתונה יש בטון כפי שנראה לכאן' בתרשים דלהלן או לא, וכן איני יודע אם מניחים אותם על האדמה ומסביב יש עפר, או שיש שם מסביב ג"כ יציקות בטון). ומצ"ב תרשים ממנה.

תמונה 13

ד] קבורת על – קבורה זוגית שלא תוכננה מראש, וצורתה כעין קבורת מכפלה, אלא שהנפטר נקבר בעומק רגיל (לא בעומק רב). וכשבאים לקבור את הנפטר השני מסירים את המציבה ומוסיפים כעין תל עפר מעל פני הקרקע. במקום בו היתה המציבה.

ה] מנהרות הר המונחות: המציאות בזה על ג' סוגיה השונים - בליווי תמונות וההלכה – מבוארות להלן במאמר 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המונחות', בית אהרן וישראל שבט אדר תשע"ח.

ובקיצור, במנהרות יש ג' סוגים:

[א] בתוך כוכים מבטון. כפי האופן שקוברים בכוכים מבטון ע"ג האדמה, כאן הם מונחים בתוך המנהרות:

תוכן ענינים

[ציוני מספרי העמודים הם לפי המספרים שבתחתית העמוד]

מכתבי גדולי ישראל:

מכתב הגר"ש אלישיב - ראה להלן בתחילת מאמר שישי.

מכתב הגר"ל שטיינמן שאליו הצטרפו הגר"ח קניבסקי והגר"ג אדלשטיין.

מכתבי הגאון רבי שריה דבליצקי [אל מחברי קונטרסים בענין זה, ואל הראשל"צ הגר"י יוסף ואל הגר"ש בעדני].

הקדמה קצרה לקונטרס עם סוגי הקבורה השונים בליווי תמונות.

הקדמה נחוצה [עמ' 1-6 (מתוך מאמר ראשון דלהלן)].

ובה סקירת השתלשלות פרשת הקבורה ב'קומות' וב'כוכין מבטון מע"ג האדמה'. עובדות מזעזעות והוראות הגדולים בענין כל קבורת מת ע"ג מת. ורשימת גדולי הפוסקים שהתנגדו לקבורת כוכין ע"ג האדמה וקבורה בקומות ודומיהם.

מאמר ראשון: הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות – קובץ בית אהרן וישראל שבט אדר תשע"ח. עמ' 1-25.

הקדמה [הנ"ל] / פרק א: הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות. ענף א: המציאות והדין בכוכי הבטון המוצמדים לקירות המנהרה, ובכוכין שנחצבים בקירות [ואם דומים לכוכין מבטון שע"ג האדמה]. ענף ב: ג' סוגים הקיימים בכוכי בטון שע"ג האדמה, ודינם כשיבנו במנהרה, והאופן שנבנו במנהרות הר המנוחות. א: בלוקים מבטון. ב: אמבטיות בטון הפתוחות מלמטה ומניחים ביניהם פלטה של בטון. ג: אמבטיות בטון הסתומות מלמטה, ומונחות זה ע"ז. בירור דין קבורה בארון מסוגים שונים. ענף ג: בירור בגדרי כלי לענין קב"ט, והנפ"מ לענין קבורה. ענף ד: בעיות נוספות בכוכי המנהרות (הר המנוחות). א: חסרון בקבורה (בימים הראשונים). ב: חסרון בצורת הקבורה (לעולם). ג: חיסרון כפרה. ד: בזיון המתים עקב הריח הרע. ה: 'יאמרו התירו פרושים את הדבר' ו: מת ע"ג מת. פרק ב: האם יש גזל המתים בקבורה ע"ג קברים קיימים או תחת קברים [והאם יש חסרון של תיקון לנפטר כשקוברים מעליו או תחתיו מתים אחרים]. תמצית המאמר.

תגובת הג"ר שאול אלתר ראש ישיבת שפת אמת גור – בית אהרן וישראל ניסן אייר תשע"ח. עמ' 26-27.

הוספה למאמר על הקבורה במנהרות הנ"ל. עמ' 28.

מאמר שני: קבורת מת ע"ג מת – האם מותרת לכתחילה; מוריה ניסן תשע"ז. עמ' 29-43.

קבורת מת ע"ג מת עם הפסק עפר ו' טפחים בצורות שונות – האם היא מותרת לכתחילה: ענף א: קבורת מת ע"ג מת [בלא הפסק עפר

ועם הפסק עפר], מקורו, טעמו, והמנהג בזה. / ענף ב: קבורת מת ע"ג מת לכתחילה או בדיעבד. התייחסות הפוסקים על הדברים – דברי הגר"מ שטרנבוך, ומכתב הג"ר יוסף ליברמן. / ענף ג: מתי נחשב ש'אין מקומות קבורה' והאם יש ענין להיקבר בירושלים. / ענף ד: שינוי מנהג מתים – בזיון ופגיעה בשאר המתים [ואם ישנה אזהרת צוואת ריה"ח בענייננו]. / ענף ה: פרטים בגדר ההפסק בין המתים. / ענף ו: קבורת קרובים זע"ז. / ענף ז: תיקון לנפטר וגזל המתים.

נספח למאמר הנ"ל: תשובת שארית הצאן (מגדולי רבני מרוקו) על קבורת מת ע"ג מת – האם מותרת לכתחילה. עמ' 44-50.

מאמר שלישי: קבורה בקומות ובכוכין מבטון; מוריה ניסן תשע"ו. עמ' 51-65.

ובו יתברר: א. האם קבורה צריכה להיות דוקא בתחתיות הארץ. ב. ביאור סוגיות 'קבר בנין'. ג. האם אפשר ללמוד מהסוגיות לעניני זרעים ומקוואות בגג עם עפר – לענין קבורה. ד. האם בקבורה בקומות יש איסור מכה חוקות העמים. ה. שינוי מנהג. ו. האם יש חסרון להיקבר בקרקע כדין וכמנהג, בבית קברות שקוברים באופן האסור. ז. אם יש חיסרון בקבורה בכוכין כיון שהגוף נרקב באיטיות. ח. קבורת צדיק אצל רשע. ט. בעיות נוספות. סיכום.

מאמר רביעי: נספח למאמר הנ"ל: ביאור כמה סוגיות לענין קבורת מת. עמ' 66-68.

ובו יתברר: האם יש להוכיח מכמה סוגיות הש"ס – לדין קבורה שאינה בקרקע ממש אלא על גביו כגון 'קבורה בקומות', 'כוכין מבטון מעל פני האדמה': א: הסוגיא בב"ב (יב.) / ב: הסוגיא בנזיר (נא.) / ג: הסוגיא בב"ב (כ.).

מאמר חמישי: הקבורה ב'מכפלה-זוגית'; מוריה שבט תשע"ז. עמ' 69-83.

הקדמה [הנ"ל]: ענף א: בירור מציאות הסוגים השונים ודינם. [ד' סוגים – תיאור מציאותם והבירור ההלכתי בדינם; חלק מהסוגים נבנים בצורה הדומה לקבורת כוכין מבטון שע"ג האדמה]. / ענף ב: בעיה של איסור הנאה מהקבר. / ענף ג: בעיות נוספות בקבורת 'מכפלה-זוגית' כפי שנהוגה כיום [א: עומק הקבר. ב: המצבה. ג: קבורת איש ליד אשה. ד: תפילה על המת התחתון. ה: בעיות נוספות].

מאמר שישי: תשובת הגר"ש אלישיב על 'קבורה בקומות - משטחי בטון על עמודים מלאים עפר' וביאורה; עומקא דפרשה רמת שלמה ירושלם תשע"ב [בגירסה מעודכנת]. עמ' 84-88.

העתק תשובת הגר"ש/גדרי ה'כפרה' בקבורה/ שינוי מנהג המתים/ התנגדותו הנחרצת בע"פ של הגר"ש לכל סוגי קבורות אלו.

פסק הגר"ש אלישיב על קבורה בקומות - מכתב תלמידו הגר"ד מורגנשטרן שליט"א. עמ' 89-90. תיאור השאלה בצירוף תמונה, ותשובת הגר"ש כפי שכתבה תלמידו המובהק הג"ר דוד מורגנשטרן שליט"א.

הרב משה קוטקם

הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות

האם מתקיימת מצות קבורה ועניינה - בכוכי מנהרות הר המנוחות
והאם ישנה בעיה ממונית של 'גזל המתים'

הקדמה: השתלשלות פרשת הקבורה ב'קומות' ותוכן המאמר

פרק א: הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות ענף א: המציאות והדין בכוכי הבטון המוצמדים לקירות המנהרה, ובכוכין שנחצבים בקירות [ואם דומים לכוכין מבטון שע"ג האדמה]. / ענף ב: ג' סוגים הקיימים בכוכי בטון שע"ג האדמה, ודינם כשיבנו במנהרה, והאופן שנבנו במנהרות הר המנוחות. א: בלוקים מבטון. ב: אמבטיות בטון הפתוחות מלמטה ומניחים ביניהם פלטה של בטון. ג: אמבטיות בטון הסתומות מלמטה, ומונחות זה עג"ז. בירור דין קבורה בארון מסוגים שונים. / ענף ג: בירור בגדרי כלי לענין קב"ט, והנפ"מ לענין קבורה. / ענף ד: בעיות נוספות בכוכי המנהרות (הר המנוחות). א: חסרון בקבורה (בימים הראשונים). ב: חסרון בצורת הקבורה (לעולם). ג: חסרון כפרה. ד: בזיון המתים עקב הריח הרע. ה: 'יאמרו התירו פרושים את הדבר' ו: מת ע"ג מת.

פרק ב: האם יש גזל המתים בקבורה ע"ג קברים קיימים או תחת קברים [האם יש חסרון של תיקון לנפטר כשקוברים מעליו או תחתיו מתים אחרים]

תמצית המאמר

הקדמה נחוצה: השתלשלות פרשת הקבורה ב'קומות' ותוכן המאמר

הקדמה¹: רבים חושבים שענין זה אינו נוגע למעשה ואין נחוץ לעיין בו. אמנם, לצערנו הם לא מודעים למציאות בשטח. ומאידך מי שמתוודע למציאות כשהיא נוגעת אליו (ל"ע), אין לו אז פנאי לברר המציאות וההלכה. וביותר מכך, כשצריכים לרכוש קבר ל"ע, מי שלא מודע לסוגים השונים שהתחדשו וכדלהלן, לפעמים לא יודע מה מציעים לו ומה הוא מקבל, כיון שלא תמיד מיידעים את מבקש הקבר על איזה קבר מדובר, בפרט החברות שאין להם כמעט קבורה רגילה. וגם מי שיודע לשאול, לא תמיד מבין במה מדובר בדיוק. ולפעמים הדבר לא נודע רק אחר הקבורה כשעולים לקבר בתום השבעה וכדומה, ומצוי במת שנשלח מחו"ל או בירושלים שנוהגים שאין הבנים מלווים.

בארה"ק, מדיניות הרשויות היא, כי חברא קדישא המעוניינת לקבל הקצאת קרקעות למטרת 'קבורת שדה', דהיינו הקבורה הרגילה והמסורתית, נתקלת בקשיים עצומים, ולעתים רבות בסירוב מוחלט ע"י דרישות, נהלים ותנאים שהן אינן מסוגלות לעמוד בהם מבחינה הלכתית, מאידך ח"ק המעוניינת בקרקעות למטרה של 'קבורה רוויה' על סוגיהם ושמותיהם השונים ('קבורת רמה' המכונית בפי העם 'קבורת קומות', 'קבורת סנהדרין' שהיא קבורה בכוכין מבטון שע"ג האדמה [ראה להלן תמונה מס' 3] ו'קבורת מכפלה-זוגית' וכדלהלן) מקבלות בנוסף לקרקעות עצמם תמריצים ומשאבים לפיתוח ולתחזוקה. ולכן בהרבה מקומות בארה"ק [ובפרט בירושלים בהר המנוחות] מקומות הקבורה הרגילים כבר התמלאו, וכמעט אין מקומות קבורה רגילים אלא רק קבורה בקומות או כוכין, וקבורה רגילה כרוכה ביוקר רב. חשוב להדגיש, כי טענת הרשויות על הצורך לשנות מצורת הקבורה המסורתית הנהוגה

1 ב' הקטעים הבאים עם הערותיהם, וכן הקטע שבסוף ההקדמה (ד"ה ובעצם) כבר הקדמתי למאמרי 'הקבורה במכפלה-זוגית' מוריה שבט תשע"ז. והדברים נדפסים גם כהקדמה למאמר שלפנינו מפני חשיבות הדברים.

מימים עברו, כי בעוד כמה שנים כל הארץ תהיה מלאה קברים ולכן חייבים לקבור באופנים הנ"ל, אך טענה זו אינה נכונה, כי מבדיקה מעמיקה התברר, שהפרשה החלה לפני למעלה משלושים שנה, כשכמה בעלי 'ענין' הציגו בפני הרשויות נתונים לא נכונים על המציאות העתידית, וטענו שלכן חייבים לתכנן צורות אחרות של קבורה, ושיש למצוא היתר הלכתי לזה, והרשויות קיבלו את הדברים ואישרו את תכנון ובניית הצורות הנ"ל, והחלו להערים קשיים בהקצאת קרקעות לקבורת שדה, וממילא נוצר מחסור חמור במקומות קבורה רגילים. ועוד, כיון שהרשויות נוכחו שהציבור לא מעוניין בזה, גם לא הציבור ה'כללי' היהודי בארה"ק, פתחו במסע 'הסברה' למען קבורה זאת, וכן ביטלו את מימון הביטוח לאומי לקבורת שדה, כדי שהמחירים יאמירו, עד שכיום מחיר קבר רגיל בהר המנוחות ובמקומות נוספים מסתכם בעשרות אלפי ש"ח, וכבר הגיעו המחירים אצל ח"ק מסוימות עבור קבר בודד ל-150 אלף שקלים (!), כדי שמי שאין לו יכולת כלכלית לרכוש קבורת שדה, יהיה מוכרח לקבל קבורה רוויה. והאמת היא, שיש מקום קבורה רב וכמפורט בהערה². ולא רק במרחק קצר מירושלים ושאר ערים גדולות - אלא גם בערים עצמם, וכמפורט בהערה³. ויש לבירור זה חשיבות הלכתית, כיון שלאור נתונים אלו עולה שאין את ההיתר שיוזכר במאמר (לפי חלק מהדעות) על מצב שאין מקום לקבור כלל, כיון שישנם מקומות קבורה רבים, ולכן אין שום היתר להשתמש בהיתרים של שעד"ח - [שעת דחק], ולכן יש לדרוש לתת לציבור אפשרות לנהוג לפי דרישות ההלכה, וכמו בכל תחום הלכתי שלא מחפשים היתרים של שעד"ח, גם בדברים שהרשויות מערימים קשיים.

ל'קבורה בכוכין מעל פני האדמה' כבר התנגדו גאוני הדור באירופה ובארה"ב לפני מלחמה"ע השניה (כשהרפורמים קברו שם ב'מאזליאום' - כוכין שמע"ג האדמה), וכן התנגדו גאוני אר"י ל'כוכין מבטון מע"ג האדמה' [ראה תמונה מס' 4] וכן ל'קבורת קומות'.

2 נמסר לי ע"י העוסקים בענין. בשנת תשע"ב הוציאו הרשויות סרטון הסברה (שהונפק בשנת תשס"ד), שם טענו שכביכול אם ימשיכו בקבורה כהלכה, תוך מספר שנים תתמלא הארץ בקברים. והביאו 'נתונים מדויקים', שבמשך שנה נפטרים בארה"ק כ-35,000 לשנה, ובשטח של 'דונם' קוברים 270 נפטרים, נמצא שבשנה צריך 150 דונם, והוסיפו שעד שנת תש"פ (כלומר, משנת תשס"ד עד שנת תש"פ דהיינו תוך 16 שנים) יצטרכו 1 מיליון דונם לקבורה. ע"כ דבריהם. והנה גם לפי הנתונים שלהם חשבון פשוט יגלה לנו את הטעות שבדבר. הרי 35 אלף לחלק ל-270 שווה 130 דונם בקירוב [ולא 150]. ו-130 כפול 16 שנים שווה סה"כ 2,080 דונם ולא מיליון דונם. וגם לפי חשבון 150 דונם כפול 16 שווה 240 דונם ולא מיליון דונם. [ומאידך במיליון דונם לפי החשבון הנ"ל אפשר לקבור יותר מ-2 מיליארד נפטרים, ובכל העולם כולו לא נפטרים כ"כ הרבה במשך 16 שנים]. ומלבד זאת הנתון של 270 נפטרים לדונם אינו מדויק, כי אף שבירושלים בהר המנוחות אכן קוברים 250 לדונם, מ"מ בבית"ק במרכז הארץ קוברים 400 נפטרים, וכנראה בגלל תנאי השטח ההררי שבירושלים. [ובבית"ק זכרון מאיר בב"ב שקוברים בצפיפות גדולה, קוברים כמעט 600 נפטרים בדונם]. ובארה"ק יש 21,600,000 דונם קרקע, וא"כ יש די מקום לא רק לשש עשרה שנים אלא גם לעשרות שנים הקרובות. והאמת היא, שעלינו לחשב מה החיסכון ב'קבורה הרוויה' (קבורת קומות) על פני 'קבורת שדה' (קבורה רגילה), שהרי גם הקבורה הרוויה תופסת שטח. ועוד עלינו לקזז את הנפטרים בערי הפריפריה (למעלה מ-50%), שהרי הבעיה היא רק במרכז הארץ ירושלים וחיפה, אך בשאר חלקי הארץ לא משתלם להקים בנייני קבורה, אלא לקבור בקבורת שדה (הקרקעות זולות, והבניינים יקרים), יוצא אפוא, שה'חיסכון' קטן.

3 כגון בירושלים, בהר הזיתים יש עשרות אלפי חלקות קבורה ריקים, אלא שבגלל המצב הבטחוני יש שנמנעים מלהקבר שם. ובהר המנוחות ישנם 265 דונם המופשרים כעת (תשע"ו) לחלקות קבורה, [ולאמור הערה קודמת בכל דונם ניתן לקבור לפחות 250 קברים ברווח והיינו לכה"פ 250,66 נפטרים], וזאת מלבד שטחים רבים בסביבות ירושלים. והרשויות ממאנות להכשיר את כל זה לקבורת שדה מהטעמים הנ"ל. [ולאחרונה ממש הסכימו לשחרר מתוכם כ-50 דונם לקבורת שדה, ושטח זה התחלק בין ח"ק השונות בירושלים]. וכן במרכז הארץ ישנם שטחים רבים שיוכלו לשמש לקבורה.

[ראה להלן תמונה מס' 5], כשחלק מהפוסקים כתבו שאינה קבורה כלל, וחלק מהפוסקים כתבו שחסר ב'כפרה' של הנפטר [שהיא סיבת הקבורה לצד א' בסנהדרין מו:], וחלק מהפוסקים הוסיפו חסרונות נוספים. והאריך בכל זה עם תמונות מפורטות הרב הגאון רבי גד משה ליכט שליט"א במאמרו 'קבורה בקומות ובכוכין מבטון' שראה אור בכתב עת מוריה ניסן תשע"ו (ובו ברור הלכתי מקיף בזה עם ט' נידונים, עם התייחסות לרוב הסוגיות המרכזיות בענין).

במאמר שלפננו נדון על סוג קבורה שהיא לכאורה בתוך האדמה, ולכן היה מקום לחשוב שאין בו את החיסרון של 'קבורה בקומות', ושהיא קבורה לכתחילה, אולם אי"ז נכון. ונפרט את הדברים. בשנים האחרונות נחפרו ג' מנהרות מתחת חלקות קיימות בהר המנוחות בירושלים (באורך כולל של 1.3 ק"מ) ע"מ לקבור בתוכם עשרות אלפי מתים באופנים הבאים:

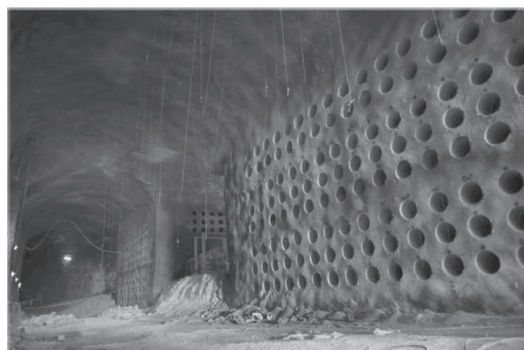
(א) בכוכין מבטון המוצמדים לצידי המנהרה. הכוכין עשויים כמין אמבטיות מבטון המוצמדות זה לצד זה וזה עג"ז, שורות שורות, ע"מ להכניס את המתים מהצד, כפי שרואים בתמונות 1-1.

תמונה מס' 1 - הכניסה למנהרות הקבורה עם כוכי הבטון

תמונה מס' 1* - מנהרת הקבורה עם כוכי הבטון

(ב) בכוכים החצובים בקירות המנהרה עצמה [וכפה"נ מצופים בשיכבת בטון, כדי שהכוכ לא יסתם מהאדמה]. שורות שורות, אחת ע"ג השניה. והגיע לידי תמונה מהמנהרות בה רואים פתחים עגולים חצובים בקירות, ולכאורה הכוונה לאופן זה. ראה תמונה 2.

תמונה מס' 2: כוכין עגולים חצובים בקירות המנהרה [וכפה"נ מצופים בשיכבת בטון]

ג) קבורה רגילה באדמה עצמה. [ויש ח"ק שעד כה הקפידו שלא לקבור בקומות וכוכין מבטון מעל האדמה, וכעת שוקלים להתחיל לקבור באופנים ב-ג]. ויש להדגיש יותר שאופן הקבורה עצמה באופנים א-ב, היא כמו בקבורה בכוכין מבטון ע"ג האדמה - בזה שלא מורידים את המת למטה לתחתיות הארץ, אלא מכניסים אותו מהצד והמת מונח בגובה. ומסביב המת מכל צדדיו יש רק בטון - אמבטיה 'כלי' מבטון. ואינו מוטמן בעפר אלא תחתיו יש שכבת עפר נמוכה, ומב' צדדיו מניחים ב' שקי עפר קטנים סגורים, בתקוה שעם הזמן יתבלו וישפכו על צדדיו. [פירוט נוסף ראה להלן פרק א ענף ד]. ובאופן א' אין ו' טפחים בין מת למת, ולפעמים גם לא ג"ט, ואין עפר ביניהם אלא רק אויר עם מחיצת בטון [שטוחה בצורה מאוזנת] שעליה שכבת עפר נמוכה. ובאופן ב' עדיין לא התברר לי כמה הפסק יש בין קבר לקבר מצדדיו וע"ג. ולכן כשדנים על הקבורה במנהרות אלו חשוב לידע על איזה סוג מדובר. ואחר שנברר מציאותית והלכתית אופנים אלו, נגלה שסוגי א-ב לכאורה דומים ממש לקבורה בכוכין בטון שע"ג האדמה, ולכן יש בהם חסרון מהותי בקבורה. ובסוג ג' יש דיון אם יש גזל המתים שקנו את מקומם מ'רום רקיעא' עד ה'תהום', [וכמובן שזה שייך ג"כ בסוגים א-ב]. ונוגע גם לכל קבורת מת ע"ג מת כשלא תוכנן מראש. והתפרסם שהח"ק שאלו את רבני בד"צ עדה חרדית בשלהי שנת תשע"ה אודות הקבורה במנהרות אלו, ואחר שבקרו במנהרות אלו ודנו ע"ז בישיבת הבד"צ, מיאנו להתיר זאת, גם לא באופן של קבורה רגילה בקרקע המנהרה, וטעמם יבואר בפנים. [ויש לדעת שישנה תכנית לחפור מנהרות כאלו גם מתחת ביה"ק העירוני של העיר בית שמש]. [כמו"כ בקשוני לברר אם לכהנים שעד כה הלכו בכבישי הר המנוחות, ישתנה דינם בעקבות חפירת המנהרות הנ"ל והנחת המתים בהם, ובמקו"א קצת ביררתי זאת, ושוב שמעתי ששוקדים על פתרונות, וצריך לברר אם אכן נעשו וכדין]. ובעצם קבורת מת ע"ג מת, אקדים בזה כמה עובדות חשובות שידברו בעד עצמן: א] במסגרת השלחן על יו"ד (ליוורנו ת"ר, יו"ד שסב) וז"ל: 'והן אמת דלשמע און שמעתי דבק"ק אחת בשעת הדחק הסכימו טובי העיר עם רישיון המו"ץ שלהם להגביה קרקע ביה"ק בהפסקת ו"ט ביניהם (- בין הקברים הישנים לבין הקברים החדשים), ושבאותה השנה נפטרו הרב וטובי העיר, וע"כ שומר נפשו ירחק מן הכיעור ומן הדומה לו, ולא רציתי להסכים אפי' בשעת הדחק להגביה קרקע ביה"ק ולקבור ע"ג אפי' בהפסקת ו"ט ויותר'.⁴ וחזר ע"ז שם בהמשך דבריו: 'וטוב להחמיר אפי' בהרחקת ו"ט'. והובא סיום זה להלכה בשד"ח (אבלות קמב). וכן הובא בשו"ת חייבת הקודש לג"ר אליהו קלצקין אב"ד לובלין, ובסוף ימיו מגדולי ירושלים (התרפ"ו, כג). ב] תיאור מקרא פולין תרצ"ג: 'אנא עובדא ידענא, וזוכר כד הוינא בחור צעיר בעיר הולדתי קראקא בפולין, בשנים הראשונות של תר"צ, נתמלא בית העלמין שהיה בטבורה של העיר ועדיין לא הושלם בית העלמין החדש לעיר, ואז נתנה רשות לקבור זה על ג"ז בקבר אחד, ברור, בעומק האדמה, תקופה מסוימת התירה לעצמה הח"ק בעיר קראקא לקבור בצורה כזאת, ובודאי על דעת רבה של העיר ובית דינו, אך הנה התחילו ובאו מקרים מצערים, נפטר פתאום בשנת תרצ"ג רבה של העיר, ולאחריו שני אבות בתי הדין, והעיר היתה כמרקחה, פשפשו במעשי העיר ויצא איסור לקבור קבר אחד מת על גבי מת ונפתח דחוף בית העלמין החדש'. [בנתיבי חסד ואמת' (הוצאת הח"ק ת"א-יפו תשמ"ח). הסיפור מובא בהקדמה למאמר בענין גדר קבורה

4 והוסיף: 'ואפשר דלא הפסיקו בלתי ראות ה-ו"ט או היה קרקע תיחוח דלא סגי ו"ט'. ומ"מ נראה מדבריו שהחמיר גם באופן שהוא ודאי ו"ט, וגם באופן שאינו עפר תיחוח או שמספיק די והותר כדי לכלול חשש זה, כיון ש'הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו', וכנראה משום שחשש שאולי הטעם למקרה נורא זה הוא מטעם אחר [ואולי כמבואר במאמרי "קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה" מוריה ניסן תשעז]. ולכן מובן שהחמיר בכל ענין, ולא הקל גם לא בשיעור גדול כגון י"ט.

עקב השאלה שהועלתה על 'קבורה בקומות' [ג] הגרי"ש אלישיב נשאל ע"י תלמידו הגרב"צ קוק: שבעיר רחובות ישנו אב שבתו הצעירה נפטרה וכיון שאין מקום קבורה על ידה מבקש הוא שיאשרו לו להיקבר מעליה. והשיב שא"א לשנות את הסדר, כי זו פגיעה בשאר הקברים, ואף שהאב התחנן והפציר שייענו לו, לא הסכים להתיר לו. [ד] הגר"ש וואזנר זצ"ל העיד שבעיר ווינא לפני מלחה"ע הב' לא רצו בשום אופן לקבור מת ע"ג מת, אפי' שהגיע מצב שביה"ק היה גדול מהעיר. [-כנראה כוונתו מחלק העיר של היהודים], כן אמר לת"ח שבאו לפניו. (שמעתי מחכ"א ששמע מפייהם). וכ"ז צ"ב מדינא דשו"ע (יו"ד סי' שסב סעי' ג) דשרי בהפסק של ו"ט בין מת למת. ונתבאר אי"ה במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' שהתפרסם ב'מוריה' ניסן תשע"ז.

בתחילת הדברים אודה לת"ח שעזרוני בבירור הנושאים ההלכתיים, ולהגאונים הגדולים שליט"א שעברו על המאמר (כולו או חלקו) והעירו את הערותיהם החשובות, וכן לראשי וחברי הח"ק על עזרתם בענין, וכן למומחים שסייעו לי בהבנת ובהבהרת פרטי המציאות העובדתית, ואת האופנים השונים של בניית הקברים, ובהשגת התמונות החשובות. ואקדים שיראתי לחוו"ד בשאלות חמורות אלו, וכל מטרתי היא רק לתאר את המציאות ואת הנדונים ההלכתיים בזה, ואילו ההלכה למעשה מסורה לפוסקים מובהקים.

פרק א: הקבורה בכוכי מנחת חר המנוחות

ענף א: המציאות והדין בכוכי הבטון שמוצמדים לקירות המנחה

ובכוכין שנחצבים בקירות המנחה [ואם דומים לכוכי בטון שע"ג האדמה]

ואלפי שנה נקברו אבותינו בקבורה רגילה באדמה, אך בשנים האחרונות עקב מצוקה מדומה של קבורה בארה"ק (עי' בהקדמה), החלו לקבור באופנים שונים ומשונים של קבורות שלא שיערום אבותינו. קבורת כוכין מבטון ע"ג האדמה, קבורת קומות ועוד. והנה 'קבורה בכוכין מעל פני האדמה' אינה חדשה, וקיימת (עם כמה שינויים) כ-2400 שנה רק אצל הגויים ונקראת 'מאזאליאום'. ראה תמונה 3 מרומא (ביה"ק ישן). [וכן קיים ביה"ק נוצרי ישן ביפו, ופורסמה תמונה ממנו, וכן עושים עד היום, כפי שפרסמו תמונות מספרד, ומחוסר מקום לא הבאתים].

תמונה מס' 4 - קבורת כוכי בטון של יהודים באר"י

וכן התנגדו ל'קבורת קומות', ראה תמונה מס' 5 [מהר המנוחות, בחלקה האחורי

תמונה מס' 3 - קבורת כוכים של גויים ברומא

ויש בקבורות אלו כמה סוגים. ואין בכוונתי לדון בהם. אלא אני מקדים את כל זאת לנדוננו על הכוכין (מבטון) שבמנהרות, כיון שיש בהם נקודות הקשורות לנדוננו. ולתועלת המעיין אציין בהערות את דעת הרבנים הגאונים שהתנגדו להם⁵: גאוני אירופה⁶, גאוני אמריקה⁷, גאוני ארה"ק⁸, בין גאוני בני אשכנז ובין גאוני בני עדות המזרח⁹. ובראשם הגר"ש אלישיב זצ"ל¹⁰. כשחלק מהפוסקים כתבו שאינה קבורה כלל, ויש שכתבו שחסר ב'כפרה' של הנפטר [ויבואר להלן], וחלקם הוסיפו חסרונות נוספים. ויש עוד להדגיש את אשר פסק הרמב"ם (אבל יב) והטושו"ע (יו"ד שסב) שקבורה היא מדאורייתא, וכן דעת רוב הראשונים והפוסקים, כדהביא בשד"ח (כללים מע' ק אות לט) [ע"ע במאמר הנ"ל], ולכן אין להקל בזה, גם אם נמצא איזה פוסק שצייד אחרת¹¹.

רואים קומות (הקומות העליונות מנותקות לגמרי מההר), ובצד ימין כוכי בטון, ובקדמת התמונה מכפלה-זוגית עם תחתית בטון].

תמונה מס' 5 - קבורת קומות, כוכי בטון, ומכפלות מבטון ע"ג האדמה, בהר המנוחות

נידוננו הוא בסוג קבורה שהיא לכאורה בתוך האדמה ולכן היה מקום לחשוב שאין בו את החיסרון של 'קבורה בקומות', ושהיא

- 5 חלקם דברו על המזאליאום [-כוכין אלו שונים בכמה פרטים מכוכי בטון הנהוגים כיום בארה"ק וכמבואר למעיין בתשובות המצוינות להלן, ומקצת מטעמי התנגדותן שם ל"ש כאן, מ"מ רוב ועיקר טעמיהם שייכים כאן, ומאידך יש סוגי כוכין מבטון שנבנים בארה"ק שיותר חמורים מהכוכים שנבנו באירופה ובארה"ב]. חלקם על כוכי בטון ע"ג האדמה, וחלקם על קבורה בקומות. ויל"ע כל תשובה על מה נסובה.
- 6 הגר"א דייטש מגדולי רבני הונגריה בשו"ת דודאי השדה (נדפס אחר פטירתו תרפ"ט, ל). הגר"נ יבלונסקי מו"צ בסלבודקה ואח"כ ר"י בשיקאגו בנצני ניסן (ה'תר"צ, בסה"ס ד), הגר"ב לייזרובסקי אב"ד מינכן ואח"כ רב באמריקה, ברוך טעם (יו"ד ס). [וכן מבואר מדברי הבית יצחק יו"ד ח"ב קסא].
- 7 אב בחכמה (לגרא"א יודלביץ רב הכולל בניו יורק, תרפ"ז, עמ' 124). כל בו-אבלות (להגר"י גרינוולד רבה של קולמבוס אוהיו, ח"א תש"ז, במפתחות עמ' 411, וח"ב תשל"ג, פ"ב סי' א). דבר בעתו (לגר"י לוינזון רב בברוקלין נוא יארק, תש"ז, עמ' 44). תבואת יקב (לגרש"ז פרדימן חבר באגה"ר דאמריקה, תש"ז עמ' 67). אג"מ (יו"ד קמג-קמד, וע"ש קמב, ויובא בפנים המאמר) [וכן בע"פ אמר שצריך למחות נגד כל שינוי בקבורה אפילו על קבורה בתוך ארון מבטון הנמצא בתוך האדמה (ספר י"ד משה (דרדק) שבט תשע"ב) כמובא בפנים המאמר]. וכ"מ בבית אב"י (לגר"א ליבעס, ג יו"ד קי). בדי השלחן על אבלות (שסב).
- 8 מנחת יצחק (ח"י קמב). הגרש"ז אויערבאך (מפי נכדו). דברי יציב (ח"ו עמ' קנג). הגר"מ ברנסדורפר בכתביו שהתפרסמו (ושהורה להוציא מת שנקבר בקומות), הגר"מ שטרנבוך בתשובות והנהגות (ו רכג, וע"ש שיש להוציא המת תיכף ומיד גם בתוך יב"ח). אהל יששכר (לגר"י גולדשטיין ר"י שומרי החומות, פה). חוות בנימין (ח"א ש"ב כד). מגדל צופים (ז נ). בעל השבט הלוי - ראה במגדל צופים (שם בתחילת הסימן), ומש"כ תלמידו הגר"מ ש קליין במכתב חדש (ה'תשע"ו). הגר"נ קרליץ - ראה במגדל צופים (שם עמ' ריד). וכן התפרסמה דעת הגר"א"ל שטיינמן הגר"ח קניבסקי והגר"ג אדלשטיין. וכן הגר"ש דבליצקי בכמה מכתבים שחלקם התפרסמו (שאינו קבורה כלל).
- 9 ענייננו לא תלוי במחלוקת גדולי ספרד ואשכנז, אבל היות שהתבקשתי מכמה רבני בני ספרד לידע בפרטות דעת חכמיהם, אעתיק מה שסדרם חכ"א עבדתי: ראשית בענין קבורת מת ע"ג מת (אפי' בתוך האדמה, ראה

ואחר שנברר את אופן בניית סוגים אלו, נגלה שיש מקום לדיון שאופנים א-ב דומים ממש לקבורת 'כוכין מבטון ע"ג האדמה' עם כל החסרונות המהותיות בקבורה. דדהמציאות היא, שבכל הסוגים הללו לא מורידים את המת למטה לתחתיות הארץ אלא מכניסים אותו לכוך מהצד והמת מונח בגובה. ומסביב המת מכל צדדיו יש רק בטון - אמבטיה 'כלי' מבטון. ואינו מוטמן בעפר אלא תחתיו יש קצת עפר, ומב' צדדיו מניחים ב' שקי עפר קטנים סגורים [שעם הזמן יתבלו וישפכו על צדדיו].

קבורה לכתחילה, אבל אי"ז נכון. והוא, שבשנים האחרונות נחפרו 3 מנהרות מתחת הר המנוחות בירושלים (באורך כולל של 1.3 ק"מ) ע"מ לקבור בתוכם עשרות אלפי מתים, בכמה אופנים: א) בכוכין מבטון שמוצמדים לצידי המנהרה, והם עשויים כמין אמבטיות מבטון זה עג"ז ע"מ להכניס את המתים מהצד, שורות שורות, כפי שרואים בתמונות 1-1. ב) בכוכים החצובים בקירות המנהרה עצמה. וגם כוכים אלו כפה"נ מצופים בשיכבת בטון [כדי שהכוכ לא יסתם מאדמה]. שורות שורות. כפי רואים לכאור' בתמונה 2. ג) קבורה רגילה באדמה עצמה.

מאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - המותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז) שהתנגדו לזה: ספר מסגרת השלחן (קאסטלנובו, ליוורנו ה'ת"ר, יו"ד שסב) [הבאתיו בסוף ההקדמה], והעתיקו השד"ח (אבלות סי' קמב), שארית הצאן (לגר"י בן נאיים מרבני מרוקו, ח"ד שנד על יו"ד שעב, נדפס מכת"ק בתשס"ח). ובענייננו לצורות הקבורה הנ"ל התנגד לכך בשמ"ש ומגן (לגר"ש משאש רבה של ירושלים, יו"ד ח"ב ו). דעת הגר"ע יוסף - כפי שנמסרה ע"י בנו הראש"ל הגר"י יוסף - בחודש אייר תשע"ו התנגדותו אודות סוגי קבורות אלו, ודיבר בכאב על השימוש שלא כדין בתשובת אביו ביבי"א [שהביאה בילקו"י] בנוגע לקבורה בארה"ק. [דתשובתו נכתבה לקהילה אחת בחו"ל בשע"ח גדול שלא היתה שום ברירה אחרת, לא בקירוב מקום ולא בריחוק מקום, בשונה מהמצב בארה"ק ואכמ"ל] ע"כ. דעת הגר"ר שלום כהן ר"י פורת יוסף והגר"ר שמעון בעדני - במכתביהם הקצרים (שנדפסו בשו"ת שמע שלמה לגר"ש עמאר ח"ו יו"ד כא) אודות ביה"ק באיסטנבול שהגויים כיסו את ביה"ק הישן בעפר ע"מ שיקברו שם שכבה נוספת, דהיינו מת ע"ג מת, והחשש שאם יפסיקו לקבור שם הממשלה תהרוס את ביה"ק כפי שכבר החלה בזה להשתמש לשימושיהם, וכתבו במפורש שמתירים רק בשע"ח גדול זה שבל"ז יורסו את ביה"ק. ומפורש שלכתחילה כשיש מקומות קבורה לא היו מתירים, וא"כ בענייננו שיש עוד מקום רב כמבואר בפתיחה ודאי שלא היו מתירים, ועוד דכ"ז למרות שמדובר בתוך העפר ממש, וכ"ש בנדו"ד על קומות וכוכין שלא היו מתירים. וכמו"כ בשו"ת שערי ציון להגר"צ בוארון (ח"ג יו"ד יב) כתב שכל ההיתר של מת ע"ג מת באדמה עצמה עם הפסק עפר הוא מדוחק ולא לכתחילה ואינו קבר מכובד. [וכל תשובתו מוסבת על קבורת מת ע"ג מת באדמה עצמה ('מכפלה-זוגית'), כמבואר למעין בכל התשובה]. ובחוברת "מנוחה 'לא' נכונה" המצוינת להלן הערה 10 ימצא המעיין את דעתם של כמה רבנים מרבני ספרד שהתנגדו נחרצות לסוגי קבורה אלו.

10 קובץ תשובות הגר"ש אלישיב (ב יו"ד סד). וביאור תשובה זאת ראה מאמרי "ביאור תשובת מן הגר"ש אלישיב שליט"א במהות קבורה ודין קבורת קומות" הנדפס בגיליון עומקא דפרשה, רמת שלמה, פרשת ויחי תשע"ב. וכן התנגד נחרצות בפני כל הרבנים וראשי הח"ק שבאו לפניו וביקש מהעסקנים לפעול למניעת קבורות אלו, והורה בכמה מקרים להוציא אחר יב"ח מתים שנקברו בקומות ובכוכין, כ"כ גדולי תלמידיו על כמה מקרים שונים. ואעתיק קטע ממכתב (מכ"ד אייר תשע"ו) ששלח לי הגר"א שלזינגר (רב גילה ירושלים, ומח"ס שואלין ודורשין) על ענייננו: '...ומן הגר"ש אלישיב זצ"ל התריע על כך, ואף בקשני לעשות כל מה שאפשר כדי שלא לשנות 'מסדרי הקבורה המקובלים'. והוסיף הגר"א שלזינגר שם שעפ"י פסק זה התיר לאחרונה להוציא בצנעה את המת שנקבר בכוכין ולקבורו בקבורת שדה ע"ש.

[ויש לציין שגם חברי "מועצת הרבנות הראשית" שהתכנסה לדון בענין בשנת התשמ"ה-התשמ"ז, התנגדו מפורשת לכוכין מבטון שע"ג האדמה, וכן לקומות (ואז דובר על קומות על עמודים בלא סמיכות להר של קרקע עולם וכפי שרואים בתמונה הנ"ל מס' 5 בקומות העליונות, וישנם מבנים שכל הקומות אינם מחוברות להר). ומסקנתם בענין מתוארת בהרחבה בחוברת "מנוחה 'לא' נכונה" (ע"י מכון 'מנוחת אמת' תשע"ב)].

11 [וזאת מלבד הרבה פוסקים שהחמירו בכל קבורת מת ע"ג מת וכמו שנתבאר בעז"ה במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז (חלקם אפי' כשאין מקומות קבורה אחרות, וחלקם עכ"פ במקום שיש מקומות קבורה אחרות)].

רבה של קולמבוס אוהיו, ח"א עמ' 411, וח"ב פ"ב סי' א). דברי יציב (ח"ו עמ' קנג) בקיצור, תשובות והנהגות לגר"מ שטרנבוך (ו רכג), שמ"ש ומגן (לגר"ש משאש יו"ד ח"ב ו), חוות בנימין (כד).

[יצויין, שבכוכין מבטון שע"ג על האדמה, הדבר פשוט כיון שמכניסים את המת מהצד והוא בגובה מעל האדמה, ובנוגע לקבורת קומות שהם משטחי בטון יצוקים הנמצאים ע"ג עמודים, המלאים עפר ובהם מורידים את המת למטה בדומה לקבורה רגילה, היה מקום לומר דכלפי העומדים לידו יש כאן השפלה לתחתיות, אכן גם בזה כתב הגר"ש אלישיב במכתב שנדפס בקובץ תשובות (ב סד) שאין לנקברים שם כפרה כיון שאין בהם השפלה לתחתיות. וביאור דבריו הקצרים נראה, דלא דנים כלפי מי שנמצא לידו ברגע ההורדה לקבר, אלא כלפי כל העולם, וכיון שהמת נמצא בקומה א' ב או ד' אי"ז נחשב שהוא מושפל בתחתיות].

לענייננו, כוכי בטון במנהרות הר המנוחות, לכאור' כיון שאין מורידים את המת לתחתיות ארץ, אלא מניחים את המת בכוכי הבטון שמונחים על הקרקע, אין מתקיים ענין זה. וכי תימא דהכא שאני, שיש הר עפר מעל הכוכין מבטון - נראה שאין זה מהני כלום, דסו"ס אין כאן את צורת הקבורה של משפילין לתחתיות. ולכאור' טענה זאת שייכת גם באופן ב' שחוצבים כוכין בקירות המנהרה עצמה, דאף שהמת מונח בתוך האדמה עצמה [עם ציפוי שכבת בטון] ולא חסר בצורת הקבורה לטמון המת באדמת קרקע עולם - מ"מ אין בזה את ענין הכפרה של משפילו לתחתיות.¹² וכי תימא מאי שנא ממעורות הקבורה שבזמן הגמ' שהכוך היה בגובה מסויים שמעל מקום

ובדין קבורה מצינו שחלק מהותי הוא ה'כפרה', ואיך ישנה כפרה למת - בגמ' סנהדרין (מו:): מסתפקת בטעם קבורה, האם משום כפרה או משום בזיוני. ופירוש ה'כפרה' פירש"י: 'כי היכי דתיהוי ליה כפרה בהטמנה זו, שמורידים ומשפילין אותו בתחתיות'. וכע"ז פי' ברמ"ה, ובנמוק"י (במשנה). ובחי' הר"ן הוסיף: 'והך כפרה דאמרי' שקבורת קרקע היא המכפרת, היינו משום שמטמינין אותו בתחתיות ארץ, והיא הכנעה גדולה, שבהיותו חי היה מושל על כל מיני בע"ח'. ע"ש עוד. ולהלכה, אף שבפשטות הספק לא נפשט, מ"מ תוס' הוכיחו שלפי ב' הצדדים יש טעם של כפרה. ובפיר"ח כתב דנפשט הספק - שהוא משום כפרה. וגם אם נניח שלהצד של בזיוני אין הטעם משום כפרה [ודלא כתוס'], וגם אם נניח שהספק לא נפשט, מ"מ יש לחוש לטעם כפרה, וכמ"ש הרמב"ן בתוה"א לגבי הצד השני של בזיוני, כיון דספיקא דאיסורא לחומרא, והביאו הב"י (יו"ד שמח) וה"ה לגבי אידך גיסא. ורק הרמ"ה (מו. ד"ה ואסיקנא) כתב דאחר דברי הגמ' בדף מז. נפשט משום בזיוני.

כפרה זאת התקיימה בקבורה הרגילה הנהוגה מאז, שמורידים את המת לתחתיות ארץ, משא"כ בקבורות שהתחדשו לאחרונה, בקבורת כוכין שמעל האדמה, שהמת מונח בגובה מעל פני האדמה, לא מתקיים ד", וממילא אין למת כפרה, וחסרה מצות הקבורה, כן כתבו רבים מהפוסקים, וכדלהלן: שו"ת דודאי השדה (לגר"א דייטש זצ"ל מגדולי רבני הונגריה, נדפס אחר פטירתו בתרפט, ל), אב בחכמה (להגרא"א יודלביץ רב הכולל בניי, תרפז, עמ' 124), נצני ניסן (לגר"נ יבלונסקי מו"צ בעיר סלבודקה ואח"כ ר"י בשיקאגו, תר"צ, סוה"ס ד), 'כל בו-אבלות' (לגר"י גרינוולד

12 וכ"ת היכן מצינו שיהיה קבורה באדמה ולא יהיה כפרה - ע"י בצפנת פענח [ערכין ו כו, מז-א, ובשו"ת צ"פ החדשות (מודיעין עילית ח"א קד) וש"נ] שכתב (בדעת הרמב"ם) שיש ג' דינים בקבורה, א' מ"ע דקבורה, ב' כפרה, [ודין ג' ע"ש], והוסיף שיש אופנים שמתקיים דין א' דמ"ע דקבורה, ולא מתקיים דין ב' דכפרה, והביא לזה כמה ראיות. [וכ"כ מדיליה בתשובות והנהגות שם, דיש אופנים שיש קיום של מצות קבורה ואין את חלק הכפרה, ובאופן זה כתב לדינא שיש להוציא מת שנקבר באופן כזה כדי שתהיה לו כפרה].

6 [מהר המנוחות]. ושוטחים בו שכבה דקה של עפר.

תמונה מס' 6 - קבורת כוכים מבלוקים של בטון בהר המנוחות

צורה ב': כל אמבטיה מבטון זע"ז היא בלי תחתית, [אבל סגורה מד' צדדים: מב' צידיה, מאחור, ובקדמתה יש גדר בטון נמוך], ומניחים אמבטיה ע"ג אמבטיה וביניהם מניחים פלטה מבטון, ראה תמונה 7 [שצולמה בהר המנוחות שבה רואים אמבטיה בלא תחתית. ושוטחים בו שכבה דקה של עפר].

תמונה מס' 7 - כוך מבטון עם מעט עפר

עמידת רגלי האדם - הכא שאני כיון שכוכין אלו נמצאים מעל הכביש במנהרה, וכביש זה מהווה המשך ישיר של הכביש מחוץ למנהרה - ואין כאן איזה מערה עמוקה שתחת האדמה - ולכן משמש בצורה נוחה עבור כניסת משאיות ורכבים, ושונה מציאות זאת בתכלית השוני ממערות הקבורה שהיו בזמן המשנה והגמ', שהמערה היא מתחת האדמה [כפי שנוכחתי בעצמי] ומיועדת רק לכניסה לקבורה, והמת היה מונח בכוך שהוא אדמה ממש מכל הצדדים, ומלבד זאת הכוך היה סתום עם אבנים [וכדלהלן בסוף הפרק], ולכן נחשב המת כמושפל בתחתיות. ונוסיף דהרי טעם ההטמנה בקרקע ביאר הר"ן בסנהדרין מו: ד"ה רמז, שטעם קבורת קרקע 'מפני שהיא תכלית הענין שאין לך גניזה גדולה ממנה', ולכן בזמנם שהכוכים היו סגורים היה נחשב המת לגנוז, משא"כ בענייננו. ואפשר להבין סברא זאת היטב בפרט בכוכי הבטון, דנתאר לעצמנו כביש מכוניות מהיר שעובר בתוך מנהרה, שמונחים בצידו כוכי בטון שבתוכם כמה מתים, וכי נדון זאת כ'משפילין לתחתיות'.

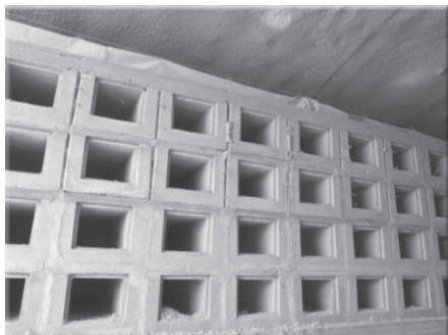
חסרונות נוספים בכוכין אלו, הן בכוכין מבטון והן בכוכין בקירות המנהרה עצמה יבוארו בעז"ה להלן ענף ד (כמה חסרונות), וכן בפ"ב (אם יש גזל המתים), וכן במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - המותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז (בענין קבורת מת ע"ג מת).

ענף ב: ג' סוגים בכוכי בטון שע"ג

האדמה, ודינם כשיבנו במנהרה,

והאופן שנבנו במנהרות הר המנוחות

זאת ועוד, ישנם חסרונות נוספים בקבורה בכוכי הבטון שבמנהרות הר המנוחות, בגלל צורת עשייתן. ולצורך בירור הענין יש להקדים את צורת עשיית כוכי בטון שמעל פני האדמה. [אופן הקבורה בפועל בהם יבואר להלן ענף ד]. הנה, בבניית כוכין אלו ישנם כמה צורות: צורה א': בונים קירות מבלוקים של בטון עם חלוקה לתאים וכו' כמו בניה רגילה. כפי שנראה ללאו' בתמונה

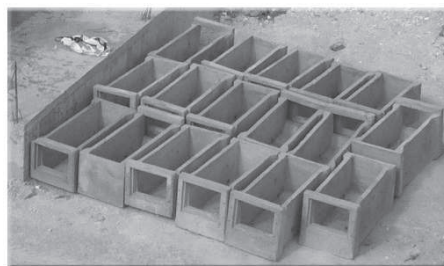
תמונה מס' 9 - כוכי אמבטיה מכתום במנהרות

יודגש שבירור מציאות זאת חשוב מאוד לגבי כוכין מבטון שע"ג האדמה, די שחשבו שמעשה בנייתם הוא רק כצורות א' (או ב'), ולכן רצו לדון בדין תלוש ולבסוף חברו וכו' [ואכמ"ל לדון אם ד"ז מהני לגבי דין קבורה, ובלא"ה בנוגע ל'כפרה' הנ"ל, ברור דל"מ וכן"ל], אבל הדגישו שאם יעשה הדבר בצורה של כלי מבטון ודאי שא"א להכשירה לקבורה, וכמפורש בדברי האג"מ וכדלהלן, וכפי שעולה מהבירור ההלכתי דלהלן. ולא ידעו שיש מקומות שכן הדבר מתבצע (צורה ג). עכ"פ לענייננו בענין המנהרות, גם באופן שנחשב הדבר שהכוכין מבטון מונחים בתוך מעבה האדמה עצמה, יש לדון בדין קבורה ב'כלי' גמור בתוך האדמה אם היה קבורה לכתחילה, וכדלהלן.

בירור דין קבורה בארון מסוגים שונים

ונקדים את מקור ההלכה על קבורת ארון בתוך האדמה. ונתבאר בגמ' סנהדרין מו: הנ"ל, ברמב"ן בתוה"א, בטור יו"ד סי' שסב ובב"י, ובשו"ע ונו"כ. ונביא את עיקרי הדברים. הטור כתב: 'הנותן מתו בארון ולא קברו בקרקע עובר משום שמלין המת וכו' ואם עשה לו ארון וקברו בקרקע אינו עובר עליו, ומ"מ יפה לקוברו בארץ דקבורת ארץ ממש מצוה אפי' בחו"ל וב"מ'. עו"ש: 'בצואתו של רבי ותהי ארוני נקובה לארץ פירוש שיטלו דף הארון התחתון וישכיבוהו על הארץ שקבורת קרקע מצוה וכו' דכתיב

צורה ג: כל אמבטיה מבטון (שוקת בטון) עם תחתית מבטון שהיא חלק בלתי נפרד ממנה וסגורה מ-ה' צדדים [מב' צידיה, מאחור, בתחתיתה, ובקידמתה יש גדר בטון נמוך] וא"כ יש לו בית קיבול, ומונחים זה מעל גבי זה. ראה תמונה 8 [שבה רואים את האמבטיות מונחים זה ליד זה כהכנה להניחם זע"ז]. ושוטחים בו שיכבה דקה של עפר [נמוכה יותר מגובה גדר הבטון שבקדימה]. יצוין שיש המקפידים שיהיו חורים קטנים בקירות האמבטיה (וכפי שרואים בתמונה זאת), ע"מ ליצור חיבור בין האמבטיה לעפר המילוי שסביבותיו ואותו מחברים לקרקע עולם שתחתיהם.

תמונה מס' 8 - כוכים העשויות ב'כלי' - אמבטיות מבטון סגורות מלמטה

כעת נדון בנידוננו בהנחת הכוכין מבטון במנהרה שמתחת האדמה, יש לדון על ג' צורות אלו - באופן שיכנו צורות אלו עבור הכוכין שבתוך האדמה. והנה ג' צורות אלו הם יותר חמורות מהאופנים של קבורת מכפלה (שהתבארה במאמרי 'הקבורה במכפלה-זוגית', מוריה שבט תשע"ז), כיון שאף שהמת נמצא כולו באדמה, מ"מ כאן המת מונח כולו בתוך בטון. וצורה הג' של אמבטיה מבטון יותר חמורה מכיון שהוא 'כלי' מבטון הרי"ז כמניח מת בתוך 'כלי' מבטון בתוך האדמה. ובנוגע למנהרות הר המנוחות - תמונות מס' 1-1* שבראש המאמר - וכפי שרואים באופן יותר ברור בתמונה הבאה (תמונה מס' 9) מעשה הכוכין הוא כצורה הג' - דהיינו אבמטיה גמורה הסגורה למטה.

בארון אלא שיודע ששמר ברית קדש כיוסף הצדיק שנא' ויושם בארון אלא יותר טוב לקברו בקרקע. עכ"ל. וכוונתו לזוה"ק (ויקהל רי"ד:) ע"ש חומר הענין שסכנה היא לנפש מי שקבור בארון ולא הוי נטור ברית, ואפילו עשה תשובה טוב ליה דלא ייעול בארונא, ע"ש דברים בוערים כגחלי אש, [וזה לכאור' ל"ש באשה]. ועוד בזוהר (תרומה קנ"א:) כמה טוב לון בין לצדיקי בין לחייבי למהוי גופא דילהון דבוק בארעא ולא תעכלא גו עפרא לזמן קריב ע"ש, ובמעבר יב (ב כז:) 'ובזוהר אמר כי טוב להקבר בקרקע ואפילו לרשע'. וע"ע 'הכנה דרבה' לגר"מ גרינוולד אב"ד חוסט (הביאו בשו"ת אפרקסתא דעניא א קצה) שיישובי הש"ך הם שינויי דחיקא, ולכן לא רצה לסמוך ע"ז למרות היותו בכור. וכאמור דגם בלבוש ובפרישה מבואר דלא כש"ך. ובערוה"ש (א-ג): 'התורה הקפידה שגוף האדם יהיה טמון בקרקע כדכתיב ואל עפר תשוב וכו' ואם נתנו בארון וקברו בקרקע וכו' אע"ג דבכה"ג אינו עובר עליו מ"מ עיקר מצות הקבורה שגוף האדם יושב על הקרקע ממש כדכתיב וישוב העפר על הארץ כשהיה וזהו עיקר תיקון האדם וכו' והזוהר והמקובלים האריכו הרבה בזה ופשטא דקרא כן הוא וכו' ולכן אצלנו המנהג הפשוט להשכיב את הגוף על העפר ממש' וכו'. עכ"ל. ומבואר ולפי"ז אנו למדים שגם לפי מנהג זמן המשנה אין לעשות את הארון מחומרים אחרים שאין דינם כעפר, כגון מתכת או פלסטיק וכדומה, כ"כ בשו"ת דבר יהושע שם דאין לקבור במתכת, והביא עוד מהגמ' חולין פח דאין מכסין בשחיקת כלי מתכות כיון דאינו עפר, וכ"כ בשו"ת אג"מ (יו"ד ג קמב סוף אות א) דאין להתיר ארון ממתכת או מפלסטיק ואעתיק לשונו בסמוך, וכ"כ בכל בו-אבלות שם, והוסיף עוד טעמים לאיסור (חוקות הגויים, לא לשנות מנהג שאר מתים, ועוד). וע"ע בחזו"א יו"ד

כי עפר אתה ואל עפר תשוב'. וכ"פ השו"ע ובכהגר"א. ובלבוש ביאר: 'ומ"מ יפה לקבורו בקרקע ממש אפילו בחו"ל, דסתם קבור בארץ ממש משמע, ועוד דנוח לו למת יותר לשכב על העפר ממש שנא' וכו'. עכ"ל. ומבואר דמעיה"ד קבורה שיהיה בקרקע ולא רק משום צוואת רבי. ומכ"ז תמה על מנהג כהנים לעשות ארונות שלימים וכן תמה הפרישה. והביאם הש"ך ותי' 'ולפמ"ש בדרישה דבזמנינו שנותנים חרסית על פיו ועיניו הוי במקום עפר דבזמנא, ניחא, עי"ל דא"א לארונות שעושין עכשיו שלא יהיו נקובים בצדדים ונקב סגי כדאיתא בטור ופוסקים'. ונראה לכאור' כוונתו דאין חיסרון בזה שהוא בארון עץ סגור כיון שיש חרסית שדינו כעפר על עיניו ובזה שפיר מתקיים כי עפר אתה, וצע"ג דימיו דלברי הדרישה כיון דדבריו נסבו על דברי רנט"ג שהביא הטור על המנהג שנהגו בזמן הגמ' שהמת הונח בכוך שבמערה מתחת האדמה, שאף שהמת מונח על האדמה בכ"ז צריך להניח עליו עפר, וע"ז כתב הדרישה שבזמננו החרס הוא במקום עפר, אבל בכה"ג שהוא בארון עץ ולא מונח על האדמה מהיכ"ת דסגי בקצת חרסית על עיניו. ומצאתי שעמד ע"ז ב'שבט יהודה' והניח בתימה. ועוד יש להעיר דהפרישה עצמו שתמה ע"ז ולא יישב לפי דבריו בדרישה, מוכח שאינו מועיל לנד"ד. וגם על תי' ב' תמה בשבט יהודה שמש"כ הטור בשם הירושלמי שהארון יהיה נקוב משמע שהנקב למטה ולא סגי מהצד. [ועוד דבטור פירש את צוואת רבי 'תהי ארוני נקובה' להסיר את כל הדף התחתון, ולא רק נקב כל דהוא], ועוד הוסיף שאין ראייה מהירו' כיון שאיהו מיירי לאחר עיכול הבשר ואין ראייה לקבורת מת שהוא לפני שנתעכל. ובחכמ"א (קנח א) כתב: 'ויש מקומות שמניחים כהנים ובכורים בארון לחשיכות והוא מנהג רע דאע"ג דהאחרונים למדו זכות כיון דא"א שלא יהיה בארון נקבים מן הצד ונקב סגי, מ"מ עדיין לא פלטו ממה שהחמיר בזוהר מאוד שלא להניח שום אדם

שהתקשו בזה, וכן לפי האחרונים שאחריו הנ"ל שלא סמכו על זה, והצריכו שהמת יהיה כולו באדמה, וכפי המנהג הפשוט זה רבות בשנים, א"כ יתכן דל"מ ארון חרס. [ובלא"ה בנוגע לחרס, העירני ת"ח א' שישנם כמה פירושים בראשונים בפי' מילת חרסית שנזכר במשנה ובדברי חז"ל בכ"מ (כגון עי' פיר"ש כלים ג ז, ותוי"ט חולין ו ז ועוד). וא"כ אין לדמות חרס לחרסית, וגם שתלוי בפי' שונים].

וכן מצינו בשו"ת חת"ס להדיא דלא מהני ארון מחרס, דכתב (יו"ד שנג) בשאלה של פנינו עצמות לקבר אחר איך יעשו, האם יקברו את כולם יחד בארון אחד או בנפרד, וסיים: 'אבל להפסיק במחיצה של חרס בגובה אינו נכון דאינו ממהר להיות עפר ומצוה שיעשה עפר כדכתיב כי עפר אתה כמ"ש הטור וב"י סי' שס"ג. עכ"ל. ומבואר דאפי' מחיצה ל"מ, כ"ש ארון שלם מחרס. וכתב בשו"ת דבר יהושע (שם אות ו) דמבואר דס"ל דבחרס אין את הקיום של 'ואל עפר תשוב', וביאר טעמו דודאי מודה דחרס דינו כעפר כדמצינו בגמ' חולין (פח). דחרס דינו כעפר לגבי כסוי הדם. אלא דס"ל דהיות דבשביל הכפרה צריך להפוך העצמות לעפר וזה נעשה ע"י לחות העפר מה שלא שייך בחרס כיון שהתייבש בתנור. והתקשה למה החת"ס לא הזכיר שחולק בזה על הדרישה והש"ך, [והניח בשאלה ורק נחית לבאר מה סברתם], ולדברינו יתכן דלא פליגי וגם הם מודו דמחיצה שלימה מחרס או ארון שלם מחרס ל"מ. ובשו"ת אג"מ שאעתיק בסמוך (לענין בטון) מבואר דלמד מדברי הש"ך בשם הדרישה דגם ארון שלם מחרס מהני. וע"ע בשו"ת עין יצחק (יו"ד לג) מה שהזכיר בתו"ד.

כעת נדון על ארון העשוי מבטון [מלט, צעמענט], והוא עפר ומים ואבני חצץ קטנות המעורבים זב"ז. והנה אם חרס מהני וכנ"ל, כ"ש בטון, דחרס הוא עפר ומים שנצרף בכבשן ובטון הוא עפר ומים צונן. אבל אם חרס ל"מ וכנ"ל, יש לדון דמ"מ בטון דינו

ריג א. [ויש נפ"מ גדולה מזה כיון דיש מקומות כיום בעולם שקוברים בארון מתכת סגור].

כעת יש לברר בענין קבורה ב'בטון' שבתוך האדמה. ונקדים לדון בדין 'חרס'. הנה במקורות הנ"ל לא נזכר שעשו ארון מחרס, ומה שמצינו במסכת שמחות (יג) ארון שפינהו אסור בהנאה, ואם היה של אבן יקבר, ושל חרס ישבר, ושל עץ ישרף, ונפסק בשו"ע (שסג ה), ובס' דבר בעתו (לר"י לוינזון, נ"י תש"ז, עמ' 49) רצה להוכיח מזה שדרכם היה לקבור גם בארון של חרס, אמנם כבר דחו דבריו: א', בספר כל בו אבלות שם (עמ' 86 בהערה) כתב שכבר העיר לו, שהמעייין שם יראה שמדובר על העברת עצמות המת אחר עיכול הבשר לקברי אבותיו ואת העצמות העבירו בארון אבן או חרס. [וכן מבואר בירושלמי פסחים פ"ח ה"א שליטתו עצמות בארונות אבן ועץ, וע"ש בקה"ע ובפ"מ, ובאג"מ יו"ד א רס ואכ"מ]. ב', בשו"ת דברי יוסף (להגר"י קאנווין חתן הרידב"ז, יב) כתב לו: כי אפשר שלכתחילה אין לקבור אלא בשל עץ כמפורש ברמב"ם, בכל זאת הדין של איסור הנאה נוהג בדיעבד אפילו בשל אבן ומיני מתכות. עכ"ד. [אמנם בנוגע לארונות אבן, כן נמצא במערות קברות עתיקים]. אמנם לעיל הבאנו מהש"ך שיישב מנהג הכהנים לעשות ארון עץ שלם ובתי' א' כתב 'ולפמ"ש בדרישה דבזמנינו שנותנים חרסית על פיו ועיניו הוי במקום עפר דבזמננו, ניחא'. וכבר הבאנו מה שתמהו עליו, ומ"מ היה מקום לומר דאם חרסית מהני כמו עפר, ה"ה אם כל הארון עשוי מחרס, ולפי"ז נפשט נידון זה. ומאידך יש לדחות, דכל מה שמצאנו בדברי הדרישה הוא כשגופו על האדמה ממש וכמשנ"ת, אבל מהיכ"ת שיהני אם כל הארון עשוי כך, וגם לפי הש"ך שהביא דבריו באופן שהמת בתוך ארון (עץ), מ"מ כל דבריו הם לפי מה שסבר שמספיק עפר על פיו ועיניו, אבל לפי דברי גדולי האחרונים שהביא הש"ך

ומ"מ יפה לקברו בקרקע ממש שהוא מצואתו דרבי שפי' הטור שיטלו דף הארון התחתון וישכיבוהו על הארץ, שלענין זה מסתבר שסגי מה שהארון הוא מבטון שהוא כמנוח על הקרקע כיון דהארון הוא מקרקע, דהא בש"ך (א) כתב לתרץ מה שנוהגין לעשות לכהנים ארונות שלמים דהוא מכיון שנותנים חרסית על פיו וענינו הוי במקום עפר, אף שודאי כשיהיה על הקרקע גל גדול משברי חרסית לא יתחשב לקבורה כשיניחו מת בתוכו דל"ד לגל מעפר שנעשה ממש כהקרקע, דמ"מ נחשבו השברי חרסית כעפר לגבי זה שצריך להיות עפר על גופו ממש בקבר, שלכן גם קופסא מבטון אף שלא נחשב קבור בקרקע כשהקופסא היא ע"ג קרקע מ"מ כשהוא נקבר בקרקע כשהוא בתוך הקופסא יש להחשיבו כמנוח על העפר לענין זה כשאף שהוא בקרקע עם ארון צריך שיהיה עפר סמוך לגופו. עכ"ל. ולפי"ז לכאור' מהני בנדו"ד, ובפרט במקומות שמנקבים את האמבטיות מהצד ומחברים אותם עם עפר לקרקע עולם א"כ לפי הש"ך מתקיים גם הענין של צוואת רבי, אלא שכאמור שבטור ובלבוש מפורש דבעי' להסיר כל הדף התחתון, ושהאחרונים אחרי הש"ך לא סמכו על דבריו. [המשך דברי האג"מ שהוסיף טעם נוסף שיש לדון בו אם שייך בענייננו, יובא בסמוך בעז"ה].

בטון מזוין: יש רבנים שהורו שגם באופנים שבונים את הכוכין מבטון (אפי' שהם בתוך אדמה), יש להקפיד שהבטון המשמש למחיצות בין הכוכין יהיה ללא זיון של ברזל, בין המחיצות האנכיים (השוכבים) והן האופקיים (העומדים), ורק בקירות התומכים החיצוניים. וכנראה ס"ל שמה שבטון נחשב כעפר הוא רק בבטון העשוי מעפר ומים ואבנים לחד, אבל בבטון מזוין [אייזען-בעטאן] שיש בו ג"כ ברזלים המחזקים אותו יתכן דנחשב כמתכת ועפר. ויצוין שכבר דנו על כך בספרי השו"ת בדורות האחרונים בנוגע לשאלות במקואות, האם לדונו רק לחיזוק או שנחשב ל'מעמיד' ונו"נ בד"ז

כעפר. אמנם כ"ז מצד דין עפר שבו דבטון יותר דומה לעפר מאשר חרס, אבל לפי סברת החת"ס הנ"ל [ולביאור הדבר יהושע הנ"ל], לכאור' ה"ה בטון דל"מ כיון דגם בזה אינו ממהר לעשות עפר ואין בשר המת ממהר להתעכל. והאג"מ לפי הבנתו הנ"ל דלמד בש"ך דארון חרס מהני למד דה"ה ארון מבטון שבתוך האדמה מהני אלא שהסתפק לענין 'כלי' מבטון וכדלהלן. באגרו"מ יו"ד ח"ב ססי' עח בענין 'בקבר במקום שמצוי מים אם יש לעשות בהקבר דפנות ורצפה מצעמענט (-בטון)' השיב: 'דצעמענט (-בטון) הוא ג"כ עפר ונחשב קבורה בקרקע'. ובה מירי בציפוי הקבר עם בטון ולא ארון מבטון בצורת כלי. ובחלק יו"ד ג קמב, א התייחס להדיא ל'כלי' מבטון [ונוגע לאופן הג' דלעיל שעושים הכוכין מאמבטיות בטון] על ביה"ק שמחמת הגשמים נופלים דפנות הקבר ולכן נותנים ארון המת בתוך קופסא של בטון (צימענט) ואותה מניחים בתוך הקרקע. והשיב: 'בטון הוא כדין עפר ובקרקע שהוא בטון היא קבורה מעלייתא כמו בקרקע של אבנים וכו', ועי' בפרישה שהחרסים שנוהגין בזמננו ליתן על פיו וענינו הוי במקום עפר והובא בש"ך, אף שחרסית הוא משברי כ"ח שנצרפו בכבשן וכ"ש בטון שהוא מעפר קרקע כזה שלא נצרפו בכבשן אלא במים צוננים. אך שיש להסתפק מחמת שעושים כמו כלי אולי שאני, הנה אם היה הנידון להניחו בכלי שנעשה מבטון שלא בקרקע היה ודאי חלוק וכו', שמ"מ מתחילת הבריאה או שנעשה הר ע"י בנ"א, שמ"מ מסתבר שבכלי אדמה אף שלא נצרפו בכבשן כיון ששם כלי עליו לא נחשב קבורה בקרקע, וקבורה בארון דאיתא בסנהדרין מו: שלא סגי קבורה בארון אלא דוקא בקרקע, שמשמע על כל מין ארון אפילו מאדמה אין לקבור כשהוא ע"ג קרקע אלא דוקא בקרקע ממש וכו'. אבל כיון שהנידון הוא בקברו בקרקע ממש בארון זה שמחויב קבורה יצא כדאיתא בש"ע שם, ונוגע זה רק לענין הא דמסיק

לטהרו מצד חבורו לקרקע דהא לא שייך לעשותו כלל שלא כדרך עשיית כלי אלא כמו שעושין נגר ומנעול שעושין לתיבות גדולות שבזה צריך טעם על מה שאינו מק"ט ובארתי שהוא או מטעם שלא נגמרה מלאכתו או שהוא חדוש דין בטומאה, אבל הכא שאין הצורך בעשית מעשה כלי מחוץ לחפירת הקבר שיהיה קופסא אלא צריך רק לטיחת כותלי ותחתית החפירה בבטון שזה היה יותר עדיף וקל לעשות ורק מחמת שלא היה מספיק הזמן לטוח אחר החפירה קודם קבורת המת והוכרחו לעשות אותו מעשה הטיח למעלה על הארץ כשעדיין ליכא חפירה הוא ממילא בצורת קופסא לא שייך להחשיבו כלי כלל כיון דלא נעשה לכלי ולא ישתמשו בו לכלי אלא למעשה טיח החפירה כשיחפרו קבר. ונמצא שבעצם ליכא חסרון בקבורה זו דהוא כקבורה בקרקע ממש. וסיים: 'ונמצא שבעצם ליכא חסרון בקבורה זו דהוא כקבורה בקרקע ממש, אך אולי כדי שלא יטעו למילף מזה להתיר לקבור בארונות של מתכות ויעשו גם ארונות מפלאסטיק, טוב לתקן שיורידו תחלה את הקופסא של הבטון לבדו וכו' ואח"כ יורידו את ארון המת לשם וזה כדי לתקן' עכ"ד, וע"ש עוד.

דיון לפי דברי האג"מ בענייננו: ולכאור' טעם זה ל"ש בנדו"ד, היות שהכוכין מבטון שבמנהרות אינם רק לחיזוק בעלמא של הקרקע מפני הגשמים, אלא שהאמבטיות מחזיקות את המתים ובלעדיהם המתים יהיו מושלכים זעג"ז, והשימוש בכלים אלו היה שייך גם בלא חיבורם לקרקע. ובפרט שבנדו"ד אפי' בתוך ארון אינם נמצאים, וא"כ שוב הו"ל כלי, וכאמור שנידון זה נוגע לסוג הג' הנ"ל. ולפי"ז של"ש טעם זה של האג"מ, יש לברר את כוונת האג"מ בטעם הב' שלו - במה שמיאן בטעם הא' - דהיה אפשר להבין שכוונתו דאם לא כדבריו אלא דדינו ככלי, יש חיסרון בעצם הקבורה, או מפני שלא נחשב שהמת בקרקע אלא נחשב שנמצא ברשות בפנ"ע, או מפני שהכלי

בהל' טומאה וטהרה, ואף שיש שהחמירו בזה [ע"י מנחת יצחק (ב כב, ד מא)] מ"מ רובם הכשירו זאת [ע"י פתחי מקואות (א הע' ע) שהביא כל הדעות. ובספר מקואות (להאדריכל ר"י שנברגר עמ' 104) חילק בין סוגי זיון שונים ע"ש].

ענף ג: בירור בנדרי כלי לענין קב"מ, והנפ"מ לענין קבורה

כעת נבוא לברר את דין האמבטיות מבטון המוצמדים לקירות המנהרה (אופן א' המתואר בהקדמה). והנה האג"מ שם בהמשך דבריו לענין קבורה בכלי מבטון בתוך האדמה כתב טעם נוסף להכשירו ויש לדון אם שייך בענייננו: 'דהא כלי זו דהבטון כל תשמישו הוא רק להחזקת הקרקע ואין לו שום צורך אחר אף לא לצורך ארון להמת, שהרי הוא מונח כבר בארון של עץ שאין צורך להמת שוב אלא להניחו בקרקע שנמצא שיהיה תשמישו רק לטיחת כותלי הקבר והקרקע תחתיו ואין להחשיב זה לכלי אלא כמו שעושה מתחלה בהחפירה שבתוך הקרקע שנחפר לקבר, וכו' ולכן לא נעשה על זה שם וחשיבות כלי כלל כיון שלא נעשה לשום תשמיש כלי אלא רק להניחו בחפירת קרקע לקבר להחזיק הכותלים והרצפה שהוא במקום טיח כותלי ורצפת חפירת הקבר, ועיין בדברות משה ב"ק סי' מד (-ענף ב) שעל מה שתנן בכלים פי"א מ"ב דכלים שנעשו לקרקע אין מקבלין טומאה, בארתי בשני אופנים אחד דהוא משום שנחשב לא נגמרה מלאכתו כל זמן שלא חברו לקרקע, ושני שאף שנימא שאין זה חסרון בגוף הכלי והוא בשם כלי הוא דין חדש דמה שנעשה לקרקע אף שהוא כלי לא מק"ט. ולשני האופנים מסתבר שלא תהיה קופסא זו שהוא בעצם רק מעשה טיח כותלי החפירה ותחתיתו בבטון בחשיבות כלי אף לאופן שני דהוא בשם כלי, דהוא שייך רק בזה שאף שאחר שנחברו להקרקע הוי תשמיש בדרך כלי כהא דנגר ומנעול שנעשו לחבר להבית לסגירת הדלת אך שרוצים

עיקרם הנוגע לענייננו. [א] כלי מתכות שנעשו לקרקע טהורים (משנה כלים יא ב). וה"ה בכלי חרס (משנה שם ח ט). ולענין בטון התבאר באג"מ שדינו כעפר ועכ"פ כחרס. [ב] גם בכלי שיש בו בית קיבול [שהמשנ"א (שם יא ב) הוכיח מהמשנה (שם כ ד) שאין ד"ז מ"מ אם נעשה כדי לשמש את הקרקע נפקע ממנו שם כלי (שם בפיה"מ להרמב"ם והרע"ב), והיינו שנעשה לכך מעיקרא, וי"א שצריך חיבור ממש. ולענייננו בלא"ה הוא מחובר ממש. [ג] נחלקו גדולי האחרונים בדעת הראשונים אם הדין שבאות קודמת הוא רק לגבי קבלת טומאה או גם בשאר דיני התורה, ויש המחלקים בשאר דיני התורה בין דינים דאורייתא לדינים דרבנן. [ומצינו מחלוקת בזה גבי חציצה בפני הטומאה¹³, וכן מחלוקת גדולה לגבי מקואות¹⁴]. ונפ"מ לענייננו לענין קבורה, ולשי' המחלקות בין דינים דאורייתא לבין דינים דרבנן - לענייננו תלוי במחלוקת אם חיוב קבורה הוא מדאורייתא או מדרבנן, עי' בסוגיא בסנהדרין (מו:): ובראשונים שם, וברמב"ם (אבל יב א) ובנו"כ שם, ובמאמרי (שציינתי לעיל הערה 10) הארכתי, ולכאור' ספק דאורייתא לחומרא. [ד] בעיקר הגדרת הדין נחלקו האחרונים, י"א שד"ז הוא רק כשהחיבור לקרקע מסייע לתשמישו

חוצץ בין המת לבין הקרקע [וכפי שנביא סברא כזו בסמוך בשם הגאון מטווריג]. אך ת"ח א' העירני שנראית כוונתו שאין חסרון בקבורה וכדבריו בטעם א' שהיות שהמת נמצא בקרקע הוי קבורה וכדברי הב"י בשם הרמב"ם שהבאתיו לעיל בתחילת הדברים, וכל הדיון הוא בגלל צוואתו של רבי לנקב את הארון בשביל עיכול הבשר לכפרה, וכדהובא בשו"ע יפה לקברו בקרקע ממש - ולזה בטעם א' כתב דכיון שבטון דינו כקרקע סגי בזה אף שהוא עשוי בצורת כלי, ובטעם ב' מיאן בזה כיון שסו"ס הוא כלי ולכן נזקק לסברות בהל' טומאה שאין דינו ככלי, ובענייננו דכאמור טעם זה ל"ש ודינו ככלי מפסידים את הדין לכתחילה. אמנם יש להעיר על עיקר דברי האג"מ, דבלבוש שהבאתי בתחילת הדברים מבואר דצריך לקבור בקרקע ממש בלא ארון ועכ"פ בלא הדף התחתון, לא רק בגלל צוואת רבי אלא בגלל עיקר דין קבורה וכלשונו 'דסתם קבור בארץ ממש משמע', וכן מבואר מהערוה"ש שהבאתי שם.

והנה אחר שטעם האג"מ ל"ש בזה ודינו ככלי, יש לברר את מה שציין האג"מ שישנה שאלה בגדר דין 'משמש עם הקרקע' אם הוא הלכה רק בקב"ט או בכל דיני התורה ונפ"מ לענין קבורה. ובד"ז יש הרבה שי' ונביא את

13 י"א שנחלקו בזה הראשונים אם נחשב כלי ואינו חוצץ או לא, עי' ט"ז יו"ד (שעא ג), בביאור תירוצי תוס' ב"ב יט: ד"ה רואין, וחזו"א (כלים יד י').

14 יש הסוברים שאף כלי העשוי לקרקע, חשוב כלי לענין מקוה כל שחקקו בתלוש ואחר כך קבעו. וביארו אחרונים טעם החילוק בין פסול שאובים לטומאה, ששאיבה אינה תלויה אלא בשם כלי, וכל ששם כלי עליו בהיותו תלוש, החבור לקרקע אינו מבטלו מתורת כלי, אדרבה הרי לכך נוצר מתחילה וכך דרך תשמישו, ומה לי אם הוא מחובר או תלוש, ופוסל משום שאובים, ודוקא לענין טומאה העשוי לקרקע אינו מקבל טומאה. [תוס' חדשים (מקואות ו י), נוב"ת (יו"ד קט ד"ה ומה שהוקשה הב), ובסו"ד שם מחלק באופ"א. ועי' בית מאיר (יו"ד קצח לא), ותפארת ישראל שם, וחלקת יואב (יו"ד לא), וחזו"א (מקואות תניינא ב יג), המדמים את העשוי לשמש עם הקרקע לכלי אבנים, שאינם מק"ט ופוסלים את המקוה]. ויש מבארים שכלי שנעשה לשמש עם הקרקע יצא מתורת תלוש ולתורת מחובר לא בא, ולענין טומאה אין מקבל טומאה אלא התלוש, וזה שיצא מכלל תלוש אינו מקבל טומאה, אבל לענין שאובים, כל שאין טובלים בו פוסל משום שאובים, ואין ראוי לטבילה אלא המחובר בדומה למעין, וזה שנעשה לשמש עם הקרקע אין חבורו בקרקע מבטלו לגמרי להביאו לתורת מחובר, ואין טובלים בו. [שו"ת חת"ס יו"ד קצח, וע"ש רה]. והאריך בכ"ז הגר"ל מאלין בתשובה להלכה בחי' ר' אריה לייב (ב עב). מאידך יש חולקים שכלי העשוי לשמש את הקרקע, כשם שאינו מקבל טומאה, כך אינו פוסל מים שבו משום שאובים, שכיון שהוא מחובר, הרי הוא כחרץ בקרקע שאינו פוסל. [משנ"א מקואות ד ג, ועי' כת"ס יו"ד צה, אבנ"ז יו"ד רעא, ובית יצחק יו"ד ב ל].

ברוך' א לג, אותיות א, ח, י, ושוב נדפסה יחד עם יתר חידושי הגאון המשיב בס' נר אהרן (ת"ש, סי' ה).¹⁸ ונביא תו"ד עם הערות במוסגר. שם הקשה על כל הנחת מת בתוך ארון (מעץ) דהוי קבורה [ומעיקר הדין גם לנכב הארון ל"צ], ולכאור' הא הוי כלי ומדוע אינו חוצץ בינו לבין הקרקע, [לפי הצד שהעלה שם דבעי' שהמת יהיה בקרקע בלא חציצה בינו לבין הקרקע], והאריך בזה בעמקות נפלאה, והעלה כמה יישובים: א) בתחילה (שם אות ח) כתב ליישב משום דהוי 'כלי המשמש עם הקרקע' [הדין הנ"ל], ודחה דד"ז רק בכלי מתכות ולא בכלי עץ. [חילוק זה אינו מוסכם¹⁹]. וכתב חילוק אחר שיש ב' דינים: א' כלי המחובר לקרקע, אבל השימוש הוא בדבר שאינו מחובר לקרקע כמו צינור שהשימוש הוא במים שאינם מחוברים ממש וד"ז הוא רק במתכת ולא בעץ. ב' כלי המשמש עם הקרקע שד"ז הוא גם בעץ. ולעניינו, כבר כתבנו שבבטון בלא"ה יש ד"ז (כיון שדינו כעפר וה"ה אם יהיה דינו כחרס). ב) עוד כתב (סוף אות ח) דאין לתרץ שלא בטל כיון שהוא 'כלי הבא במידה' דהיינו יותר מ'מ' סאה²⁰, כיון שהוא דין רק בהל' טומאה דילפי' מ'שק' אבל אינו מבטל מיניה שם כלי, וכדמצינו לענין פסול שאובין דכלי אבנים שאינם מק"ט פסולין (שו"ע יו"ד רא לד). [ובלא"ה יש להעיר דמצינו בכמה הלכות שנחלקו בהם בגמ' ובראשונים אם נאמר בהם ד"ז, כגון לענין סתירת בנין בשבת, לענין נט"י ועוד,

העיקרי.¹⁵ וי"א שד"ז הוא רק כשאין לו תשמיש אחר אלא עם הקרקע¹⁶]. וי"א שכל שנעשה מתחילה על מנת להשתמש בו במחובר לקרקע, אפילו אין הקרקע מסייעת בתשמישו, הרי זה כלי העשוי לקרקע.¹⁷ [ומחלוקת זאת תלויה גם במחלוקת בנידון קודם ואכ"מ]. לעניינו, השיטה הג' שייכת כאן, ולענין ב' שיטות הראשונות, לכאור' אינן שייכות כאן, כיון דאין החיבור לקרקע מסייע לתשמישו וגם היה שייך להשתמש בו להניח מת גם בלא הקרקע, אלא שמאידך גיסא י"ל בזה כיון שסו"ס משתמשים בזה לקבורת מת שהוא צריך להיות בקרקע, וצ"ע. ובדברות משה שציין האג"מ שם, בענף ב, האריך בנידונים שבאותיות ג-ד (בלא להזכיר את השי' הנ"ל) והגדירו כדלהלן, לצד א' מדובר בכלי שאין תשמישו אלא עם הקרקע (וא"א להשתמש בו בלא הקרקע), ולכן נחשב שעדיין לא נגמרה מלאכתו של הכלי. ולכן אינו בשם כלי לגבי כה"ת כולה. לצד ב' מדובר על כל כלי (גם כלי שאפשר להשתמש בו בלא הקרקע ורק כעת קבעו בקרקע), הוא דין מיוחד בטומאה ולא בשאר הלכות, וטעם טהרתו כיון שחיברו לקרקע וכל המחובר לטהור טהור.

ושו"ר אריכות נפלאה הקשורה לעניינו בתשובת הגאון האדיר רבי אברהם אהרן בורשטין גאב"ד ור"מ טווריג שהופנתה להגאון רבי נחום ברוך גינזבורג, ונדפסה לראשונה בספרו של הרב השואל ('מקור

15 ע"י נובי"ת יו"ד קט, ודברי חיים מקואות לו, וחזו"א כלים יט א.

16 ע"י בית מאיר יו"ד רא מח, כת"ס (יו"ד קא, וע"ש צה), ודברי מלכיאלי (ב סד, ח).

17 ע"י גידו"ט (שו"ת בסוה"ס ג, בלשון שני), וע"י שו"ת הרי"ד טז, ומשנ"א כלים יא ב. וע"ע להלן בשם הגאון מטוריג.

18 קצת מושג אודותיו ע"י מש"כ עליו הגאון מקור ברוך שם, ובהסכמות המופלגות לס' נר אהרן ובפרט מהגרא"ז מלצר בהפלגה עצומה. תשובה זאת ציינה הגרי"ש אלישיב, בנוגע לחקירה בתשובה שם, האם קבורה היא מצוה חד פעמית או מתמשכת [וע"ש מה שהשיבו המקור ברוך]. (יד בנימין' תמורה לג:).

19 שם הוכיח זאת והטעים זאת. ויצוין שהשיורי טהרה (סוף שו"ע יו"ד קצח סוסקס"ג, מהר' מכן י-ם עמ' תרו) כתב בשם המהר"ח שד"ז נאמר גם בכלי עץ. וציינו הדברות משה הנ"ל. ובנוגע להוכחתו, העיר בעל המקור ברוך (בתשובתו שאח"ז) שהנוב"י יישוב באופ"א ושהוא דין רק בקב"ט וכנ"ל.

20 והדבר מוכרח שיש כאן שיעור זה כיון דהלא שיעור מ' סאה של מקוה מחושב לפי גובה אדם, ג' אמות על אמה, וא"כ גם ארון המיועד למת היות שמותאם לגודל אדם בנוי בגודל כזה.

את שם ה'כלי' - אלא שזה רק לשיטת הראב"ד כלים (ו ג) ע"ש, אבל לפי הרמב"ם שם כלי שעשוי מתחילה נקוב כמוציא רימון מקבל טומאה עד שישבר רובו, וע"ש בכס"מ. [אכן גם לפי הראב"ד צריך שיהיה חור בשיעור גדול כדי לבטל את השם כלי, ובנוגע לשיעור החור בענייננו ע"י הערה.²²

עוד היה מקום לדון שלאמבטיות מבטון דנידוננו, אין 'שם' כלי היות ולשם כלי צריך שיהיה בית קיבול מה' צדדים - ד' קירות ותחתית [לפי רוב השיטות²³], ואף דכאמור יש להם בקידמתו גדר בטון נמוכה, מ"מ כאמור האמבטיה מלאה בשיכבת עפר, ויתכן דבזה העפר מבטל 'שם' כלי, ויש בזה לכאור' סתירות במשניות ופסקי הרמב"ם ואכמ"ל.²⁴ אמנם לפי מה שהתברר לי, המציאות (לפחות בחלק מהמקומות) שאין ממלאים אותם עפר עד גובה הגדר אלא פחות מזה.

[ויש לדחות את עיקר הדיון ולומר דנהי דאין לו שם כלי מ"מ גם קרקע אינו, ואנן קבורה בקרקע בעי', וע"ד שמצינו באחרונים ככ"מ שגם אם בטלו מתורת כלי מ"מ אינו כקרקע²⁵, והעירני לזאת ג"א שליט"א הבקי

ואכמ"ל]. אמנם כל דבריו בנידונו על ארון עץ, אבל בנידונו על כלי מבטון ל"צ להגיע לזה לפ"מ שנראה באג"מ שדנו ככלי אדמה שאמק"ט. ג) עוד דן (שם אות ט) בהקדם דברי התוס' בשבת (נח. ד"ה אע"פ) דכלי שנעשה לשימוש שאוסרו בהנאה טהור מהמדרס כיון דחשיב שינוי מעשה, וא"כ ה"נ בנידוננו כיון דהארון משמש למת נאסר בהנאה, הוי שינוי מעשה ונפקע ממנו שם כלי, ופלפל בדבריהם ורצה לבאר באופ"א ע"ש, וגם בדעתם חילק בין מדרס לבין הפקעת שם כלי לענין קב"ט. וע"ע בדברי בעל המקור ברוך (שם לד אותיות ו-ח) מה שהשיבו בזה. ד) עוד חידש (שם אותיות י-יא) כיון דנעשה למת אינו משמשי אדם, כטעם טהרת מטפחת של תכריכי המת כמ"ש הרמב"ם כלים כג יג, ושוב הקשה ע"ז ממקור"א, ותיצו, ופלפל בזה הרבה, ע"ש.²¹ ה) עוד חידש (שם אות יא) דהוי ככסות המת שבטל ליה, ע"ד הגמ' חולין (קכה:). עכת"ד. לענייננו, בסברא א' כבר דננו לעיל, סברא ב' לא שייכת, את סברא ג' הוא דחה. וסברא ה' גם לכאור' ל"ש, כיון שקשה לראות את הכוכין מבטון שעומדים בפנ"ע ככסות לכל מת ומת שהונח בכל כוך וכך. ורק סברא ד' לכאור' שייכת בנד"ד.

ובסוג האמבטיות מבטון שבהם עושים נקבים כאמור, היה מקום לדון שהם יבטלו

21 ות"ח א' כתב לי: תמוה, דאין זה עדיף ממה שדחה כבר באות ב' שזה רק דין בקב"ט אבל לא בהפקעת שם כלי, ואם הנידון לענין חציצה, מאי אכפ"ל שאינו משמשי אדם. עכ"ד.

22 בגמ' שבת צה: מבואר דיש כמה גדלים של חור המבטל שם 'כלי', תלוי כל כלי לפי השימוש שלו, ולפי"ז כאן שהשימוש הוא ל'מת' היה צריך להיות חור בגודל גדול מאוד, אלא שם השיעור הגדול ביותר הוא כ'מוציא רימון', מאידך מצינו במשנה כלים יז ג שסלין של פת שיעורו כ'מוציא ככרות', והוא יותר ממוציא רימון, ומצד שני א"א לומר שאכן הכל תלוי בשימוש, מהמבואר במשנה כלים פכ"ד מ"ב שעגלה שעשויה להוליך אבנים שטהורה ופי' הרע"ב לפי שפרוצה מתחתיתה נקבים גדולים כמוציא רמון. ועמד על כ"ז בחזו"א כלים כג א ע"ש.

23 ע"י ב"י יו"ד סי' רא סעי' לה וד"מ ושו"ע שם.

24 עיין: א] משנה כלים (ה ו) לפי הרמב"ם בפיה"מ ובחיבורו (כלים טז יב), ואו"ש שם, וחזו"א (כלים ז כ). ב] רמב"ם (טו"מ כב א-ב) וראב"ד, וחי' ר"ח הלוי, והחזו"א בגליונות ובספרו כלים יג ח סד"ה שם. ג] משנה עוקצין (ב י) ורמב"ם (טו"א ב יב), וחזו"א עוקצין ססי' ד. ד] ר"ש (כלים ז), ורמב"ם מקואות (א ג). וע"י חי' ר"ח הלוי (טו"מ כב), וחזו"א בגליונות ובעוקצין ססי' ד.

25 כן מבואר בשו"ת חת"ס יו"ד ססי' קצח לענין כלי המשמש עם הקרקע והבאתיו לעיל בהערה. [אלא דע"ש דעיקר דינו שם שנוי במחלוקת].

ורק שאין בו המעלה שנרקב שזה מעלה לפי הנהגת ישראל וממילא אולי יש מעלה שהרצפה אינה מכוסה. עכ"ל ספר מסורת משה. וזה נוגע לא רק לכוכין מבטון המוצמדים לקירות המנהרה, אלא גם לכוכין שנחצבים בקירות המנהרה עצמה.

ענף ד: בעיות נוספות בכוכי המנהרות בהר המנוחות

מלבד המבואר עד כה על הקבורה בכוכין שבמנהרות יש להוסיף בעיות נוספות חמורות הן בכוכין מבטון המוצמדים לקירות המנהרה, והן בכוכין שנחצבים בקירות המנהרה עצמה. ואקדים לזה את המציאות כדי שנבין בעיות אלו. והיא, שבכוכין אלו המת לא טמון כלל בעפר, אלא מניחים שכבה דקה של עפר בתחתית הכוך, ראה תמונה מס' 10.

תמונה מס' 10 - כוך פתוח מוכן לקבורה

[תמונה זאת צולמה בכוכין מבטון שע"ג האדמה שבהר המנוחות, וכע"ז מתוכנן להיות בכוכין אלו שבמנהרות]. ואחר שמכניסים את המת מכניסים עמו ב' שקי חול קטנים סגורים א' למראשותיו וא' למרגלותיו, כשהמטרה היא שכאשר השקים יתבלו ויתפוררו החול יישפך מהם קצת על המת, ולכן המת לא נרקב בתוך העפר, ולכן הריקבון אינו טבעי והוא איטי מאוד. [וכן העידו על כמה מתים שהוצאו משם אחרי תקופה ארוכה והיו כמעט שלמים]. ואח"כ סוגרים את תא הקבורה עם פלטת אבן

בענייני סדר טהרות, וי"ל דלזה סגי מה שהוא בתוך חלל הקרקע, וזה בעצם טעמו הראשון של האג"מ בתשובתו שהבאתי לעיל, ורק מצד הענין של צוואת רבי בעינן לנקב את הארון, מה שמתקיים בנידו"ד. אמנם הנפ"מ תהיה בכוכין מבטון שמעל פני האדמה, שבזה מלבד החסרונות שדנו בו הפוסקים, הרי שבאופן שעשויים ככלים מבטון וכנידוננו, הרי שגם אם נסכים עם הסברות שבטל ממנו שם כלי, מ"מ בזה שפיר שיין חילוק זה, וכאן אין את הסברא שהוא בתוך חלל האדמה].

חיוב מחאה על קבורה זאת

אכן דע דגם על האופן שכתב האג"מ דכשר לקבורה [דהיינו קבורה בארון בטון בתוך הקרקע, באופן ששייכים ב' טעמיו], יש לידע את מה שהשיב בעל האג"מ בע"פ: וכפי שמובא בספר י"ד משה' (תשובות האג"מ לר"י דרדק, שבט התשע"ב) שנשאל על תשובתו באג"מ יו"ד ג קמב הנ"ל שהקל לקבור בתוך הבטון שבתוך הקרקע, האם הוא רק בדיעבד כפי שנשאל שם שעשו כן מפני חזירת הגשמים, או גם לכתחילה, ונכדו רבי מרדכי טנדלר השיב במכתב בשמו, שהוא רק בדיעבד, כיון שלכתחילה צריך לקבור בקרקע ממש, ואמר שאף שבטון נחשב כקרקע, מ"מ אינו קרקע ממש. עכ"ד. והוסיף בתשו' נוספת שם: שיש למחות על דבר זה, אף שיתכן שלא ישמעו לו. עכ"ד. [עוד אמר, דכשקוברים שם, יש ענין ליתן שם עפר, ע"ש]. וכע"ז בס' מסורת משה - פסקי בעל האג"מ שרשם נכדו הר"מ טנדלר (ח"א עמ' שעד): 'ושאלתי רבנו בשביל הרב גינזבורג מאגודת הרבנים אודות ביה"ק של ישראל שעשה חוק שיהיה הבור של הקבורה או מכוסה לגמרי עם מלט או מכוסה מג' צדדים ורק רצפתו לא מכוסה, ואמר רבנו לא ידוע מהו השאלה אבל אם אפשר למחות צריכים להגיד קודם כל, שאינו כדיון שזה נגד מנהג ישראל, אבל לדינא בטון נחשב כקרקע ג"כ,

כראוי, כיון דצריך לכסות את המת בעפר כולו, ובאופן זה הנ"ל המת אינו מכוסה, דבתחילה לא מכוסה כלל, וגם בהמשך (כשיתפוררו שקי החול) רק מקצתו מכוסה. דגם בזמן המשנה והגמ' שהיו קוברים בכוכין בתוך האדמה, המת היה מכוסה לגמרי עם עפר, וכמפורש ונפסק ברמב"ם (אבל ד ד) דמחזירים עליו את העפר והאבנים, והובא בב"י (יו"ד שסב ב), והביאוהו כמה אחרונים כדבר פשוט וברור. וכ"כ בפשיטות הריעב"ץ, ובשלחן גבוה, וביוסף דעת (לבעל השו"מ), המובאים בהערה בסמוך. וזאת למרות שהכוכין היה סתום 'באבנים וסיד או במה שירצו' כלשון המאירי ב"ב (ק:), ובסוטה (מד).²⁶ [ומה שמבואר במס' שמחות (ח א) שהיו מבקרים את המת אחר ג' ימים, ומשמע לכא' מזה שהמת לא היה מכוסה, יבואר בהערה²⁷]. וביותר מכך מצינו ברמ"א (או"ח תקכו ד) שבקבורת מת ביו"ט שני מותר לכסות את המת בעפר, וכתב המ"ב דמשמעות הרמ"א דמותר ע"י ישראל אף דמלאכות גמורות מדאו' הרמ"א מחמיר שייעשו רק ע"י גוי וכאן כסוי הבור ע"י עפר מלאכת חורש הוא כמבואר בגמ' שבת עג: [ובשעה"צ ציין למג"א שחקר אם הוא דאו' (ע"ש שתלה בזה מחלוקת ראשונים), ולמו"ק שהשיג עליו שהוא דאו'], וביאר הב"י משום ד'גמר קבורה' הוא והביאו המ"ב שם. ולכא' למה התירו לכסות בעפר

פשוטה [ולאח"ז בני המשפחה מוסיפים פלטה נוספת עליה נכתב נוסח המצבה]. ותהליך הדברים, מיד אחר הקבורה עדיין לא אוטמים את הסגירה אלא תוקעים כמה משולשי עץ [כמצוי באתרי בניה בעת ציפוי אבן ירושלמית], ע"מ שהמצבה לא תיפול, ויותר מאוחר באים להדביק את הפלטה עם מעט מלט או דבק [וודאי שאז צריכים להסיר את הפלטה בשביל להדביקה כראוי]. ולכן ישנם בעיות חמורות (נוספות) ונפרשם.

א] חסרון בקבורה (בימים הראשונים שאחר הקבורה): לאור התאור הנ"ל, לכא' עד שמדביקים את המצבה כראוי, אחר כמה ימים מהקבורה, אין המת נחשב לקבור, כיון שהמת עצמו, כאמור, אינו מכוסה בעפר, והמצבה אינה מחוברת כלל, אלא רק עם כמה משולשי עץ, ובמצב זה יתכן שיש חיות שיכולות להסירם ולהסיר את הפלטה ולגרור את המת [עכ"פ בכוכים הנמוכים הסמוכים לקרקע], וממילא אינו נחשב לקבורה. ע"י מג"א סי' תקכו סק"כ בשם ההגה"מ, ומה שהמג"א הוכיח להיפך מדבריו, ראה חזו"א (יו"ד רח ט ד"ה מג"א) מש"כ ע"ז: 'מ"מ ודאי לא יצא ידי חובת קבורה שהרי אינו משומר וכדתניא בתוספתא שחולדה וברדלס מצוין שם וכו' [וכו' דכשמניחו עד שחיה גוררתו ודאי ביטל מצות קבורה], ודאי בעי קבורה גמורה בסתימת הקבר להיות משומר וכו', עכ"ל.

ב] חסרון בצורת הקבורה (לעולם): בקבורה זו לכא' לא מקיימים את צורת הקבורה

26 וע"ע בתוס' בשם ריב"ם שה'כוכים' היו פתוחים מהצד כדי שלא לטמא מעליו. ובמסוה"ש בשם התו"ט הגיה ה'ארונות'. וטעם הגהתו ע"י בבית דוד ובשושנים לדוד, והועתק בליקוטים שבמשניות (במהדורת זכר חנוך על הגליון). אמנם בחי' הרמב"ן ובחי' הר"ן גם כתוב כן או כוכים, וקשה להגיה בכולם.

27 דברי מס' שמחות אלו הובא בטושו"ע יו"ד שצד, וביאר הפרישה (ג) דמייירי בזמנם שקברו בכוכין משא"כ בזמננו שקוברים באדמה זה ל"ש. והביאו הש"ך (ב), ובפשטות כוונתו שלא היו מכסים בעפר כלל והיה שוכב מגולה כאדם חי, כ"כ במכתב משנת תקל"ב הנדפס במאסף 'בכורי העיתים' (שנת תקפ"ד עמ' 221) שכותבו חתמו 'משה מדסוי' - [ה"ה ראשון המשכילים ה' משה מנדלסון שר"י], והריעב"ץ במכתבו הנדפס שם (מכתב ג עמ' 237) אף שנראה שלא הכיר בקלקולו (כיון שלא היה מפורסם אז), מ"מ דחה את עצם דבריו בחריפות גדולה, ושהכוונה שמ"מ המת היה מוטמן בעפר והכוכין היה סתום באבנים, ועוד הביא מדברי הרמב"ם המפורשים (הנ"ל בפנים), והביאו להריעב"ץ בחת"ס יו"ד שלא (בסד"ה הנה, ובד"ה אך, ובד"ה וע"ד). וביאור מסכת שמחות, יישב הריעב"ץ במכתב ב' (שם עמ' 231), וכן חת"ס שם ע"ש. וביוסף דעת (לבעל השו"מ, יו"ד שם) יישב את הקושיא על הפרישה מהרמב"ם, דכוונתו דבכוכין הגם שמכסים עם עפר, אפשר עוד לגלות את העפר משא"כ בקבורה רגילה. וכן הבין בשלחן גבוה (שם, ז), עד

שהוא איסור גדול לצערם דהא בשביל שיש להמת צער חרדת הדין אסור לפנות מת ממקום שנקבר כדכתב הש"ך וכו' אף שהוא רק צער של חרדת הדין ורק על זמן קצר דהא רואה שאין מביאין אותו לדין, וכ"ש מניעת העיכול שהוא צער דעונש הדין ממש, וגם על המשך זמן גדול שאסור. ומסיים שם: 'לבד החטא הגדול שיצטערו להמתים שאף תשובה לא יועיל עד שירצה את המת וימחול לו'. עכ"ל. ואף שהוא דיבר על כוכין שלא היו מניחים שם כלל עפר [ופעמים היו מניחים גם חומר מיוחד למנוע עיכול וכנ"ל], מ"מ יסוד הענין שייך גם בנידונו שמניחים עפר, כיון שהוא מעט עפר, ואין המת נמצא כולו בתוך עפר.

ד] ריח רע - בזיון המתים: מכיון שהכוך לא אטום אלא רק נסגר עם פלטת 'שיש' דקה המודבקת בעזרת דבק או קצת בטון, לכן יש שם ריח רע, כאשר ייווכח המבקר בבתי קברות שבנו כוכין מבטון מעל האדמה וכפי ששמעתי מרבים שבקרו שם, ואף שמנהלי הביה"ק מפזרים חומר שמנטרל ריחות רעים, כפי ששמעתי ממנהל ח"ק אחת, מ"מ אי"ז מסייע כראוי. [ואכן אצל הגויים

הול"ל שיכסו את הקבר באיזה נסר. ואם מצד שרצו שיהיה היכר שיש שם קבר אפשר להניח על הנסר איזה תלולית עפר, ומ"מ מלאכה דאור' לא יהיה, ומבואר בזה שהכיסוי בעפר הוא חלק בלתי נפרד מהקבורה, ולכן כשהתירו את הקבורה ביו"ט, התירו ג"ז. והטעם שהכסוי הוא חלק מהקבורה, יתכן להטעים לפי המבואר באותיות הבאות, אבל בין כך ובין כך, כן הוא הדין.²⁸

ג] חיסרון כפרה: להאמור, בגלל שלא מכוסה בעפר אינו נרקב באופן טבעי ותהליך הוא איטי, ולכן אין מתעכל הבשר כראוי ומהר. והאג"מ (יו"ד ג קמג) בהתייחסו לקבורת כוכין שהיתה מצויה אצל הגויים והרפורמים בארה"ב, ונקראה 'מאזליאום', כתב ע"ז כמה חסרונות, וא' מהם: 'וגם איכא עוד איסור דכל זמן שלא נתעכל הבשר לא נתכפר עדיין והוא נידון, ולאחר עיכול הבשר איכא כפרה כמפורש ברמ"א (שסג ב) שכתב 'מותר ליתן סיד עליו כדי לעכל הבשר מהר', וכתב הט"ז (ג) שנאמר בשרו עליו יכאב, כל זמן שבשרו עליו יכאב אינו נוח מן הדין וכו' וא"כ למנוע העיכול עושין רעה גדולה להמת

כדי שכן העתיק לפרישה, שהיה מכוסה בעפר, ורק לא הרבה עפר באופן שאפשר לגלותו. ובתחילה שראיתי את החת"ס הוקשה לי על החת"ס ועל מש"כ מהריב"ש, שלא הביאו מהטור יו"ד (שסב) בשם רנט"ג המחלק בין אר"י לחו"ל, ע"ש ובב"י ובב"ח, ואחר שהשגתי בס"ד את מכתבי הריב"ש הנ"ל, וראיתי שבמכתבו השני (שם עמ' 230) הזכירו וכתב: וע"י ט"ד לשון הגאון רנ"ט, והוא אמנם קשה להולמו, ובחיבורי מו"ק ביארתי בס"ד. עכ"ל. וכת"י מור וקציעה על יו"ד עדיין לא נמצא, לידע מה התקשה בו ומה ביארו, אכן זכינו לגיליונותיו על הטור שנדפסו לאחרונה בטור מהדורת מכון המאור (בילקוט מפרשים שבסוף הטור), ושם רק דן על הגהת הב"י 'ברד' ואת החילוק המציאותי בין אר"י לחו"ל, ולא בעצם דבריו על אר"י, וא"כ אכתי צ"ב מדוע לא הביאו הריב"ש במכתב הג'. אמנם בלא"ה העירוני דלדין גם באר"י אין הדברים נוגעים כיום, כיון שגם במקומות אלו [הכוכין במנהרות הללו וכדומה] שולטת רימה והמת לא מתייבש, ודברי רנט"ג כנראה נסכו במערות שהיו עמוק מתחת האדמה והמערות או הכוכין היו סגורות היטב במקום שהיה קר מאוד, וגם שידוע שכדור הארץ מתחמם כל הזמן במשך השנים, וא"כ ודאי שחלו שינויים מזמן רנט"ג עד היום, שהוא למעלה מאלף שנים. [ואגב אבוא להעיר על מה שבשו"ת עין יצחק (יו"ד לג) ביאר לפי"ז את דברי הרמב"ם הנ"ל ע"פ רנט"ג, דמייירי בחו"ל. ולענ"ד צע"ג, כיון שמנהג הכוכין היה בעיקר באר"י ולא במצרים או שאר ארצות וא"כ איך יבאר מנהג הכוכין ע"פ מציאות האקלים במקומות אחרים, וזאת מלבד דהרמב"ם סתם בזה ולא חילק בין הארצות וודאי שחיבר ספרו לכל הארצות].

28 וגם למנהגו שמניחים מעל המת בהפסק אויר מעט אבני גולל ומעליהם שופכים את העפר [ומקורו בלבוש (שסב) עפ"י רנט"ג הנ"ל הע' קודמת, ובש"ך] שפיר מתקיימים דברי הר"מ, דסו"ס יש עליו אבנים ועפר גם אם אינו נוגע בגופו ממש, משא"כ בכוכין של היום לא מניחים עליו אבנים ועפר. ובלא"ה כ' החכמ"א (קנח ב): 'ומ"מ מי שיש לו עפר ארה"ק מפזרין על גופו והעיקר על ברית הקדש ואין בזה משום בזיון, וכ"כ בערוה"ש (שם ג), וזה לא מתקיים בכוכין דהיום.

כיון דיש בזה חסרון מהותי בקבורה או בכפרה וכו' ע"ש, לכן אם יתירו את הכוכין במנהרות אלו, יאמרו שגם הכוכין שמע"ג האדמה מותרים, ויאמרו היתירו פרושים את הדבר, ובפרט שיוזמי קבורת הכוכים במנהרות הם יוזמי קבורת הכוכים מע"ג האדמה. ודברים אלו ממש כתב בבית אב"י (ג ק) בנוגע לשאלה דומה ממש, והיא על שאלה בארה"ב על קבורת מאזליאום שהיתה צמודה להר כך שהמתים נמצאים באדמת ההר עצמו, והתנגד לזה מכמה טעמים, טעם א' מצד שינוי מנהג מתים החמור והבאתי דבריו במאמרי הנ"ל, וטעם נוסף כתב ש'יאמרו היתירו פרושים את הדבר' דהיינו שיבואו לקבור בצורה של מאזליאום המקורית שהיא כוכין מבטון או אבן מע"ג האדמה עצמה ע"ש עוד.

ו] מת ע"ג מת. חסרון נוסף יש בקבורת הכוכין במנהרות אלו. והוא כיון שקוברים מת ע"ג מת, ויש בזה ג' נקודות לדיון: א' האם יש גזל המתים בזה שחופרים מנהרה תחת קברים קיימים, ויבואר אי"ה להלן פ"ב. ב' האם חסר בתקון של הנפטר אם קבורים מעליו מתים אחרים. ויבואר בסוף הפרק הנ"ל. ג' האם מותר לקבור לכתחילה מת ע"ג מת, והתבאר במאמרי הנ"ל. [וכן ישנם חלק מהבעיות שהתבררו במאמרי 'קבורת מכפלה-זוגית' מוריה שבט תשע"ז, ע"ש, ובענייננו בעיה א' על 'עומק הקבר' המתוארת שם שייכת גם בזה. ובעיה ב' על 'קבורת איש ליד אשה' ג"כ שייכת כיון שקשה מאוד להקפיד ע"ז, אא"כ יצליחו להקפיד ע"ז מכל הצדדים].

ומשם לרפורמים, שקברו בכוכין מעל האדמה, וכו"ל ענף א, פתרו בעיה זאת ע"י נתינת חומר מיוחד על המת, אלא שחומר זה מנע עיכול הבשר, ויצאו חוצץ נגד זה בס' על בו אבלות ח"ב עמ' 47-48, וע"ע לעיל באות ב], וברור לי שכך יהיה המצב בכוכין מבטון שבתוך המנהרה [עדיין אין אפשרות לבדוק זאת שם, כיון שלפי ידיעתי עדיין לא התחילו לקבור שם]. ובכוכין אלו שהם בתוך מנהרה ברור שהריח מהמתים יהיה יותר כיון שהמקום הוא סגור מחמש כיוונים, והגם שיש שם מערכת איזורור מ"מ ברור שאינה יעילה כמו אויר העולם. ולכן אופן קבורה זאת הוא ביזיון של המתים וגם של החיים שבאים לבקר את יקירם. וגם דלכאו' שייכים בזה כל הנאמר במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז ע"ש, על הסכנה הגדולה שבביזיון המתים, ה' ירחם.²⁹ עוד העירני ג"א שישנה בעיה להתפלל ליד הקברים עקב הריח, ע"י שו"ע או"ח (עט ה) 'ונבלה מסרחת דינה כצואת אדם', וממילא מפסידים בזה את הענין הגדול להתפלל ליד קבר המת.

ה] 'יאמרו היתירו פרושים את הדבר': כיון שצורת הכוכין במנהרות אלו דומה מאוד לכוכין מבטון שבנו מע"ג האדמה, לא מבעיא בכוכין מבטון שבמנהרות אלו שממש דומים ועשויים באותה צורה בדיוק, אלא גם אם יחצבו בצדדי המנהרה עצמה כוכין מ"מ הצורה היא דומה מאוד, וכיון שלכוכין מבטון שמע"ג האדמה התנגדו גאוני הדורות האחרונים וכו"ל בהקדמה,

²⁹ והעירוני דבמשנה ב"ב (כה): מרחיקין את הקברות מהעיר נ' אמה, ופירש"י משום ריח רע. וא"כ מבואר שהיה בזמנם ריח רע ולא היה בזה חסרון, וי"ל דיתכן שחשו פן יהיה ריח רע אבל לא שמוכרח שיהיה. וגם אם היה ריח יתכן שהיה מצוי כן לא היה בזה חסרון, אבל כיום שרובם נקברים בקבורת רגילה באדמה ואין כמעט ריח בגלל שהמת נרקב באדמה, ממילא מי שקובר באופן שיש ריח רע ודאי שיש בזה משום שינוי מנהג המתים וביזיון המתים, וככל המבואר במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה', מוריה ניסן תשע"ז. ויצוין שהלבוש (שסה) פירש ד"ז מטעם אחר שלא יראו הקברות ויתעצבו, ותמה עליו הש"ך למה נטה מדברי רש"י, וע"י בבאה"ט.

פרק ב: האם יש גזל המתים בקבורה ע"ג קברים קיימים או תחת קברים [ואם יש חסרון של תיקון לנפטר]

(יו"ד) קכד, דובב מישרים ח"ג עח, ועוד]. ולכאור' כבר מצינו כדבריו בתשו' הרשב"א (א שעה): 'מי שאמר לחברו זכה במעות אלו לקנות מצבה על קבורת פלוני שמת. וזכה הלה ואחר כך חזר בו המזכה ואומר שהמת לא זכה לפי שאינו בעולם. והרי הוא כמזכה לחמור דלא קנה. והלה טוען שהמת זוכה בכל מה שהוא לכבודו וכו'. תשובה הדין עם מי שנתן על ידו'. עכ"ל. והביא ראייה לזה ע"ש. ונפסק להלכה ברמ"א בחו"מ (סוסי' רי) דהמקנה דבר למת כל שהוא לצורך קבורתו וכבודו קנה. ובמחנ"א (הל' זכיה סי' לא) תמה על ראייתו והביא שרוב הראשונים כתבו שבעלמא אין זכיה למת ודכ"כ הרשב"א גופיה במקו"א, ולכן נדחק שכוונת הרשב"א בתשו' לענין מצוה. ובמהרש"ם (א סב) תמה על דברי השלטה"ג מכח דברי המחנ"א הללו. [ועוד ציין בהאי ענינא לשו"ת מהר"ח או"ז (קס) שהביא ראיות שאין למת זכיה]. וכן בשו"ת תשורת שי (מהדו"ת קטו) תמה על השלטה"ג, דאיזה קנין יש למת הרי אפי' עובונותיו אינם שלו, ואת דברי הגמ' בב"ק שם פ"י לענין כבוד המת שלא לפנותו ולענין אסור' בקבר בנין וכו'. וראיתי לבאר ביאור יפה בדין זה, דלעולם ל"ש קנין למת, דאם מקנה למי שאינו בעולם כגון לעובר לא קנה להלכה, ה"ה למת, אלא שבדבר שהוא לצורך המת כגון לצורך קבורתו שייך קנין וזכיה למת ואיסור גזל לגבי' וכפשוטו דברי הרשב"א, וביאור החילוק בזה בין צרכי קבורה לשאר דברים מבוארים ע"פ דברי התוס' בכתובות (ל) דחיוב מעילה הוא משום גזל וכן בגמ' ב"ב (פח) קרי למעילה גזל גבוה, ולפי"ז י"ל דאזה"נ במת ומשמשי דילפינן מע"ע דכתיב בה כפרה כקדשים הוא ג"כ מטעם גזל המת, ומתוך זה למדנו דאע"ג דבעלמא אין קנין למת מ"מ מה

יש לברר האם יש בעיה ממונית אחר שקברו מת, לקבור מת אחר על גביו, או לקבור מת אחר באדמה שתחתיו. [בפרט באופן שלא תוכנן כך מעיקרא או שאין המנהג כן]. והנפ"מ לנידונים שהוזכרו במאמר זה הם: במנהרות הר המנוחות, גם באופן שיקברו במנהרה רק בקרקעית המנהרה כקבורת שדה רגילה, כיון שכל המנהרה היא מתחת חלקות קיימות, וכן בקבורת מת ע"ג מת - ב'קבורת על' (הטמנת מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה מקבורת 'מכפלה-זוגית' שהיא קבורה מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעליו קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר) וכה"ג. ושורש השאלות הם: א' האם עצם הקבר קנוי למת בבעלות ממונית. ב' האם יש למת בעלות עד רום רקיע שלא יקברו באויר שמעליו, וכן אם יש לו בעלות בקרקע שתחתיו עד התהום שלא יקברו בקרקע שתחתיו. וננסה לבררם.

איתא בגמ' (ב"ק פ: פא.) 'י' תנאים התנה יהושע (כשהנחיל ליהושע את הארץ) וא' מהם שמת מצוה קונה את מקומו. ופירש"י: 'מקום שנפל שם בעת מותו קנאו לקבורה ואין בעל השדה מעכב עליו'. ויש לדון האם כוונת הגמ' לענין בעלות ממונית או רק לענין שלא לפנותו וכה"ג. ובשלטה"ג (סנהדרין מז:) כתב: 'דבסתמא כל אדם הנקבר זוכה בקרקע שנקבר בו, מלבד כי המנהג הוא בגליל זה שכל אחד קונה מקום קבורתו, וא"כ מקום קבורתו מאן מחיל מאן שביק, וצ"ע בדבר לענין מעשה'. והביאוהו הפוסקים [שכנה"ג יו"ד שסד הגה"ט ה, שו"ת רמ"ע מפאנו נו, מלמד להועיל ח"ב

שהוא לצורך קבורתו קנייה מיתנא וזכה בו כמ"ש הרשב"א, דהא ילפינן מקרא דותקבר שם גז"ש דשם שם מע"ע, וכיון דגלי קרא דקבר ותכריכין אסורין בהנאה כהקדש דהם קנין המת ויש בהם משום גזל המת, שמענין מינה דיש קנין וזכייה למת בכל דבר שהוא לצורך קבורתו וכבודו. [וכ"נ בדובב מישורים שם, שפי' לרשב"א כפשוטו, דיש למת זכיה ממש (אף דציין שם למחנ"א)]. לפי"ז לק"מ ודברי הרשב"א והשלטה"ג מיושבים, ואינם סתירה לרוה"פ דבעלמא אין זכיה למת.

השתא דאתינן להכי דיש למת קנין בקבר, יש לברר אם גם קנוי לו עומקא עד התהום ורומא עד לרקיע, דלענין מו"מ במוכר מצינו בזה סוגיא ערוכה בב"ב (סג:) ובשו"ע חו"מ (ריד ג-ד) ע"ש כל הפרטים, ויש לברר מהו בעניננו, דלכאור' יש לחלק בין הנדונים. והנה מצינו מפורשות בשו"ת הרמ"ע מפאנו הנ"ל דלמד דה"ה דהמת קונה עד לרקיע, אלא שכתב שאינו בכל גווי וכדלהלן. וכן מצאתי בשו"ת חייבת הקדש לג"ר אליהו קלצקין גאב"ד לובלין (תרפ"ו, סי' כג) שנשאל אם אפשר לכסות קברי ילדים בשכבת עפר מפני הדחק וחוסר המקום, ובאחד מטעמיו להתנגדותו כתב: 'וגם כדנימא דלא דמי למש"כ תוס' בגיטין מז: ד"ה ולביתך שע"י המנהג נעשה קנין מה"ת, דלא שייך לומר שע"י המנהג זכו הקבורים בהאזיר שלמעלה, אכתי שאני היכא שהיה עומד מעולם לכך, ועי' מש"כ בספרי מלואי אבן (ח) בענין מה שנוהגין לישב על המצבות דכיון שנהגו בכך הוי כמו שהתנו ע"ז ועי' פרש"י קדושין דף נד משא"כ לחדש מה שלא נהגו מעולם'. ולמענין היטב בדבריו אלו מבואר שבאופן שלא נהגו מעיקרא לקבור עליהם, המתים זכו ממנוית באזיר שמעליהם, לבל יקברו שם. [ובסו"ד כתב להתיר רק באופן שיהיה רק לפי שעה ושלא יהיה מעוות לא יוכל לתקון]. וכ"כ הגר"מ שטרנבוך בשו"ת תשובות ונהגות (ו רכו ד"ה וכן) שקרקע שקנהו המת, הקרקע שלו לגמרי מתהום ארעא עד לרקיע, ולכן אסור לבנות מעליו

כבישים או בתי מגורים, והוסיף: 'וממש"כ השו"ע שסב שמותר לקבור ב' ארונות מתים זע"ז אם יש ביניהם עפר ו"ט, אין מכאן שום ראייה שאין מקום הקבר פנוי למת עד לרקיע, דשפיר י"ל דמיירי שאי"ז קרקע שקנהו עבור אחד מהם ולכן מותר לנו לקבור שם ב' מתים בהפסק, אבל קרקע שקנהו המת הקרקע שלו לגמרי מתהום ארעא עד לרקיע ואסור לקבור בה שום מת אחר אפי' בהפסק'. ומה שנהגו בכמה קהלות באירופה בשע"ח לקבור ע"ג בהפסק עפר, ביאר שם ואביאו בסמוך. ולפי"ז כמו שזכו לענין האזיר שמעליהם, ה"ה בנוגע לקרקע שתחתיהם שאין לחפור קברים אחרים מתחת הקברים הקיימים, וכ"ש שלא לחפור מנהרות שיעברו שם רכבים ובנ"א וכדומה. אלא דיש לשאול על המבואר במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז, שבשעת הדחק גדול שהתמלאו בתי הקברות כיסום בשכבת עפר וקברו מעליהם מתים נוספים, ואיך לא חשו לבעיה הממונית שבוזה. והנה, בחיבת הקודש הנ"ל אכן מבואר דאכן אין לעשות כן מה"ט, ורק לפי שעה התיר, אלא שעל דבריו יקשה מהנ"ל שבכמה ק"ק עשו כן כעדות הב"ח ועוד, והיה מקום לומר שכיון שהיתה כזאת מציאות שבקהלות שהתמלאו הביה"ק ולא היה מקום, עשו כן, א"כ חשיב כנהגו כן מעיקרא וממילא אין למת זכות בזה, אלא דאכתי יש להעיר מדברי רה"ג שהבאתי שם שהתיר כן בשע"ח ונראה שם שהוא חידש זאת ולא שהיתה כזאת רגילות לפניו. ואולי שכיון שלא היתה כל ברירה ואם רה"ג לא היה מתיר זאת, היו צריכים לפנות את כל הביה"ק או להשאיר את המתים ללא קבורה וכמפורש בדבריו שהבאתי שם, לכן התיר בשע"ח גדול אבל באמת באל"ה אין היתר, או דס"ל דגם שם כל היתרו היה לפי שעה ואח"כ שהכשירו ביה"ק אחר היו מעבירים המתים, וצ"ע. אכן כבר עמד ע"ז בשו"ת הרמ"ע מפאנו שם, שאחר שהביא לשלטה"ג

אמר הג'ר משה שטרנבוך, בענין מנהרות הר המנוחות, שיש לצדד שיש בזה בעיה של גזל המתים בגלל שהמת קנה את קברו ואת כל הקרקע שתחתיו. ויש עוד לעיין בכ"ז³⁰.

תיקון לנפטר: דבר נוסף הביא הגר"מ שטרנבוך בשו"ת תשובות והנהגות (ד עמ' שט): 'תיקון גדול לנפטר וכו' שהמקום קנוי לו לכל דבר מהתהום עד הרקיע'. ובהערה כתב שבזה: 'מקובל שיש משחיתים שלא יוכלו אז ליכנס'. עכ"ל. וכ"כ בתשובה אחרת (ו ס' רכג סוד"ה אמנם) בשם הספה"ק, והוסיף שם שלפ"ז שבכל קבורת מת ע"ג מת, אין למת תיקון זה.

תמצית המאמר. פרק א'. ענף א: בשנים האחרונות נחפרו 3 מנהרות מתחת הר המנוחות בירושלים (באורך כולל של 1.3 ק"מ) ע"מ לקבור בתוכם עשרות אלפי מתים, בכמה אופנים: א) בכוכין מבטון שמוצמדים לצידי המנהרה, והם עשויים כמין אמבטיות מבטון זה לצד זה, זה עג"ז שורות שורות. ראה תמונות 1-1. ב) כוכים החצובים בקירות המנהרה עצמה. שורות שורות. וכפי הנראה הכוכים מצופים בשיכת בטון [כדי שהכוכ לא יסתם מאדמה]. ראה תמונה 2. ג) קבורה רגילה באדמה עצמה. [ויש ח"ק שעד כה הקפידו שלא לקבור בקומות וכוכין מבטון מעל האדמה, וכעת שוקלים להתחיל לקבור באופנים ב-ג]. ואופן הקבורה עצמה באופנים א-ב, היא כמו בקבורה בכוכין מבטון ע"ג האדמה - בזה שלא מורידים את המת למטה לתחתיות הארץ, אלא מכניסים אותו מהצד והמת מונח בגובה. ומסיבב המת מכל צדדיו יש רק בטון - אמבטיה 'כלי' מבטון. ואינו מוטמן בעפר אלא תחתיו יש שכבת עפר נמוכה, ומב' צדדיו מניחים ב'

כתב בתו"ד: 'שהרי כל מה שזכה המת באויר הקבר מחול הוא לרבים עם העפר שהגביהו עליו'. עכ"ל. אכן גם לפי"ד כ"ז באופן שהרבים צריכים לזה והיינו שבאמת אין מקום לפי הגדרים שהתבארו במאמרי הנ"ל, ולא אם הח"ק רוצים לשווק עוד מקומות קבורה, וכן סברא זאת ל"ש ב'קבורת על' שמכנים קבר נוסף מעל קבר בודד לצורך אדם אחד. ובתשובות והנהגות שם כתב (בהמשך לדבריו הנ"ל): 'מיהו יש מקומות בחו"ל שכשנתמלא הביה"ק שפכו עליו הרבה עפר וקברו מתים באותו עפר, ולא חששו שכיון שקבורים כאן מתים שקנו קברם הרי מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע וא"א לקבור עליו עוד מתים, וצ"ל דס"ל שאף שהקרקע קנוי למת עד לרקיע מ"מ אין מת מקפיד שלא ישפכו עליו ויקברו בו שאי"ז פגיעה בכבודו שקבור מעליו מת אחר ואמרי' דבכה"ג שמשתמש בקרקעו של מת לדבר דאין המת מקפיד, ע"כ אין ע"ז איסור גזל, אבל לבנות כבישים או בניני מגורים בודאי זה פגיעה בכבוד המת והמת מקפיד ע"כ'. עכ"ל. [יודגש שמש"כ בסו"ד הוא רק לענין איסור גזל ולא לענין הביזיון שהתבארו במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ז]. ולפי"ז כ"ז יש לדון גם לענין חפירת קברים מתחת המתים, באופן של המנהרות הנ"ל וכה"ג. דהנה לפי סברת הרמ"ע מפאנו לכאן ה"ה בנד"ד, א"א נאמר דכוונתו רק לענין לכסות הביה"ק בשכבת עפר שזאת נהגו מעולם בשעד"ח, ולא לענין מנהרות שזה לא נהגו מעולם. ולפי"ד הגר"מ שטרנבוך לכאן ה"ה בזה י"ל דהמת לא מקפיד, אא"כ נאמר גם לפי"ד שכ"ז כשיש צורך אמיתי ויש מצוקה אמיתית ושאיין קברים גם לא בריחוק מקום. אלא דמאידך

30 ומה שיש שרצו להביא ראיה ממערת קבורה אחת בהר הזיתים, שקברו בה מתים בקבורת שדה רגילה, למרות שיש מעליה קברים. ראשית יש לברר מה קדם למה, האם הקברים במערה או הקברים מעליהם, ושאלתי לא' מראשי הח"ק, ולא ידע להשיב. וגם אם התברר שהקברים למעלה קדמו, מ"מ קשה להוכיח מספור בודד כנגד מאות אלפי הקברים בהר הזיתים שלא עשו כן למרות שודאי שהיו עוד אפשרויות כאלו בהר הזיתים, ובעיקר צריך לברר ע"פ מי נעשה הדבר בזמנו.

לפקפק כיון שדינו לכאור' ככלי, והאג"מ כתב בזה ב' טעמים, טעם א' דבטון כקרקע גבי"ז גם בכלי, ולפי"ז ה"ה בנד"ד, והטעם הב' יבואר בענף הבא. ענף ג': ובטעם ב' האג"מ נו"נ לפי גדריו 'כלי' לענין קבלת טומאה, וחידוש סברא שאינה שייכת בכוכין דידן, וממילא לכאור' יש בהם חסרון. ובמהות החסרון תלוי הדבר איך להבין את כוונת האג"מ עי' בפנים, ונו"נ עוד בגדריו כלי לענין קבלת טומאה. וכן הובאו טעמי הגאון מטוריג למה אין חציצה למת הנמצא בכל ארון (עץ) והנפ"מ לענייננו. וגם באופנים שהוא קבורה לפי"ד האג"מ - הובאו דבריו על החיוב למחות בקבורה כזאת כיון שהוא נגד מנהג ישראל וכן שהמת פחות ממהר להירקב שם. ענף ד': בעיות נוספות בכוכין שבמנהרות הר המנוחות - בין בכוכין מבטון ובין בכוכין שבקירות המנהרה עצמה: א: חסרון בקבורה (בימים הראשונים שאחר הקבורה). ב: חסרון בצורת הקבורה (לעולם). ג: חסרון כפרה. ד: בזיון המתים עקב הריח הרע. ה: יאמרו התירו פרושים את הדבר' ו: מת ע"ג מת.

פרק ב. השלטה"ג כתב שיש למת קנין ממוני בקברו והביאוהו הפוסקים, והובאה ראייה מהרשב"א והרמ"א. [ומה שתמהו עליו כמה פוסקים אחרונים, הובא ליישבם], ולפי"ז לכאור' יש להם קנין עד הרקיע וכן מפורש ברמ"ע מפאנו ובתשובת הגר"א קלצקין מלובלין [וכ"כ בתשובות והנהגות], וממילא נזקקו לבאר את המנהג לקבור מת עג"ז בשעד"ח בכמה ביאורים, שיש נפ"מ ביניהם. ולפי"ז לכאור' ה"ה שיש לו קנין עד התהום, ולפי"ז ישנה שאלה אם אפשר לקבור שם מתים, וכן טען הגר"מ שטרנבוך בענייננו - חפירת מנהרות הר המנוחות לצורך קבורה, והובא לדון בכ"ז. [וכמו"כ הובא מהגר"מ שטרנבוך שהביא מהספה"ק שיש חסרון בתיקון של הנפטר אם קוברים מעליו או תחתיו מתים אחרים].

שקי עפר קטנים סגורים, שעם הזמן יתבלו וישפכו על צדדיו. [פירוט נוסף ראה פרק א ענף ד]. ובאופן א' אין ו' טפחים בין מת למת, ולפעמים גם לא ג"ט, ואין עפר ביניהם אלא רק אויר עם מחיצת בטון [שטוחה בצורה מאוזנת] שעליה שכבת עפר נמוכה. ובאופן ב' עדיין לא התברר לי כמה הפסק יש בין קבר לקבר מצדדיו וע"ג. והובאה מסוגית הגמ' דטעם הקבורה הוא (גם) שיהיה כפרה למת, וזאת ע"י השפלתו והטמנתו בתחתיות ארץ ושזה א' החסרונות בקבורת כוכין מבטון שע"ג האדמה, וקבורת קומות. ולפי"ז לכאור' ה"ה בכוכים שבמנהרות, באופנים א-ב, יש חסרון זה כיון שמניחים את המת בגובה ולא משפילין אותו. וביארנו מה שונה קבורה זאת מקבורת הכוכין שבזמן הגמ'. ענף ב: חסרון נוסף בכוכי הבטון הללו, עקב עשייתן בצורה של אמבטיות 'כלי' מבטון. ולהבין חסרון זה הקדמנו לברר את ג' סוגים הקיימים בכוכין מבטון שע"ג האדמה, ודינם באופן שיבנו סוגים אלו בתוך המנהרות: א: בלוקים מבטון. ב: אמבטיות בטון הפתוחות מלמטה ומניחים ביניהם פלטה של בטון. ג: אמבטיות בטון הסתומות מלמטה ויש להם בית קיבול, ומונחות זה עג"ז. וכיום נבנה במנהרות הסוג הג' כיון שנראה בבירור מהתמונות שהובאו. וכן התברר דין קבורה בארון מסוגים שונים [עץ, מתכת, פלסטיק, חרס, ובטון], והובאו תשובות האג"מ בזה. שלפיהם עולה שלפי"ד החת"ס בכל הסוגים אין בזה את הקיום של 'כי עפר אתה ואל עפר תשוב'. [ואם הכוכין ינוקבו מהצד (כפי שאכן נעשה במקומות אחרים) שנוי הדבר במחלוקת אם מועיל]. ולפי"ד האג"מ, אם סוגים א-ב יבנו בתוך האדמה, יש את הקיום ל'כי עפר אתה ואל עפר תשוב', כיון שבטון דינו כעפר לגבי"ז [ואין להוכיח לגבי כוכין מבטון שמעל האדמה ואכ"מ], אבל בסוג ג' שכך נבנה למעשה במנהרות הר המנוחות, יש

ב"ה
שנה לג
גליון ד (קצו)
ניסן - אייר תשע"ח

קובץ בית אהרן וישראל

מאסף מרכזי לתורה והלכה לחו"ר הישיבות והכוללים
של מוסדות סטאלין קארלין בארץ ובתפוצות

כתובת המערכת:

רח' אבינועם ילין 11

ת.ד. 50197 ירושלים 91053

טל. 5370106 – 02 פקס. 7978992 – 053

E-mail: beisaron@zahav.net.il

הערות

על הקבורה במערה בהר הזיתים

בס"ד, למערכת קובץ באו"י, שלמכון יסגא.

בגליון האחרון של הקובץ (שבת אדר תשע"ח, קצ"ה) האריך הרב ר"מ קוטקס במאמר מקיף לברר החסרונות בסוגי הקבורה שרוצים לחדש בזמננו, ובסוף המאמר דן מצד הממוני, שמקום הקבר קנוי לנפטר ואין רשות לחפור מנהרה מלמטה, ובהערה 30 כתב, שרצו להוכיח מהר הזיתים, שיש בו מערת קבורה ומעל גב המערה ישנם קברים, ודחה הראיה, כי אין ברור אם הקברים התחתונים קדמו או העליונים, והעיקר שצריך לברר ע"פ מי עשו וקברו שם עכ"ד.

כפי הנראה כוונתו למערת בית גור, ובמאי דסיים אפתח, המערה נקנתה ע"י האמרי אמת וצלה"ה, כשכבר היו מספר קברים על גבי גג המערה, ובחייו נקבר שם חתנו הרי"פ היינה ז"ל, ואין בודקין מן המזבח ובוודאי הקבורה כהלכה, מה גם שנטמנו שם קדושי עליון האדמור"ם לבית גור, (במשך השנים הוסיפו עוד מספר קברים על גבי הגג).

מה שכתב שיש לברר מה קדם למה, אינו נכון, כי כמו שהמת קונה עד עומק תהומא, כן קונה עד רום שמיא, וא"כ בכל אופן יש כאן לכאורה ראיה הן מקבורת העליונים לבסוף והן מקבורת תחתונים לבסוף.

ברם האמת, שאין שום ראיה מהמערה, שכן במכירת קרקע, החללים והמערות הקיימים כבר בשעת מכירה, אינם נמכרים אלא באם פורשו באופן מיוחד בלשון המכירה, כמבואר בב"ב ס"ג: והרי במכירת קבר אין מפרשים כלל עומקא ורומא, רק מצד שלא נהגו לחפור מתחתיהם, זכו הנפטרים בעומק הקרקע, כמ"ש שם הר"מ קוטקס מתשובת הגר"א קלצקין, אבל במערה הקיימת מאז ומעולם, פשוט שנועד מקומה לקבורה, וממילא הקבורים על גבה לא זכו בקרקע המערה ואוירה, והקבורים בתוכה לא זכו בגג המערה, ותו לא מידי.

והשי"ת ישפות שלום וחיים לכל ישראל

שאול אלתר

בענין חם מקצתו חם כולו

ראיתי מאמרו של הרב אברהם אלימלך אלבוים בקובץ קצ"ד בענין חם מקצתו חם כולו שבייר וליבן הסוגיא בבהירות נפלאה והנני להעיר על דבריו הערה קצרה כדרכה של תורה.

בסו"ד דן לגבי בישראל חלב בקדירת בשר שאינה ב"י דהוי התירא בלע, שאם לא הייתה מכוסה אפשר להגעילה רק עד כנגד מקום הבליעה לכו"ע, ואם הייתה מכוסה שע"י הזיעה נבלע בכולה אפשר ג"כ להגעילה ע"י שימלא הקדרה מים עד מקום שהיה החלב בשעת הבישול ויכסנה שע"י גם החלק שלמעלה שבלע ע"י זיעה יתכשר ע"י הזיעה דכבולעו כך פולטו, ואף שנחלקו בזה הפר"ח והחוו"ד אם אפשר להגעיל ע"י זיעה כבר נהגו העולם להקל להכשיר מיקרוגל ע"י זיעה כהפר"ח.

ויש להעיר א' שכל הנידון להכשיר מיקרוגל ע"י זיעה הוא רק כשידוע שבלע רק ע"י זיעה, אבל כשאין ידוע (וכגון שקנה מיקרוגל מאחר ויש חשש קרוב שנבלע בו גם ע"י בעין) פשוט שא"א להכשיר ע"י זיעה.

הוספה למאמר "הקבורה במנהרות הר המנוחות"

א. במאמר הבאתי את התנגדותם הנחרצת של חברי הבד"ץ עד"ח בירושלים ובראשם הגר"מ שטרנבוך שליט"א לקבורת המנהרות בכל צורה שהיא וגם לאופן של קבורה רגילה בקרקע המנהרה וזאת בגלל הבעיה הממונית של גזל המתים הקבורים בחלקה מעל המנהרה.

והעירוני על כך:

[א] שנשמע שהבד"ץ כתבו מכתב להיתר הקבורה במנהרה.

וביררתי זאת אצל ראשי הח"ק שהיו בישיבת הבד"ץ. ובקשו את ההיתר. ונעניתי שהבד"ץ לא חזר בהם, וכל הנושא היה באופנים הבאים: [א] בקבורה רגילה בקרקע המנהרה ולא בקירות המנהרה בכל צורה שהיא. [ב] כל ההיתר ניתן אם יחפרו מנהרה מתחת ההר במקום הפנוי מקברים ישנים, והיינו באופן שאין חלקת קבורה מעל, ובזה ודאי שאין כל חשש גם לפי כל המבואר במאמרי.

[ב] עוד העירוני שהתפרסם שמרנן הגר"ל שטינמן זצ"ל ולהבחל"ח הגר"ח קניבסקי והגר"נ קרליץ שליט"א כתבו מכתב להיתר הקבורה במנהרה.

וג"ז ביררתי אצל ראשי הח"ק שהיו אצל מרנן, ונעניתי שכל הנושא היה באופנים הבאים: [א] בקבורה רגילה בקרקע המנהרה ולא בקירות המנהרה בכל צורה שהיא. [ב] לא נדון כלל האם מותר גם מתחת חלקות קבורה קיימות, כיון שהדיון עמם היה עוד לפני שהח"ק היו אצל הגר"מ שטרנבוך ויתר חברי הבד"ץ שהם עוררו לראשונה את הבעיה הממונית, כך שלא שאלו את מרנן האם מותר גם באופן זה שיש חלקות קבורה למעלה, אלא דובר כללית האם יש איזה חיסרון לקבורה במנהרה שתחת הר - בקרקעיתה. ולכן א"א להביא כל ראייה מדעתם לאופן שיש חלקות קבורה קיימות מעל גבי המנהרה. עכ"ד.

ב. שו"ר חששות נוספים בקבורה בקירות המנהרה, לא רק בכוכין מבטון אלא אפי' בקברים שבקירות עצמם:

[א] בכל קבורה יש עפר מכל הכיוונים [וגם מעל המת ממש שלא מניחים עפר, אלא ע"ג המת מניחים אבנים, מ"מ מעליהם מניחים את העפר], ואילו כאן הצד של לוח ה"שיש" אין בו עפר, וכ"ת שסו"ס ה"שיש" מחובר, א"כ זה כבר הנידון של קבורה בקומות אם מועיל חיבור לענין מצות קבורה וכפרה של המת.

[ב] לוח ה"שיש" שסותם את הקבר, הוא כמו השיש שמשמש אח"כ כמצבה, וכיום מקפידים ע"פ קבלה מלהניח מצבה בתוך ז', כי יש בזה חשש ח"ו של אחיזה לחיצונים כמש"כ בקונ' מצבת אבן לגר"ש דבליצקי זצ"ל, ושונה מקבר רגיל שהמת מוקף מכל הצדדים בעפר ורק מעליו מניחים מצבת שיש, ושהסכים לזה הגר"ר מרדכי גרוס שליט"א.

קבורת מת ע"ג מת – האם מותרת לכתחילה

קבורת מת ע"ג מת עם הפסק עפר ו' טפחים בצורות שונות – האם היא מותרת לכתחילה
 ענף א: קבורת מת ע"ג מת [בלא הפסק עפר ועם הפסק עפר], מקורו, טעמו, והמנהג בזה • ענף ב:
 קבורת מת ע"ג מת לכתחילה או בדיעבד. התייחסות הפוסקים על הדברים – דברי הגר"מ שטרנבוך,
 ומכתב הגר"י ליברמן • ענף ג: מתי נחשב ש'אין מקומות קבורה' והאם יש ענין להיקבר בירושלים
 • ענף ד: שינוי מנהג מתים – בזיון ופגיעה בשאר המתים [ואם ישנה אזהרת צוואת ריה"ח בענייננו]
 • ענף ה: פרטים בגדר ההפסק בין המתים • ענף ו: קבורת קרובים זעג"ז • ענף ז: תיקון לנפטר וגזל
 המתים.

מאמר זה מהווה המשך למאמרי 'הקבורה במכפלה-זוגית' שהתפרסם בס"ד בקובץ מוריה גליון
 שבט תשע"ז. ומ"מ נושא המאמר שלפננו הוא ענין בפני עצמו, הנוגע לסוגי קבורות נוספות.

ואקדים את עיקרי הדברים הנוגעים
 למאמר שלפננו בקיצור. ל'קבורה בכוכין
 מעל פני האדמה' כבר התנגדו גאוני
 הדור באירופה ובאר"ב לפני
 מלחמה"ע השניה (כשהרפורמים קברו
 שם ב'מאזליאוס' - כוכין שמע"ג
 האדמה), וכן התנגדו גאוני אר"י ל'כוכין
 מבטון מע"ג האדמה' וכן ל'קבורת
 קומות' [ראה שם תמונה] – כשחלקם
 כתבו שאינה קבורה כלל, חלקם כתבו
 שחסר ב'כפרה' של הנפטר [שהיא סיבת
 הקבורה לצד א' בסנהדרין מו:], וחלקם
 הוסיפו חסרונות נוספים. רשימה
 מפורטת של הגאונים הנ"ל, וכן בירור
 הלכתי מקיף (ט' נידונים, והם רוב

הסוגיות המרכזיות בענין), עם תמונות מפורטות, ראה מאמר הרב הגאון רבי גד משה ליכט
 שליט"א במאמרו 'קבורה בקומות ובכוכין מבטון' מוריה ניסן תשע"ו. לסקירה קצרה על
 השתלשלות הפרשה באר"י, ראה מאמרי הקודם הנ"ל.

והנה בכל סוגי הקבורות הללו ישנה מציאות של קבורת מת ע"ג מת. ויש לברר אופן קבורה
 זאת, גם כשאין את שאר החסרונות שהתבארו שם, מה דינה. כמו"כ יש לברר כשקוברים בקבר
 בתוך האדמה בלא שום בטון [ולא כמו שרואים בתמונה כאן, את קבורת מכפלה-זוגית שבה יש
 בטון מהצדדים]¹, דרך לסבר את העין הבאתי תמונה זאת], וקוברים מת ע"ג מת עם הפסק כראוי,

1. ודינה התבאר במאמרי הקודם הנ"ל. ונציין בקיצור. בחלקות החדשות שמכניס את צורת הקבורה זאת בלבד,
 אופן הקבורה - אינה כפי שחושבים שחופרים בור עמוק ע"מ לקבור מת ע"ג מת במעבה האדמה, רק בעפר -
 אלא הקבורה היא בתוך אמבטיות או מסגרות מבטון, בכמה אופנים. והתברר דינם בס"ד במאמרי שם בליווי

שבזה אין את החסרונות המבוארות שם, [ולכן יש ח"ק שאף שמקפידות שלא לקבור בקומות ובכוכין מבטון שע"פ האדמה, מ"מ בסוג זה קבורות]², מ"מ יש לברר: (א) האם הוא לכתחילה או רק בדיעבד. (ב) האם יש בזה בעיה של שינוי מנהג. (ג) אם יש בעיה של שינוי מנהג, מהו תוקף שינוי מנהג 'מתים', ואם יש בזה חשש סכנה למתים או לחיים ח"ו. (ד) אם בקבורה באופן זה יש באופן מיוחד ח"ו סכנה לחיים, או לא. (ה) אם בדיעבד היא 'קבורה' (ורק לכתחילה לא), מה גדר בדיעבד, כגון שבעיר אין מקומות קבורה רגילים ורק קבורה כזאת, ולקבורה רגילה יש צורך להרחיק מהעיר, האם נחשב בדיעבד. (ו) אם באופן שהדבר נעשה בפועל בארה"ק יש בו חסרונות נוספים.

ואקדים בזה כמה עובדות חשובות שידברו בעד עצמן³: [א] במסגרת השלחן על י"ד (ליוורנו ת"ר, יו"ד ססב) וז"ל: 'והן אמת דלשמע און שמעתי דבק"ק אחת בשעת הדחק הסכימו טובי העיר עם רישיון המו"ץ שלהם להגביה קרקע ביה"ק בהפסקת ו"ט ביניהם (- בין הקברים הישנים לבין הקברים החדשים), ושבאותה השנה נפטרו הרב וטובי העיר, וע"כ שומר נפשו ירחק מן הכיעור ומן הדומה לו, ולא רציתי להסכים אפי' בשעת הדחק להגביה קרקע ביה"ק ולקבור ע"ג אפי' בהפסקת ו"ט ויותר⁴. וחזר ע"ז שם בהמשך דבריו: 'וטוב להחמיר אפי' בהרחקת ו"ט'. והובא סיום זה להלכה בשד"ח (אבלות קמב). וכן הובא בשו"ת חבת הקודש לג"ר אליהו קלצקין אב"ד לובלין, ובסוף ימיו מגדולי ירושלים (התרפ"ו, כג). [ב] תיאור מקרא פולין תרצ"ג: 'אנא עובדא ידענא, וזוכר כד הוינא בחור צעיר בעיר הולדתי קראקא בפולין, בשנים הראשונות של תר"צ, נתמלא בית העלמין שהיה בטבורה של העיר ועדיין לא הושלם בית העלמין החדש לעיר, ואז נתנה רשות לקבור זה על ג"ז בקבר אחד, ברור, בעומק האדמה, תקופה מסוימת התירה לעצמה הח"ק בעיר קראקא לקבור בצורה כזאת, ובודאי על דעת רבה של העיר ובית דינו, אך הנה התחילו ובאו מקרים מצערים, נפטר פתאום בשנת תרצ"ג רבה של העיר, ולאחריו שני אבות בתי הדין, והעיר היתה כמקרה, פשפשו במעשי העיר ויצא איסור לקבור קבר אחד מת על גבי מת ונפתח דחוף בית העלמין החדש'. [בנתיבי חסד ואמת] (הוצאת הח"ק ת"א-יפו תשמ"ח). הסיפור מובא בהקדמה למאמר בענין גדר קבורה עקב השאלה שהועלתה על 'קבורה בקומות'. [ג] הגרי"ש אלישיב נשאל ע"י תלמידו הגר"צ קוק: ברחובות ישנו אב שבתו הצעירה נפטרה וכיון שאין מקום קבורה על ידה מבקש הוא שיאשרו לו להיקבר מעליה. יום יום הוא בא ומתחנן על כך, ולא מוצא מנוחה לנפשו. הוא פוחד למות שמא לא יקבורוהו איתה. תשובת רבינו: אדרבה שלא ימות. חזרתי ושאלתי: נפשו קשורה בה וזה ממש עולה לו בחייו. תשובת רבינו: א"א לשנות את הסדר! זו פגיעה בשאר הקברים. ע"כ. [ד] הגר"ש וואזנר העיד שבעיר ווינא לפני מלחה"ע הב' לא רצו בשום אופן לקבור מת ע"ג מת, אפי' שהגיע מצב שביה"ק היה גדול מהעיר. [-כנראה כוונתו מחלק העיר של היהודים]. כן אמר לת"ח שבאו לפניו. (שמעתי מחכ"א ששמע מפייהם).

תמונות להבנת המציאות המדויקת. [והתבאר שיש לצדד על אחד האופנים שדינה כקבורה בכוכין מבטון מעל פני האדמה]. 2. וכן נפ"מ לקבורת על' שגם בה מטמינים מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה ממכפלה שהיא קבורה מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעלי קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר. 3. כבר העתקתי בסוף הקדמתי למאמרי הקודם, אלא דשם לא סיפק המקום לבררם, ובמאמר שלפנינו נבררם בעז"ה. 4. והוסיף: 'ואפשר דלא הפסיקו בלתי ראות ה-ו"ט או היה קרקע תיחות דלא סגי ו"ט'. ומ"מ נראה מדבריו שהחמיר גם באופן שהוא ודאי ו"ט, וגם באופן שאינו עפר תיחות או שמספיק די והותר כדי לכלול חשש זה, כיון ש'הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו', וכנראה משום שחשש שאולי הטעם למקרה נורא זה הוא מטעם אחר [ואולי כמבואר להלן]. ולכן מובן שהחמיר בכל ענין, ולא הקל גם לא בשיעור גדול כגון י"ט.

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיז), ניסן תשע"ז ♦

ה] שמעתי ממקור מוסמך, שבשנת תשע"ו רצה חכ"א להקבר ליד אביו ז"ל הקבור בביה"ק במרכז ירושלים, ולזכות למעלת 'קברי אבות', וכשלא נמצא מקום פנוי לידו, הח"ק הציעו לחפור חפירה מהצד - מתחת קברו של אביו, ושאל את א' מגדולי ופוסקי דורנו שליט"א, והוא גער בו וצעק עליו - על עצם המחשבה לעשות כן. [לא קבלתי רשותו לפרסם שמו, לכן הבאתיו בעילום שמו].

וצ"ב מדינת דשו"ע (יו"ד סי' שסב סעי' ג) דשרי בהפסק של ו"ט בין מת למת. לבירור הענין וביאור כל זאת יש צורך לברר את מקור השו"ע, את המבואר בסוגית הגמ' בראשונים ובספרי הפוסקים, את ספרי השו"ת כולל את השו"ת של הגרי"ש אלישיב, את המנהג הקדום ואת המנהג בדורותינו, ועפ"י ללבן את הדברים בס"ד. [ואדגיש, שאין כוונתי לקבוע הלכה מסיפורים או משמועות, והבאתים כדי לעורר את בירור הדין וכפי שנברר בעז"ה. (אף שאכן במסגה"ש הנ"ל מבואר דלמד הלכה למעשה מעובדא זאת, וכאמור שהביאו הפוסקים שאחריו)].

אודה לת"ח שעזרוני בבירור הנושאים ההלכתיים, ולהגאונים הגדולים שליט"א שעברו על המאמר (כולו או חלקו) והעירו את הערותיהם החשובות, וכן לראשי וחברי הח"ק על עזרתם בענין, וכן למומחים שסייעו לי בהבנת ובהבהרת פרטי המציאות העובדתית, ואת הפרקטיקה של בניית הקברים, ובהשגת התמונה החשובה. ואקדים שיראתי לחזו"ד בשאלות חמורות אלו, וכל מטיתי רק לתאר את המציאות ואת הנדונים ההלכתיים בזה, ואילו ההלכה למעשה מסורה לפוסקים מובהקים.

ענף א:

קבורת מת ע"ג מת [בלא הפסק עפר ועם הפסק עפר] מקורו, טעמו, והמנהג בזה

קבורת מת ע"ג מת בלא הפסק עפר: יש לברר את האיסור לקבור מת מעל גבי מת בלא הפסק כלל - מקורו וטעמו, והדין באופן של הפסק כראוי, ומהו שיעור ההפסק. איתא במשנה ב"ב (ק:): 'המוכר מקום לחברו לעשות לו קבר, וכן המקבל מחברו לעשות לו קבר עושה תוכה של מערה ד' אמות על שש, ופותח לתוכה שמונה כוכין, שלש מכאן ושלש מכאן ושנים מכנגדן ר"ש אומר עושה תוכה וכו'. דהיינו שלכל מת יש כוך נפרד. ורה"ג [בתשובתו דבסמוך] הוכיח מזה: 'דאלמא לא שרי למדבקינהו למתים להדדי'. וכן מוכח בגמ' שם (קא:) שהקשתה על המשנה: 'והא נגעי כוכין אהדדי'. וכמש"כ הנמוק"י שם. עוד כתב שם רה"ג: 'דהא חיישי רבנן למפגע מקום תפיסת שני מתים בהדי הדדי'. [אגב, פשוט וברור לכל בר דעת ואינו צריך לפנים, שכל זה מדובר על כוכין שבמערות שמתחת האדמה, ולא כוכין (מבטון) מע"ג האדמה, וכ"כ בשו"ת דודאי השדה (להגרח"א דייטש, ל) שכן מוכח

בגמ', ויש להוסיף דכן מפורש בתוספתא (אהלות יז) 'שדה כוכין' ע"ש ובמפרשים, וכן רואים היום בקברים עתיקים שנמצאו. ובטור (יו"ד שסב): 'אין קוברין ב' מתים זה בצד זה אא"כ היה דופן הקבר מפסיק ביניהם שנמצא כל אחד ואחד בתוך קבר לעצמו וכו'. אין נותנין שתי ארונות זה על זה ואם נתן כופין העליון שיפנה שאין נוהגים בזיון במתים ודוקא שאין ביניהם עפר ו"ט אבל אם יש ביניהם עפר ו"ט מותר'. ובכ"י ציין: תניא באבל רבתי (פ"ג) אין קוברים שני מתים זה בצד זה. [ומקור הדין שאם יש הפסק ו"ט לא ציין, ובשו"ת שארית הצאן (דלהלן) העיר דלפננו בברייתא לא נמצא רק 'אין קוברים שני מתים זה בצד זה וכו', ולא ההמשך, וכתב שאולי חסר לפננו. עכ"ד. ואכן בתשב"ץ (ג קט) שהביא שם בהמשך דבריו, הביא להדיא מאבל רבתי את שיעור ההפסק של ו"ט. שו"ר במסכת שמחות (מהר"י היגר, התרצ"א) שכתב במבוא שלפננו חסר ושבתשב"ץ העתיק כן]. ובשו"ע (ג-ד) פסק: 'אין קוברים ב' מתים זה בצד זה, אא"כ היה דופן הקבר מפסיק ביניהם, ולא המת בצד עצמות, ולא עצמות בצד המת.

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיז), ניסן תשע"ז

[האופן המדויק משתנה לפי פ"י הראשונים השונים]. ומרה"ג שם עולה שבא להוכיח מהגמ' שם שאם מעמיק ו"ט בין כך לכך שפיר דמי. אלא שהוכחה זאת תלויה בפי' הראשונים. ואכ"מ להיכנס לכל הפירושים, ורק אציין מה שעולה לפי חלק מהראשונים. ואקדים, שמצינו ראשונים שדעתם שלא מועיל הפסק כלל וע"כ שפירשו הגמ' באופ"א. אביא את דבריהם ואח"כ אפרש את הגמ' לפי שיטתם: (א) שיטת הרמב"ם (אבל יד טז): 'אין קוברין מת ע"ג מת ולא שני מתים כאחד שבזיון הוא, דהוי בזיון למתים'. ומשמע דל"מ הפסק עפר. כן דייקוהו בשבט יהודה (י"ד טז), ובאג"מ (י"ד א ר"ד), וע"ש שזאת גם כוונת הכס"מ. וגם הרמב"ם בהל' מכירה (כא ו) שהזכיר הפסק בין מת למת [שמזה הקשו האחרונים סתירה ברמב"ם, ע"י ס' המפתח (פרנקל)], אינו מזכיר הפסק רק בין מת למת שבצדדים, ולא בין מת שעג"ז. [לפי' נוספים ע"י חקרי לב (נדרס בקובץ מפרשים בסוף טור המאור י"ד טז), ושבט הלוי (ה קצז)]. ובאג"מ (שם ד"ה אבל) התקשה על שי' הרמב"ם הנ"ל מדברי הגמ' שם קא: שהקשתה 'והא קא נגעי כוכין אהדדי' והיינו שכך אחד נפגש בכוכ השני, ותירצה ב'מעמיק', ופירש"ב דמעמיק ביניהם שיעור אמה, ומוכח דאפשר שיהיה כוך אחד על גבי חברו עם הספק ו"ט. ותירץ האג"מ: 'מעמיק שבגמרא, משום דהוא בזווית ואינו ע"ג המת בכולו שאני'. וביאור החילוק נראה, דהיות ומבואר ברמב"ם שהטעם שאין ליתן מת ע"ג מת הוא משום בזיון א"כ כל זה כשכל הכוך הוא מעל חברו ולא רק כשמקצתו מעל חברו. ועוד יש להוסיף שכיון שהכוך קצת יותר גדול מאורך האדם, לכן יתכן שמכניסים את המת באופן שהמת עצמו שבכוך העליון לא נמצא מעל המת בכוך שתחתיו. ויש להוסיף שהמרכה"מ (מכירה כא ו ד"ה והנכון) ביאר בשי' הרמב"ם את אופן בניית הכוכין ע"ש, וביאר לפי דרכו שקושיית הגמ' הנ"ל היא ששני הכוכין - שבזוויות של ב'

אין נותנין ב' ארונות זע"ז, ואם נתן, כופין העליון שיפנה. ואם יש ביניהם עפר ו"ט, מותר. עכ"ל.

ובטעם ההרחקה מבואר בטור משום 'בזיון', וכ"כ הרמב"ם (אבל יד טז), וכע"ז בתשו' רה"ג דבסמוך משום 'ניוול המת'. וע"ע טעם עפ"י הסוד מתלמיד רמח"ל, הרמ"ד וואלי בס' הליקוטים (א עמ' מז) תחת הכותרת 'ענין הקבורה בעפר והבדל בין קבורת ישראל לגויים'.

קבורת מת ע"ג מת עם הפסק עפר: בטור

הנ"ל מבואר דשרי עם הפסק עפר ו"ט. והביא הטור (סי' סג) תשובת רב האי גאון [-להלן רה"ג], ובב"י העתיקה מהרמב"ן: 'ולענין ביה"ק שנתמלא ואין מקום לקבור אי ודאי ליכא דוכתא אחריתי אפי' שהיא רחוקה משם מה יעשה, א"א למשבקיה למת כדלא קביר, אבל אי אית מקום אחר אפי' בטרחא ובדוחקא ילך לשם ואל ינוול את המתים, וכמה בתי קברים שנדחקו מתים שנידונו שלא יקבר בהן אדם. אבל ודאי אם יכול להעמיק כדי שיהא קובר בעומק ובין מת למת ו"ט שפיר דמי אע"פ שזה למעלה מזה, דהתם (ב"ב קא:) מקשינן והא קא נגעי כוכין בהדי הדדי ומפרקינן במעמיק. הרי נתברר שאסור לקבור היכא דנגעי כוכין בהדי הדדי, ואם העמיק ונתן לכ"א תפסתו אע"פ שזה למעלה מזה ש"ד. עכ"ל. [ומפורש שכל הנידון הוא באופן שאין אפשרות אחרת לקבור כראוי, וראה בסמוך]. במשנה בב"ב שהזכיר מדובר על המוכר מקום לחברו שמיועד לחפירת מערות וכוכי קבורה ונחלקו במשנה כמה כוכין המוכר צריך לחפור עבור הקונה ובדעת ת"ק נח' הראשונים בצורת בניית הכוכין, אכן לפי כל הפירושים של הראשונים [שראיתי] אין המדובר על בניית כוכין זה תחת זה, אלא רק זה לצד זה, אלא שמקושיית הגמ' 'והא קא נגע כוכין אהדדי' ותירוצה ב'מעמיק', מוכח שיש איזה מקום או אופן שמקצת הכוכין נמצאים זה מעל גבי זה.

מוריה, שנה שלוש וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיו), ניסן תשע"ז ♦

לשו"ע בדין מת ע"ג מת שההפסק הוא ו"ט (ולא יותר), לרשב"ם בדף ק שכתב שההפסק בין הכוכין זה לצד זה הוא אמה, וה"ה מלמעלה. ותמה באג"מ (יו"ד א רלג) מדוע לא הביא את דברי הרשב"ם המפורשים הנ"ל לענין זה ע"ג זה, וע"ש מה שתירץ, ולדברינו א"ש. ג) שיטת ה"כל בו: בספר כל בו (אבל וטומאת מת, דין קיד): 'ואין קוברין מת ע"ג מת, ולא ב' מתים כאחד לפי שבזיון הוא להם'. וכיון שלא הזכיר את ההיתר של הפסק עפר נלענ"ד דכוונתו דלעולם אסור. ואף שלא הזכיר כלל כמה ליתן בין מת לצד מת דהיינו ו"ט, מ"מ מלשונו מבואר להדיא שמת ע"ג מת דינו כמו ב' מתים 'כאחד', ולא כמו מת ליד מת עם הפסק עפר. ולכאור' צ"ב שלא הזכיר את תשובת רה"ג והרמב"ן. ויל"פ כוונתו בב' אנפי: א' דס"ל כהבנת האחרונים הנ"ל בשי' הרמב"ם דלא מהני שום הפסק לסלק את הביזיון, או דס"ל דהיתר רה"ג הוא רק בשעדר"ח גדול, ולא ראה צורך להזכיר זאת. והעירוני דמצינו קברים עתיקים שנמצאים שם כוכים בתוך האדמה זעג"ז ממש ולא רק בצורה של זוויות, גם בקברים שהוכח שנקברו שם יהודים ולא גויים – ומזה לכאור' ישנה ראייה לשי' רה"ג, וכן תקשה קושיא על שי' הרמב"ם [להבנת השבט יהודה והאג"מ] הכל בו והי"מ ברשב"ם [לפי ביאורנו]. ולענ"ד קשה להקשות ממצאות של 'עתיקות' על דברי רבותינו, כיון שהמצאות או היתה שונה, ויש להציע כמה נקודות בזה, ומסתבר שישנם עוד: א) אין ראייה לענין הקבורה הראשונה של אדם שמת. דכידוע שבזמן המשנה והגמ' לאחר שהתעכל הבשר לקטו העצמות וקברו בכוכין, אבל בתחילה קברו בקבורה רגילה, כמ"ש הרמב"ן בתוה"א 'ומה שנהגו חכמי ישראל בתלמוד בארונות לאחר עיכול הבשר הוא כדאמרינן בירר', או שהיו נוקבין ארון לארץ. עכ"ל. והו"ד בב"י שסב. וע"ע ח' הר"ן סנהדרין (מו:). ב) עוד יש לחלק חילוק מהותי בין תקופת המשנה והגמ' לבין תקופת הגאונים

המערות - נוגעים זב"ז. וכע"ז ביארו הריטב"א ותורי"ד. לפי"ז א"ש יותר שהמפגש בין ב' הכוכין הוא בתוך מעבה האדמה במקום שלא ניכר כלל, ולא ניכר מתוך המערה, ורק הבקי בבניית המערות, אורך הכוכין וכו' יודע שיש כאן איזה מפגש וא"כ יתכן דיש בזה פחות בזיון. ב) שיטת הי"מ ברשב"ם: לכאור' כשיטת הרמב"ם מוכרח לפי הי"מ שהביא הרשב"ם, ע"י ברשב"ם ד"ה י"מ את השיטה שהביא ומה שהק' עליה וביאר המהרש"א שהרשב"ם הבין ב"מ שאינו רוצה לעשות כוך תחת כוך 'משום בזיון', והרשב"ם הק' עליו. אבל מ"מ שי' הי"מ - שהיא שיטת ראשונים קדומה - במקומה עומדת. ולולא דמסתפינא י"ל גם קושיא זאת על הי"מ לפי דרכו של המהרש"א, דס"ל דאסור ליתן כוך ע"ג כוך משום בזיון המתים, וכשי' הר"מ והכל בו הנ"ל, ובנוגע לכוכין בקרן זוית, הכא דבזוויות שאני וכמש"כ האג"מ, ומה שהק' הרשב"ם מהכוכין של מערה אחרת שבאים והלכים מתחת המערה, י"ל דלא אכפ"ל כיון דעניינו בזיון לכן כל שלא רואים להדיא שיש כאן כוך מעל כוך, גם אם לפי החשבון ידעי' כן, מ"מ ליכא בזיון. [ולפי"ז גם באופנים אחרים באופן שיודעים שיש מת ע"ג מת שוב הוי בזיון לשי' זאת, וכגון כשכיסו את כל הביה"ק בעפר, או בזמננו בקבורת 'מכפלה-זוגית' שתבואר בעז"ה במאמר הבא, בחלקות שכולם הם מכפלות, ובפרט שניכר הדבר ע"י שמניחים ב' מצבות מעל כל הקברים - זה ליד זה]. אמנם מקושיית רשב"ם מוכח דלא חש לביזיון כה"ג וכמש"כ המהרש"א שם בסו"ד. [וכן ראה ברמ"ה (סס"ג) שאם רוצה יכול להרבות כוכין מעל שורת הכוכין שצריך לחפור אם יש שיעור הרחקה]. ולדעתו יש לכאור' ראייה מהגמ', וכרה"ג. אכן הטור, הב"י, ונו"כ השו"ע לא הביאו ראייה מהגמ'. ואולי סברו כהבנת הרמב"ם לביאור מרכה"מ הנ"ל, או כהבנת הי"מ כפי' האג"מ הנ"ל דזוויות שאני. וביותר חזינון כן בבהגר"א בשו"ע שציין מקור

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיז), ניסן תשע"ז

בביה"ק כזה, וגם שהוא בזיון בעצם כיון שלא נהגו כן.

וברור שאין שום הבדל בקבורת מת ע"ג מת – מצד הבזיון ומצד שינוי המנהג – בין אם מכסים את הקברים בשכבת עפר וקוברים מעליהם כפי שנהגו בשעדר"ח באירופה, או באופן של כוכין באדמה זה ע"ז. ואין הבדל – בין לצד ההיתר בשעדר"ח ובין לצד האיסור לכתחילה. וההוכחה – לצד ההיתר: הנה רה"ג הוכיח שמהני לכסות בעפר [בשעדר"ח עכ"פ], מהאופן שבגמ', ואם נחלק ביניהם מה ראה איכא מהגמ' לאופן של שכבת עפר. ולצד האיסור: כן מוכח משי' הי"מ ברשב"ם לביאור המהרש"א שהבאתי לעיל, שיש בזיון בקבורת המתים, ושם בכוכין זעג"ז מירי.

ענף ב:

קבורת מת ע"ג מת לכתחילה או בדיעבד
לפמשנ"ת בענף קודם דאין ראהי מפורשת מהכוכין המתוארים בזמן הגמ' וכן לא מהקברים העתיקים שנמצאו מכמה טעמים, יש לשאול דא"כ היאך רה"ג הוכיח מהמשנה והגמ', ולכאור' חזינן דלא ס"ל להני חילוקים, וי"ל דאה"נ ונחלקו בדבר ודברינו עכ"פ נכונים בשי' הבי' ונו"כ השו"ע שלא הביאו ראהי מהמשנה והגמ', ועי"ל דגם רה"ג לא הוכיח אלא רק לענין דיעבד ושעדר"ח גדול שלא היה ביה"ק כלל, וכמבואר בדבריו, ומש"כ בלשונו 'שפיר דמי' כוונתו לעיקר הדין אבל שלא שהוא לכתחילה, וכן נראה שהבינו הב"ח כמש"כ בשו"ת לבושי מרדכי שאציין בסמוך [וע"ש בדעת הש"ך]⁵.

והנה בכל הפוסקים וספרי השו"ת שדיברו על היתר השו"ע, המדובר היה על חוסר אפשרות מוחלט או משום גזירת מלכות. כן מבואר כאמור במקור הדין בתשו' רה"ג הנ"ל וכן בב"ח (שסב ד) ע"ש. ובדבריו מבואר שקברו זעג"ז בהפסק

והראשונים עד דורותינו, שבזמנם שנהגו כן באר"י לחפור כוכין זעג"ז [לפי חלק מהראשונים הנ"ל ולפי מציאות הכוכין העתיקים שנמצאו במערות קבורה], הרי שכולם נהגו כן באר"י והיות שכך היה המנהג המרווח אין בזה בזיון [כמובן באופן שיש שיעור הרחקה כראוי], משא"כ בדורות שאח"כ שהפסיקו לקבור כך אלא לקבור את כולם קבורת שדה כנהוג, א"כ שוב הו"ל בזיון בדיוק כמו קבורה בזמנם מת ע"ג מת בלא שיעור הרחקה. ויסוד זה ראיתי בתשובת הגאון האדיר רבי אברהם אהרן בורשטין גאב"ד ור"מ טווריג [שהופנתה להגאון רבי נחום ברוך גינזבורג, ונדפסה לראשונה בספרו של הרב השואל ('מקור ברוך' ח"א לג), ושוב נדפסה יחד עם יתר חידושי הגאון המשיב בס' נר אהרן (ת"ש, סי' ה). (קצת מושג אודותיו עי' מש"כ עליו הגאון מקור ברוך שם, ובהסכמות המופלגות לס' נר אהרן ובפרט מהגר"ז מלצר בהפלגה עצומה)] שבסו"ד כתב: 'והמנהג שהובא באחרונים לקבור זעג"ז זה מועיל רק לסלק דין בזיון שכל שנהגו אין כאן בזיון וכו'. עכ"ל. ביאור דבריו דמה דאסור ליתן ארון ע"ג ארון הוא מטעם בזיון כמבואר ברמב"ם ובטור, ומה שנהגו לקבור זה ע"ז בהפסק כדין עפר הוא כיון דכן נהגו אין כאן בזיון. וא"כ כל שלא נהגו כן, הרי"ז לא רק שינוי מנהג הקבורה [שגם הוא בפנ"ע דבר חמור וכפי שיבואר להלן בעז"ה] אלא איסור של בזיון בדיוק כמו של ארון ע"ג ארון. וגם לחילוק זה נראה דלא יועיל אם נכשיר בית קברות שכולו מיוחד לקבורת מת ע"ג מת [כמו קבורת 'מכפלה-זוגית' הנהוגות כיום, שמתוארת במאמר הקודם], דמ"מ כיון שמאות שנים לא קברו כן, וגם כיום בשאר המקומות ובכל העולם אין קוברים כן, שוב הו"ל בזיון, בזיון מצד שהמשפחה או הח"ק קוברים מת זה

5. ויל"ע בדברי הרב השואל בשו"ת שאג"א החדשות (יז). [שהוא בעל הי"ד דוד' עמ"ס הש"ס, (ואגב, בספרו עמ"ס ב"ב הנדמ"ח ע"י מכון ירושלים, לא פירש סוגיא זאת)].

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז–ט (תטו–תיז), ניסן תשע"ז

כשא"א בענין אחר וכך הבין מהב"ח, ולכן נשאר בצ"ע להתיר במקום שיש מספיק מקום, אלא שאח"ז הביא דברי הש"ך שלדבריו אין ראייה זאת. [ותלוי הדבר בכוונת הש"ך וכבר ציינתי לעיל שהרבה אחרונים דנו בזה]. וראה בסוף תשובתו שם שדן על איזה פקפוק בקבורה זאת [ואצינו להלן], ששם סיים שאם לא יתברר איך אפשר לסדר את הפקפוק ההוא, אין לקבור כך, וסיים שבפרט במקום שיש רישיון מהממשלה לקבור בקבורה רגילה. ומכ"ז נראה שמסקנתו שא"א להתיר לכתחילה קבורה זאת. [ומה שסיים שהאחרונים אחזו שער היתר ו"ט כוונתו, כלפי ההיתר של השבוי"י להקל במקום הדחק בפחות מ-ו"ט, שמכל האחרונים מוכח לא כן, אבל לא על הנידון של לכתחילה או בדיעבד, וכן מוכח מהמקורות שציין ע"ש]. (ב) בשו"ת שארית הצאן (לגר"י בן נאיים, מרבני מרוקו, ח"ד שנד על יו"ד שעב, נדפס בכת"ק בתשס"ח, תשובה מתשי"ב) אודות ביה"ק בעיר פאס במרוקו שקברו שם חמשת אלפי מתים שמתו במגיפה, ובגלל דוחק המצב לא הספיקו לציין מצבות אלא כיסו את קבריהם בשכבת אבנים סיד ועפר, אם מותר כעת לקבור מעל גביהם ילדים [של"צ להעמיק קבריהם כ"כ] עם הפסק כדין והקדים בשאלה: 'ואנשים חרדים רעדה אחותם ובשרם נעשה חידודין ע"ז איך יעשו האשמה הזאת לקבור זעג"ז ולא יכלו להבליג ע"ז, ובית החורש רחבת ידים שעדיין יש קרקע בתולה הרבה...'. ואחר שהאריך בתשובתו [חלק מדבריו אביא לקמן] הסיק וז"ל: 'זאת תורת העולה שכולה כליל. איסור כולל משפטי ה' אמת. שאין שום צד היתר לקבור מת ע"ג מת, ובפרט כשיש מקום פנוי לקבורת פגרים מתים, ואין אנו אחראין לדורות הבאים אחרינו להניח להם מקום פנוי לקבורה להאי שופרא וכו'. עכ"ל.

וכן מבואר בעוד מספרי השו"ת. בשו"ת חיבת הקודש לגר"א קלצקין אבדק"ק לובלין הנ"ל, בדברי הרבנים השואלים אחר שתיארו את המצב הקשה [והעתקתם לעיל] כתבו בתו"ד: 'ואם כי ע"פ דין יש להתיר בכזה אם

עפר - במצב של חוסר ברירה מוחלט עד כדי סכנה, ובפחות מו"ט לא התיר גם במצב זה, אבל גם ו"ט הוא רק בשעד"ח גדול כפי שתיאר את המצב, כן פירשו בלבושי מרדכי דבסמוך, וברור שהבין כן מאריכות תיאור הב"ח שלא לחינם הוא אלא ודאי בא להסביר על מה עשו כן. ואמנם הש"ך (ד) הביאו בנוסח אחר ולכאור' נראה מדבריו דאם א"א בענין אחר מותר אפי' בלא הפסק ו"ט, וצ"ב כיון שהעתיק ד"ז מהב"ח ושם מבואר דלעולם צריך ו"ט. ועמדו ע"ז האחרונים, עי' באר היטב למהרי"ט שהבין שהש"ך חולק על הב"ח, וע"ע בהגהות אמרי ברוך, ובכת"ס יו"ד קפד, ובשבט סופר יו"ד קג, ובפי' שבעים תמרים על צוואת ריה"ח ג (יח-ב), ובשו"ת לבושי מרדכי דבסמוך, ובבדי השלחן על ה' אבלות שם (בביאורים). [וכן ראה איך שהעתיקו בספר שבט יהודה]. אמנם גם אם נפרש שהש"ך חולק על הב"ח ולדעתו אם א"א בענין אחר אפשר להקל גם בפחות מ-ו"ט, מ"מ לענ"ד אין ראייה ש-ו"ט הוא לכתחילה אלא יתכן דאכתי הוא בדיעבד במקום דחק.

וכן המובא בספרי השו"ת על הוראות למעשה בזה מדובר על קהילות בודדות ובשעד"ח וחוסר ברירה מוחלטת [כפי שהתפרש אצל חלקם להדיא, וילמד סתום מן המפורש]: עי' תשב"ץ (ג קיט), רמ"ע מפאנו (נו, בדברי השואל), שבוי"י (ב צה) המצוין בפ"ת (שסג), שאגת אריה החדשות (יז) בדברי השואל, שו"ת חיבת הקדש להגר"ר אליהו קלצקין גאב"ד לובלין ובסוף ימיו מגדולי ירושלים (תרפ"ז, כג) בדברי הרבנים השואלים, בית יצחק (י"ד ב קג) בדברי השואל על פריז. מקורות נוספים יובאו בהמשך הדברים.

ומצינו בכמה מספרי השו"ת שדנו בזה להדיא וצידדו, שאופן קבורה זאת היא רק בדיעבד: (א) בשו"ת לבושי מרדכי (להגרמ"ל וינקלר מגדולי רבני הונגריה, יו"ד קמא רטז, תשובה משנת תרנח) [שגם דן בכוונת הש"ך הנ"ל] ע"ש. והעולה מדבריו, דנראה לו פשוט שאופן זה הוא רק בדיעבד

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיז), ניסן תשע"ז

והזכיר בין קבר לקבר ו"ט, אך עכ"ז הוא למורת רוחו ולא נוכל לקחת אחריות ע"ע לפרוץ חדשות כזה בדבר שנוגע לכבוד המתים והחיים, לכן הוחלט בדעתנו לשאול מאת כבוד הגאון... והוא השיבם והזכיר בדבריו כמה נקודות חשובות בקיצור ואביאם: (א) הביא את המסגה"ש שהובא בשד"ח [שהבאתי בראש המאמר] להחמיר גם ביתר מ-ו"ט. (ב) שהפסק ו"ט אינו בכל מקום, אלא תלוי הדבר לפי היובש או הרטיבות, והסתמך בזה על תשו' רב נטרונאי גאון שהובאה בטור סי' שסב ע"ש, ולפי"ז סיים שיש מקומות שהרבה יותר מאמה עפר זכו בו המתים. (ג) דע"י כיסוי העפר ימנעו מלבוא להתפלל על קבריהם. (ד) שהמתים זכו באויר שמעליהם לבל יקברו שם כיון שכך נהגו מעולם. [לשונו בזה עם מו"מ הבאתי במאמר אחר]. (ה) והוסיף שאין להתיר משום דוחק הציבור [דהיינו שיגרום הוצאה כבדה לציבור לקנות שטח ביה"ק חדש] כיון דגמירי דציבור לא נהיה עני. אלא שבסו"ד סיים: 'וגם אם ח"ו יהיה הכרח יש לעשות באופן שיהיה רק לפי שעה ושלא יהיה מעוות לא יוכל לתקן'. עכ"ד תשובתו. ובמסגה"ש [המובא בסוף ההקדמה] אחר הביאו את העובדה הנוראה ששמע עליה, פסק דאין לקבור זע"ז גם לא בהפסק ו"ט,

והזכיר ע"ז שוב שם בהמשך דבריו וז"ל: 'וטוב להחמיר אפי' בהרחקת ו"ט. עכ"ל. והעתיקו השד"ח (מע' אבלות קמב). וצוין בשו"ת חיבת הקודש הנ"ל. ובשו"ת עין יצחק (יו"ד לר א ז): 'וכן עושין בכמה קהלות קדושות ששופכין עפר על בה"ק הישן לקבור המתים שמה אם אין להם מקום בה"ק כנכון'. עכ"ל. ובאחיעזר (ג עט, ד) שכתב בקיצור בתו"ד: '...אבל אם יש בית עולם אחר למה להם לדחוק לקבור קבר על גבי קבר'. עכ"ל ע"ש. ובתשובת הגרי"ש אלישיב (קובץ תשובות ב סד) כתב: 'ואף שנהגו בחו"ל לקבור זה עג"ז, ודאי אין דנין מאי אפשר לאפשר, ושם ניתן ליהודים מטעם המלכות רק שטח מצומצם לקבורה, לכן היו נאלצים לקבור מתים ע"ג מתים, אבל במקרה דיש אפשרות, וודאי דאין לשנות מנהג קבורה שהיו נוהגים משנות דור ודור גם אם יהיה צורך להרחיק את ביה"ק מן העיר. חושבני שבארה"ק עדיין יש מקומות קבורה כאלה, לכן איני רואה צורך לדון בתכנית זו'. לפי"ז מובנת התנגדותו הנחרצת במקרה שהובא בראש המאמר. ועי' הערה 6.

6. לא אמנע מלהעיר בנוגע להר הזיתים בירושלים, שישנה שמועה שבכל ההר ישנם שכבות של מתים, דאל"כ היאך יתכן שביה"ק ששימש מקום קבורה אלפי שנה הכיל מקום כולו, וקשה להתייחס לשמועה לא מוסמכת או לא מבוססת, וגם ביררתי אצל וותיקי ראשי הח"ק ולא שמעו ע"ז [וראה בסמוך בשמם]. והראיה אינה ראייה, כיון שרבות בשנים לא גרו הרבה אנשים בירושלים כמו היום, גם אם זהנכון, יתכן שברבות השנים עקב הגשמים והסחף המצבות שקעו, ולא ידעו שנקברו כבר במקום זה, וגם אם ידעו מזה, מ"מ יתכן שבאופן שלא ניכר, אין את החיסרון בזה, שהוא משום ביזיון המת. עוד טוענים שיש הרבה מצבות יותר ממה שהשטח מכיל לקבורה זה ליד זה וע"כ שקברו זע"ז, וע"ז התברר לי מוותיקי ראשי הח"ק בירושלים שקבלו מקודמיהם שלפני כמה דורות, שאכן בחלקות עתיקות ישנם מצבות קטנות כמו 1.20 מ', הסמוכות זל"ז והיות שלא מסתבר שהאנשים בעבר היו קטני קומה, לכן מסתבר שבגלל שיפוע ההר קברו שורת אנשים, ומעליהם במעלה ההר שורה נוספת, ובגלל הסמיכות יוצא שראשי המתים בשורה התחתונה נמצאים תחת רגלי המתים שבשורה שמעליהם, וג"ז כמובן עם הפסק עפר כדן. ע"כ. ואיך שהבנתי ג"ז השערה ולא ידיעה ברורה כיון שמדובר על קברים עתיקים, אכן גם אם היא נכונה א"א ללמוד ממנה לענינו מכמה טעמים: א' כי יתכן שהמשלה הטורקית לא הרשתה להכשיר מקומות קבורה נוספים וחששו שהמקומות לא יספיקו. ב' יתכן דבאופן זה אין כ"כ ביזיון, כיון שזה רק מקצת הגוף, וגם לא ניכר כ"כ, וכעין מה שהבאתי לעיל מהאג"מ בשי' הרמב"ם בביאור דברי הגמ' במעמיק שהוא רק בזווית, ולא כשכל המת מונח ע"ג המת השני.

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז–ט (תטו–תיז), ניסן תשע"ז ♦

לשע"ד"ח. [ובלבושי מרדכי, אחר שדייק בב"ח שהוא רק בדיעבד, כתב שלהש"ך אין ראייה זאת, ולא עלה על דעתו לדייק מהשו"ע שהוא לכתחילה]. וממילא נקטו האחרונים והגר"ש"א שכיון שאינו לכתחילה, יש כבר בעיה של שינוי מנהג.

וכבר כתבתי לעיל סוף ענף א להוכיח שברור שאין שום הבדל בקבורת מת ע"ג מת - מצד הבזיון ומצד שינוי המנהג - בין אם מכסים את הקברים בשכבת עפר וקוברים מעליהם כפי שנהגו בשע"ד"ח באירופה, או באופן של כוכין באדמה זה עג"ז.

המאמר הובא לעיונו של הגר"מ שטרנבוך שליט"א, ואחר שראה ושמע הדברים, אמר שברור פשוט שאין להתיר לקבור מת ע"ג מת לכתחילה, אלא רק במקום דייעבד ושע"ד"ח, ואין המצב בזמננו מתיר זאת, והטעים זאת, ואביא דבריו בענף הבא.

והגאון רבי יוסף ליברמן שליט"א בעל המשנת יוסף כשראה הדברים האמורים, שלח לי מכתב (מחודש אייר ה'תשע"ו) - והתייחס לזה הן בנוגע לקברת מכפלה-זוגית והן בנוגע לקבורת כוכין במנהרות הר המנוחות - ואעתיק קטעים ממנו: "... לא לעשות חדשות באחד מעיקרי הדת הנהוג בישראל, והוא קבורת נפטרים ל"ע שלא להכניסם בכוכים זעג"ז כמו מדפים שבארון אלא כנהוג מקדמת דנא בכל תפוצות ישראל ובכל בתי העלמין שבעולם שקוברים בקרקע עולם בשכבה העליונה, והאמנם כבר מצאנו כזאת בתקפות קדומות כמו בק"ק פרעשבורג (עיר מולדתי) שהיתה קהילה עתיקה מאוד ואחרי שנתמלא בית העלמין לגמרי הורו אז רבני העיר לפני מאות שנים למלאות את כל בית העלמין בעפר שהובא מבחוץ בגובה י' טפחים ולעשות שכבה שניה של קברים ע"ג השכבה התחתונה וכו', כי היו אז בתקופת הגלות הקשה בין הגוים שחיו היהודים בין גיטאות צרים והגויים הקציבו להם שטח קטן בבית העלמין מבלי אפשרות

[מ'אבל רבתי], ב' תשו' רה"ג. והנה כלפי הטור מצאתי שעמד ע"ז בשו"ת שארית הצאן הנ"ל: 'ומש"כ מרן בקציר ואם יש ביניהם ו"ט מותר, אין לפרש אותה חלוקה בפנ"ע ולכתחילה שרי לעשות אם יש ביניהם ו"ט. זה אינו, כי דברי הב"י לקוחים מדברי הטור, והטור כתב [אין נותנין שתי ארונות זה על זה ואם נתן כופין העליון שיפנה שאין נוהגים בזיון במתים ודוקא שאין ביניהם עפר ששה טפחים אבל אם יש ביניהם עפר ששה טפחים מותר], א"כ דבריו [ודוקא שאין ביניהם וכו'] חוזרים על חלוקת ראשונה דאין נותנין וכו', וכופין העליון שיפנה, אבל אם יש ביניהם ו"ט מותר, כוונתו, אין כופין אותו שיפנה דמאי דעבד עבד, אבל לכתחילה וודאי שאין קוברים זעג"ז. עכ"ל. עי"ל בהקדם יסוד גדול בהל' אלו. לגבי הלכה אחרת בהל' קבורה שמקורה ב'אבל רבתי' ונפסקה בטשו"ע ומ"מ כתב הב"ח (יו"ד שו) דהיות שהמנהג לא כך 'מעכבין על המנהג', ונפסקו דבריו בש"ך ובכל ספרי הפוסקים שאחריהם. וה"ה בנד"ד היות ורבות בשנים הקפידו על קבורה רגילה ולא באופן של זה עג"ז, כך המנהג ואין לשנותו, גם אם מבואר בטשו"ע שמותר עפ"י דין. ויסוד זה הביא בשו"ת בית אבי"י (ג יו"ד קי) בנוגע לקבורת כוכין (מוזוליאום) שבתוך צלע הר, דהיינו שהקברים היו בקרקע עצמה. וכלפי תשו' רה"ג, כאמור דשם מדובר על מצב של חוסר אפשרות מוחלט. וכע"ז מיירי בכל הפוסקים וספרי השו"ת הנ"ל כשיברו על היתר השו"ע. וא"ת דבשו"ע לא כתב שהוא היתר רק לשע"ד"ח - י"ל דהיות דבטור ובב"י העתיקו לתשו' רה"ג ושם מבואר שהוא רק בשע"ד"ח, א"כ כך מתפרשים דבריו השו"ע, וידועים דברי השו"ע בהקדמתו שהעיקר הוא ספרו הארוך - הבית יוסף ששם ביאר טעמו לכל דין, והשו"ע הוא רק קיצור [וגם בשו"ע כתב את עיקר הדין ולא כתב להדיא שהוא היתר מרווח לכתחילה]. וכן מבואר כאמור בב"ח הנ"ל [וכהבנת הלבושי מרדכי] שהוא היתר רק

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיז), ניסן תשע"ז

כגון טיולים, חתונות וכדומה], וא"כ למה א"א להרחיק לצורך קבורה שהיא חד פעמית, ואף שודאי יותר נח כשהכל בקירבת מקום, מ"מ אין בכח נוחות זאת ליצור שעד"ח להתיר דבר חמור זה. ואף שמבואר בשו"ע (י"ד סג ד) שאין מוליכים מת מעיר שיש בה קברות לעיר אחרת, מלבד במקרים מסוימים, ע"ש, פשוט דכ"ז כשיש במקום זה קבורה כדין לכתחילה ואילו אופן זה אינו נחשב כן. ובנוסף לכך היות שבהר הזיתים יש מקום רב כדלעיל בהקדמה, ולכן גם אם אנשים לא רוצים להקבר שם כיון שקשה להגיע לשם ביארציית וכדומה, אבל מ"מ ודאי שאין מצב זה נקרא כשעת הדחק שאין כלל מקומות קבורה.

האם יש ענין להיקבר בירושלים? יש להוסיף בנוגע לירושלים שרבים רוצים להיקבר בה, ובשנים האחרונות רבים לא רוצים להיקבר בהר הזיתים בגלל המצב הביטחוני, ולכן מעדיפים את הר המנוחות, ובגלל החלטת הרשויות מצוקת המקום היא קשה. ויש לשאול האם ישנה מעלה להיקבר שם באופן של בדיעבד או במקום מרוחק מחוץ לירושלים באופן של לכתחילה – והתשובה ברורה ופשוטה היא להרחיק מחוץ לירושלים, ובפרט לפי מש"כ הגרש"ז אויערבאך בתשובה כת"י (הליכו"ש תפילה, יא ציון 36): '...שאין שום הבדל בין ביה"ק שב'סנהדריה' ובין זה שבהר המנוחות, שהרי שניהם מחוץ לירושלים (כי בירושלים עצמה היה אסור להלין את המת וכ"ש לקבור), ורק משום אהבת ציון וירושלים יש רבים שרוצים שמנוחתם תהיה יותר קרוב לירושלים הקדושה אבל זה רק ענין של רגש ולדעתי אין לו שורש בהלכה' וכו' וכן מעיד הגר"צ קוק שכשדברו עם הגר"ש אלישיב על מעלת ירושלים, אמר 'הר המנוחות זה לא ירושלים'. ועל הר הזיתים אמר 'גם זה חוץ לירושלים'. [אמנם יש לציין דלכאור' מצינו מקורות על חשיבות הקבורה סמוך לירושלים העתיקה, כפי שהביא בשו"ת ציץ אליעזר (יא עה, יד עט) [ומה שהביא שם

להרחיב וא"א היה להשיג מקום להרחיבו [ורק אח"כ נתוסף השטח האחורי למעלה, ששם נטמנו הכת"ס זי"ע והגאונים שמשם ואילך], ואז בלית ברירה מילאו את כל הבית עלמין בעפר וכו'. משא"כ בזמננו שיש ב"ה מקום להתרחב לצדדים, וא"כ בודאי יהיו דבריהם נשמעים לכל מי שסופו של אדם ידוע לו יש לשמור על מסורת אבותינו ולהמשיך לנהוג כפי הנהוג כעת בארה"ק ובכל העולם כולו, להכין קברים בשכבה אחת זה על יד זה, ואכמ"ל בזה וכו'". עכ"ל.

ענף ג:

מתי נחשב ש'אין מקומות קבורה', ואם יש ענין להיקבר בירושלים

להאמור דרך בדיעבד ושעד"ח כשאין מקומות קבורה כלל התירו הפוסקים קבורת מת ע"ג מת, ויש לברר מה כשבעיר עצמה אין מקומות אבל בריחוק מקום מהעיר ישנם מקומות קבורה האם נחשב שאין מקומות או לא. והנה בתשובת הגר"ש הנ"ל מפורש שגדר הדבר אינו אם יש מקום בעיר זאת, אלא אם יש בכל הארץ מקומות פנויים, והיינו דמה דמצינו בחו"ל שקברו כך, היה בשעד"ח שגם לא היתה אפשרות להרחיק לעיר אחרת. וכן אמר הגר"מ שטרנבוך כשראה את הדברים, שבנוגע לירושלים כבר אמר בשיבת הבד"ץ לראשי הח"ק – שטענו לו שאין בהר המנוחות מקום – וכי מחוץ לעיר גם אין מקומות, וכי אדם צריך להקבר ליד ביתו! עכ"ד. ויש להוסיף, דפוק חזי בארה"ב שכמעט כל ביה"ק הם במרחק רב מהערים ואין פוצה פה. (ואין שם צד לחשוב לקבור כמו הגויים או הרפורמים שם בכוכין, ורק לאחרונה שמעתי שיש שם כאלו שאמרו שם שאם בארה"ק יש שעושים כן, למה שאנחנו לא נעשה כן...). [וזאת מלבד שהמציאות היום בארה"ק שיש הרבה שטחים שמוכשרים למקומות קבורה בסמוך לערים עצמם וכאמור בהקדמה למאמר הקודם]. ויש להוסיף שרבים נוסעים לעיר אחרת לצרכים רבים [לצרכי לימוד, פרנסה, וגם דברים שאינם הכרחיים,

מוריה, שנה שלוש וחמש, גליון ז–ט (תטו–תיז), ניסן תשע"ז ♦

ל'מת', וביאר הטעם. ע"ש. וכן מבואר בשו"ת בית שלמה (ח"ב י"ד רכז) שצ"י שם, והביאו גם בספרו שו"ת פרי השדה (א מח). ועוד יש לידע אשר כתבו גדולי האחרונים שהמשנה מנהג המתים הרי"ז גורם סכנה לחיים ה' ירחם, כגון מש"כ בבית לחם יהודה בגליון שו"ע (שנב): זא"ן לח"ק לשנות מנהגם משום בזיון שאר מתים הקודמים ושמעתי שפעם א' עשו מיטה חדשה ויהי אח"כ בר מינן מתים כמה וכמה תינוקות והיו תולים משום זה. ואף דמיירי על שינוי לטיביות דבזה גורם לבזיון ופגיעה במתים קודמים, מ"מ ה"ה וכ"ש שינוי לגרועותא שבזה גורם פגיעה במתים חדשים, וכן מבואר בשו"ת טוב טעם ודעת למהר"ש קלוגר (תליתאה ב רלה), ובשו"ת מהר"ם שיק (חור"מ נו) כתב שאין לשנות שום שינוי אצל המתים, לא לכבודו דאז מבזה שאר מתים, וכ"ש שלא לגנאי, וע"ע בשו"ת נהרי אפרסמון (י"ד קלח). והנה בדברי הבל"י הנ"ל מבואר כן אפי' על שינוי בלויה כגון מיטה חדשה וכדומה, ובענייננו שהוא שינוי בבית הקברות עצמו יתכן שהוא יותר חמור עפ"י המבואר בשו"ת מהר"ם שיק (י"ד קעא, וע"ש קע) בנוגע למצבה שהועמדה בביה"ק שנכתב עליה בלשון לע"ז ונכתב בה את השנה הלוועזית, ובתחילת דבריו תמה איך העזו לעשות זאת בלי רשות הגבאים, והרי ביה"ק הוא חצר השותפין וקיי"ל דבחצר השותפין אין רשאי להעמיד שם דבר שחברו השותף מקפיד עליו וכו'. ואף דאיהו מיירי כלפי הח"ק מ"מ אם ביה"ק מוגדר כחצר השותפין א"כ ה"ה - וביותר שייך כן - כלפי שאר המתים, וא"כ כשקוברים באופן שונה מהמנהג, ולהאמור שהוא בזיון לשאר המתים, א"כ יש כאן דבר הנוגד את הנהגת חצר השותפין וחמיר טפי. [כן העירני חכ"א]. לפי כל זה מובנת היטב התנגדותו הנחרצת של הגרי"ש אלישיב במקרה שהובא בסוף ההקדמה, וכן את עדות הגר"ש וואנר שם על הנהגת רבני העיר וינה לפני המלחמה.

מגמ' כתובות קיא על אר"י, באדר"ג ו ב לגירסת הגר"א נאמר על ירושלים], אלא שיתכן שזה רק בהר הזיתים, היות שהוא סמוך ממש לירושלים העתיקה, ובפרט לפ"מ שמבואר בחלק מהמקורות, שהוא משום הקירבה למקום המזבח. ובכל מקרה נ"ל פשוט שזה רק כשיש ב' מקומות קבורה שווים בכשרותן, ולא כשיש איזה פקפוק במקום הקבורה סמוך לירושלים].
ענף ד:

שינוי מנהג מתים - בזיון ופגיעה במתים
ונקדים, דמש"כ הגרי"ש אלישיב בענייננו שהוא שינוי מנהג, יש להעתיק את אשר הקדים בתשובה הזאת (בנוגע לקבורה בקומות מע"ג הקרקע, מלבד נימוק מהותי אחר): 'זאת ועוד, ההצעה הנ"ל לבנות בתי קברות בבנין של מספר קומות היא שינוי ממנהג הקבורה שנהגו בה עד כה, ועי' דודאי השדה ל' דמנהג מתים הוא חמור משאר מנהגים ע"ש. ויש צורך להרחיב בזה. ראשית, אי"צ להכביר בחשיבות מנהגי ישראל, וכאן נוסף שמנהג מתים חמור יותר, ומקור הדברים בשו"ת 'דודאי השדה' הנ"ל. [להגר"א דייטש זצ"ל מגדולי רבני הונגריה]. ונפרש מקורו, איתא בגמ' בסנהדרין (מו:): שהקב"ה קבר את משה רבנו גם אין מצוה דאו' לקבור, והטעם כדי שלא לשנות מהמנהג, מזה הוכיח עד כמה הדברים חמורים. וכיסודו והוכחתו באופן כללי, כתבו הגר"א ראם מגדולי ירושלים בהסכמתו ל'זיבולא בתרייתא' (ברגמן), וכן בשו"ת בית אבי (לגרי"א לייבעס, ג י"ד קי). ויש להוסיף דהיות שזהו מנהג ישראל בעצם שנהג בו הקב"ה, ולא סתם מנהג שנהגו בו אינשי, ולכן זה שהחלו לקבור כמה אנשים לא כפי עיקר המנהג, אי"ז משנה את מנהג ישראל בעצם, בשגם הוא המנהג הנהוג זה אלפי שנים. ובלא"ה גם אנשים אלו הקבורים באופן של זעג"ז, הן מיעוט קטן ביחס לרובא דאינשי שנקברים כראוי. ועוד כתב ב'דודאי השדה' שם שהמשנה את המנהג הרי"ז גורם פורענות ועונש

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיז), ניסן תשע"ז

שע"ג המת שנאסר בהנאה לפי"ד רבנו ישעי' [ע"ש ועי' בזה להלן], וכל דברי האבל רבתי הם באופן שחוצב בסלע שבקרקע שבזה ליכא האי חששא, ושוב העיר דלשון הס"ח אורנו משמע דמיירי כשאין הפסק דאם יש הפסק לא מקרי ארונו כיון דיש לו שיעור תפוסה, ולכן כתב פי' נוסף, (פירוש ג) דמיירי כשאין הפסק ובא להשמיענו דמלבד מה שאסור מדינא, איכא גם סכנה והביא ראיות מחז"ל דגם במקום איסור הוסיפו שיש סכנה, כדי להורות דחמירא סכנתא מאיסורא, ולכן גם במקום הדחק לא יעשו כן וכמבואר בתשו' רה"ג דגם כשא"א בענין אחר ירחיקו למקום אחר ולא יקברו באופן זה, דמלבד בזיון המתים יש סכנה לחיים ה"י. עכ"ד. ובפי' מקור חסד לגר"ר מרגליות פי' כוונתו (פירוש ד): להניח באהל המתים ארון ע"ג ארון, והיינו לפני הקבורה, וכוונתו כנראה לחדש דאף שהוא באופן ארעי מ"מ אסור. [וגם על זה לא שמעתי שמקפידים בחדר מתים בבתי חולים שיהיה הפסק ו"ט בין תא לתא, ואולי כיון שאינו עשוי מעפר אלא מחומר קשיח ברזל וכדומה והוי כמו סלע או בטון שיש מקילין פחות מג"ט וכדלהלן ענף ה].

והנה לפירוש א' מובנות היטב העובדות המזעזעות הנ"ל בראש המאמר, דאף שהרחיקו כדין מ"מ יש סכנה לחיים ה"י. אכן לשאר הפי' לית לן מקור. ואף שידוע שישנם אזהרות מצוותא ריה"ח שהפוסקים הביאום והתקבלו, וישנם אזהרות שלא הביאו ולא התקבלו, ואזהרה זאת כאמור הביאום רק מקצת פוסקים, מ"מ אחר דמצינו כמה פוסקים שכתבו שאין לעשות את עיקר הקבורה במת על גבי מת גם בהפסק כדין וכמשנ"ת, משום שהוא שינוי

וכן מובנות היטב העובדות המזעזעות שהבאתי שם, ועי' הערה⁷. [ובשו"ת בית אב"י (א יו"ד קי) הביא בנוגע לשינוי מנהג א' הנוגע למתים, מגליון מהרש"א יו"ד רמו שאפי' מנהג טוב שהנהיגו רשע אסור לנהוג בו וכ"ש מנהג רע. ולצערנו הדברים נוגעים כיום בהרבה מהמקרים].

עוד יש לבאר הדברים בהקדם מציאה גדולה שמצאתי בס"ד בענין זה והוא בצוואת הספר חסידים (ג): 'אין להשים ארון של מת על ארון אחר שיש בו מת כבר ואם נעשה בודאי שימות אחד מבני העיר בתוך ט' הימים'. וכע"ז כתב בס' הרוקח (אבלות שטז) בשם ספר הכבוד: 'ואין להשים ארון של מת אחד על ארון שהיה בו מת כבר ואם נעשה בברור ימות אחד בתוך ט' ימים'. והובא בבאה"ט (טיקטין, שנח), ובס' שבט יהודה (עייאש, יו"ד שלט). אכן רבנו ירוחם (כא, סוף ח"א) שגם הביא מספר הכבוד כמה אזהרות על מתים מדברי ריה"ח, ומשם הובאו בב"י יו"ד שלט, ולא העתיק אזהרה זאת כדהעיר בפי' שבעים תמרים דלהלן. [ומה שהשבט יהודה שם, הביאה בשם הב"י בשמיה, לא ברור כיון דשם הב"י הביא מרבנו ירוחם בשמו אזהרה אחרת מהצוואה].

והנה לישנא של 'ארון ע"ג ארון', מתפרש גם מת ע"ג מת באדמה וכדחזי' בלשון הטור [מ'אבל רבתי], והתחבטו בכוונתו מפרשיו, והאריך בזה בפירוש 'שבעים תמרים' על הצוואה (נדפס תר"ס), וכתב דאם כוונתו כשאין הפסק עפר כדין א"כ זהו דינא דהטור ומאי קמ"ל, ואלא ע"כ דפירושו (פירוש א): שבא להשמיענו דאפי' עם הפסק כדין יש סכנה ה"י, אלא שהעלה שם פי' נוספים, (פירוש ב) די"ל דכוונתו דאף כשיש הפסק שמא יהנה מהעפר

7. עי' אג"מ יו"ד א רלד, ואין ראיה מסו"ד לענין מת ע"ג מת לכתחילה, כיון דכמבואר בתחילתו השאלה היתה כמה הוא שיעור ההפסק בבטון, ולא שאלו אם אפשר לקבור לכתחילה, ומש"כ האג"מ שהפסק ו"ט הוא 'לכתחילה' – ודאי כוונתו לאפוקי מג"ט שאינו אלא בדיעבד, אבל לא דן על עצם קבורה זאת אם היא לכתחילה או בדיעבד, [וכדמוכח מזה שדלא מחה ע"ז שרצו לקבור בבטון דלדעתו זה שינוי ממנהג ישראל שצריך למחות עליו (וכמש"כ בשמו בס' מסורת משה ובס' יו"ד משה והבאתים במאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות' שידפס בקרוב בעזה"י), והיינו כיון שלא נשאל ע"ז וגם כיון שדן על עיקר הדין, וא"כ ה"נ לענין קבורה זע"ז].

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז–ט (תטו–תיז), ניסן תשע"ז

מכפלה] ברוחב של יותר מ-ו"ט, צריך להרחיק בין מת למת יותר מ-ו"ט, וצ"ע לדינא. [וע"ע לעיל ענף א מש"כ בשם הגר"א למקור ד"ז]. וכן נפסק להלכה בשו"ע שם. ויש מקילים ג"ט - ע"י תשב"ץ (ג קט), ושב"י (ב צב) הובא בפ"ת שם. וע"ע בחכמ"א (מצבת משה י), אג"מ (יו"ד א רלג-רלד), שבט הלוי (ה קעז, י רזג), אבן ישראל (ז ג), צי"א (יג צב). בעפר תיחוח: במסגרת השלחן שהבאתי בסוף ההקדמה מבואר שאם העפר תיחוח צריך יותר מ-ו"ט. ובשו"ת ח"בת הקודש לגר"א קלצקין מלובלין שהובא ענף ג, כתב שתלוי אם הוא מקום יבש דסגי ב-ו"ט או במקום שיש בו רטיבות (-לחות), והתבסס על חשבות רב נטרונאי גאון שהובאה בטור (שסב) ע"ש. בסלע: דעת רשב"ג בב"ב (קא). בנוגע להפסק בין קבר לצד קבר, לחלק בין סלע לעפר, והביאו הרמב"ן בתוה"א ובב"י (סי' שסב), אמנם הרי"ף והרמב"ם (מכירה כא) לא הביאוהו וכדדייק בחזו"א (אהלות כב כה) ע"ש עוד. וע"ע חכ"צ (קמט), ובית יצחק (יו"ד ב קנג), ואג"מ שם. ובמנהרות שבהר המנוחות בכוין מבטון - אין הפסק של עפר כלל לא ו"ט ולא ג"ט, ורק תחתית האמבטיה מבטון מפסיקה עם שכבת עפר דקה מעליה, ותלוי הדבר בשי' הנ"ל. והכוין בקירות המנהרה עצמה עדיין לא נחפרו.

ענף ו:

קבורת קרובים זה ע"ז

שיעור ההפסק צריך בין קבר לקבר התבאר, ויש לברר אם ה"ה בקבורת קרובים, או שבזה יש להקל יותר. והנה כתב השו"ע (יו"ד סי' שסב ס"ג): 'אבל נקבר האיש עם בתו קטנה, והאשה עם בנה קטן ועם בן בנה קטן. זה הכלל כל שישן עמו בחייו, נקבר עמו במותו'. ומדעצריך קודם לכן בכל אדם שיהיה דופן הקבר מפסיק, ואח"כ הצריך לגבי ב' ארונות,

מנהג, ומצינו עובדות מזעזעות שרבי המקום תלו אותם בד"ז וכאמור בראש המאמר, אולי יש להסביר זאת לפי הס"ח לפי קמא הנ"ל. שו"ר שגירסא זאת בצוואת הס"ח הנדפסים 'שיש בו מת' מקורה בדפוס ווינציאה וכת"י מינכן סי' כו, אבל ישנה גירסה 'שהיה בו מת' וכת"י בדפוס סביוניטה סי' ג, וכת"י מילנו סי' ג וכת"י רוטשילד סי' ג. [הובא כ"ז בס"ח מהדורות אוצה"פ]. ולגי' זאת לכאור' א"א לפרש כפי' א' ולא כפי' ג' וד' אלא ע"כ כפי' ב', ועיין. אכן מ"מ יש חשש סכנה ה"י בכל זה משום שינוי מנהג המתים, וכנ"ל.

ענף ה:

פרטים בגדר ההפסק בין המתים

שיעור הפסק העפר: כאמור לעיל בברייתא דאבל רבתי ובתשו' רה"ג מבואר שהשיעור הוא ו"ט, והטעם ברה"ג דצריך הפסק שיעור תפיסה של מת, ומבואר דשיעור תפיסה לכל קבר הוא ג"ט. ובגמ' נזיר (סה). מבואר מהו שיעור תפוסה של מת, ולפנינו הגירסא היא ג' אצבעות, אבל הרשב"ם (שם סוע"ב ד"ה מת) גרס בגמ' שם ג"ט, וכך כנראה גרס רה"ג ג"כ. ולכן אם פוחת מ-ו"ט ביניהם יש בזיון למת, וכן ביאר בשו"ת בית יצחק (יו"ד ב קנג)⁸. ושיעור זה של ו"ט מבואר גם ברשב"ם על הגמ' ב"ב קא: ד"ה י"מ שתירוצ' הגמ' במעמיק פירושו אמה, וכת"י במיוחס לרגמ"ה שם. אמנם ברמ"ה (שם ססי' פג) משמע שהטעם הוא כיון שצריך להפסיק בין כוך מעל כוך אמה, הוא משום שצריך להפסיק ביניהם כשיעור גודל הכוך עצמו, וכיון שכל כוך לקבורה הוא אמה, כן הוא גם השיעור ביניהם ועל גבם, ולכן בנפלים שהכוך עצמו יותר קטן גם שיעור ההפסק הוא יותר קטן. ולפי"ז לכאור' אם עושים את הכוך [או את הקבר בקבורת

8. ולפי"ז יתכן שזה טעם ההפסק ההרחקה בין קבר לקבר מהצד, אמנם לפי"ד רשב"ג במשנה שם, בנוגע להפסק מהצד ש'הכל לפי הסלע', והיינו ששיעור ו"ט ביניהם תלוי לפי חוזק הקרקע ואם יש סלע סגי בפחות מכך מורה שלפי דעתו טעם ההרחקה כדי שיתקיימו הכתלים, וע"ש בפירוש"ם, ודנו בזה האחרונים. (ראה במש"נ בסמוך גבי הפסק סלע). ויל"ע לפי דעתו בטעם ההפסק בין קבר - לקבר שעל גביו.

מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעליו קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר, האם יש בזה גזל המתים, ראה במאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות' שיתפרסם בקרוב בעזה"ר.

תמצית המאמר: בסוף הקדמה הובאו עובדות מזעזעות שקברו מת ע"ג מת במקומות שלא היה מקום כלל, ומתו הרבנים וראשי הקהל, והגדולים תלו מיתתן בזה, וכן הובאו הוראות הגדולים בזמננו (הגרי"ש אלישיב, הגר"ש ואזנר בעדות על העיר וינה, וא' מגדולי פוסקי הדור) שהתנגדו בכל תוקף לקבורה זאת. והתברר (בענף א) דין קבורת מת ע"ג מת; כשאין הפסק עפר כראוי - מקורו וטעמו ע"פ נגלה וע"פ קבלה. וכשיש הפסק עפר - התבאר שנחלקו הקדמונים בהבנת הסוגיא בב"ב אבל אינו מפורש בסוגיא אופן זה, [ולכן גם אין ראייה מפורש לדין מקברים עתיקים שנמצאו כן], ורה"ג התיר בשע"ח גדול עם הפסק עפר ו"ט וכ"פ השו"ע. (כ"ז בענף א) וגם לדעתו אינו מותר לכתחילה אלא רק בדיעבד, כן צידד בלבושי מרדכי בכוונת הפוסקים, וכן פירש בשו"ת שארית הצאן את כוונת הטוש"ע, וכל המקרים שהוזכרו בספרי השו"ת היה בזמן שלא היתה אפשרות כלל מצד ממשלת הגויים וכמש"כ להדיא הלבושי מרדכי, האחיעזר, הגרי"ש בתשובה בכת"י, והגר"א קלצקין אב"ד לובלין מעיקרא לא רצה להתיר גם לא בשע"ח גדול מכמה טעמים, וסיים: 'וגם אם ח"ו יהיה הכרח יש לעשות באופן שיהיה רק לפי שעה ושלא יהיה מעוות לא יוכל לתקן' (ענף ב). ולכן אינו שייך בזמננו שיש מספיק מקומות קבורה סמוך לעיר וכמבואר בהקדמה, [ורק הממשלה לע"ע אינה רוצה לאפשר לקבור בצורה רגילה בגלל ששכנעו אותה שלא היה מקום ושהרבנים

הפסק ו"ט עפר ביניהם, משמע שבזה שרי בלא שום הפסק.

ועל דבר קבורת איש ואשתו באופן זה, בטוש"ע לא נזכר, ובשבט יהודה כתב, דלאו אורח ארעא והוכיח מהגמ' ב"ב (נח). על אברהם ושרה, אמנם בבדה"ש אבלות, אף שהביאו לדינא בפירושו, מ"מ בביאורים שלו דן בראייתו, ע"ש. ועי' מאסף תורני 'חדרי תורה' (חוברת י', קראקא תרפ"ז, עמ' עה) בתשו' רי"י מרגולין מרבני אמריקה, בעובדא דמתו איש ואשתו יחד רח"ל, דהקיל לכתחילה לאידך גיסא שאי"צ אפי' לא הפסק של ו"ט [אלא סגי בהפסק של ו' אצבעות]. אלא דכתב ד'ועד הרבנים דנזא יארק' התוכחו עימו ואמרו שאשתו כגופו שייך רק מחיים ולא לאחר מיתה, והוא התווכח עימם שאסור לומר כן ע"ש. אמנם צריך לידע דכל הלכה זו היא רק במתו יחד ונקברים יחד, כמבואר בפרישה סי' שסד והובא בחכמ"א כלל קנח ולהדיא כתב כן בגשה"ח, וכן ראייתי בטעם ברוך (להגר"ב לייזרובסקי אב"ד מינכן והגליל, ואח"כ רב בארה"ב, ח"א סי' סב) שדחה דברי מי שטעה בזה. וע"ז גם מיירי במאסף הנ"ל שנקברו יחד האיש ואשתו. וממילא הלכה זו כמעט לא נפ"מ.

ענף ז:

תיקון לנפטר וגזל המתים

בעצם קבורת מת ע"ג מת יש לידע שמפסידים דבר חשוב והוא 'תיקון לנפטר': כתב הגר"מ שטרנבוך בשו"ת תשובות והנהגות (ו' עמ' שט): 'תיקון גדול לנפטר וכו' שהמקום קנוי לו לכל דבר מהתהום עד הרקיע'. ובהערה כתב שבזה: 'מקובל שיש משחיתים שלא יוכלו אז ליכנס'. עכ"ל. וכ"כ בתשובה אחרת (ו' סי' רכג סוד"ה אמנם) בשם הספה"ק. והוסיף שם שלפי"ז שבכל קבורת מת ע"ג מת, אין למת 'תיקון גדול' זה.

ובנוגע לגזל המתים, במת שנקבר בקבר שלא תוכנן לקבור מעליו עוד מתים [כגון ב'קבורת על' שגם בה מטמינים מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה ממכפלה שהיא קבורה

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיז), ניסן תשע"ז ♦

בשיעור ההפסק בעפר, בעפר תיחוח, בסלע ובבטון והמציאות בכוכי הבטון שבמנהרות הר המנוחות (ענף ה). וכן התברר אם בקבורת קרובים זעג"ז צריך את שיעור הנ"ל או לא. (ענף ו). וכן התברר שבקבורת מת ע"ג מת מפסידים ענין חשוב והוא תיקון לנפטר שלא יכנסו משחיתים להזיקו ח"ו. [וכן צוין אם יש בעיה של גזל המתים באופן שלא תוכנן כן מראש] (ענף ז).

ובכלל המאמר המדובר הוא על קבורה בתוך מעבה האדמה בלא שום בטון, אבל כשיש בטון גם בתוך האדמה עצמה, באופנים שונים, הוא חמור יותר. וע"ז הארכתי בס"ד במאמרי הקודם 'קבורת מכפלה-זוגית' הנדפס בקובץ מוריה גליון שבט תשע"ז.

יתירו אופנים אלו, וגם אם יש מקומות קבורה רק בריחוק מקום מהעיר אי"ז נחשב שאין מקומות קבורה. ולכן גם אם אין בהר המנוחות שבירושלים מקומות, ולא רוצים הר הזיתים, עדיף להרחיק לעיר אחרת, ובפרט למובא בשם הגרשז"א והגרש"א שאין ענין להיקבר שם יותר מערים אחרות בארה"ק (ענף ג). ובמקום שיש אפשרות וקוברים כן הרי"ז שינוי מנהג מתים – שהוא דבר חמור מאוד כיון שגורמים בזיון ופגיעה בשאר המתים, ומביא סכנה גדולה למתים ולחיים, ויתכן שזה הביאור בעובדות הנ"ל. וכן הובאה צוואת ריה"ח שלפי' א' הפירושים, אזהרתו לא לקבור כן אפי' לא עם הפסק (ענף ד). הובאו פרטי דינים בגדר ההפסק בין המתים: אימתי הוא נצרך,

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז–ט (תטו–תיז), ניסן תשע"ז

סימן שנד [שעב]

בשנים תר"ס ותרס"א היתה מגפה בפאס ומתו בה מאות רבות מבני ישראל, ומריבוי המתים נאלצו לקבור את המתים בקבר אחים ועשו הפרדה בכותל בין מת למת וכיסו את כולם יחד ללא שום מצבה. ולאחר כחמישים שנה החברא קדישא רוצה לקבור תינוקות וילדים קטנים על גבי קבר האחים הנזכר האם מותר. ופסק לאסור. וכן דן באריכות במרחק שיש להשאיר בין קבר לקבר וכן בדן קבר על גבי קבר

בשנת תר"ס ותרס"א חרה אף ה' בעמו, והיתה מגיפה במחוז"ק פאס יע"א לתפ"ץ, ומתו אנשים ונשים וטף חמשת אלפים בני אדם. ובני חברה קדישא נלאו ולא היו מספיקין לתקן הקברות כהוגן, והיו בונים הקברות על ידי גוים ישמעאלים, וחופרין קברות ארוכים וחולקין בין זה לזה בכותל וקוברים בהם המתים. ולא היו בונים מציבה וציון העליון, עד שהשיב ה' חרון אפו והשיב ידו מבלע, ולא ידעו המשפחות איש את אחיו ואיש את קרובו היכן מקום תחנונם. כי מרוב הבהלה וחרדת המות לא עשו ציון לכל איש ואיש כפי כבודו, רק ותכס עליהם הארץ. והסכימה דעת החברה וטובי העיר, ועשו על כל הקברים סדנא ורצפה אחת אבנים וסיד ועפר בלי ציון שום קבר. ומן היום ההוא והבקעות שמורים לכבודם כמות שהם ואין מי שנוגע בכבודם. וכעת קמו אנשים ורצו לקבור במחלקות ההם תינוקות וילדים, שאין צריכים להעמיק קבריהם כל כך על גבי הקברות הנז' זה על גב זה. ואנשים חרדים רעדה אחזתם ובשרם נעשה חידודין חידודין על זה, איך יעשו האשמה הזאת לקבור זה על גב זה, ולא יכלו להבליג על זה, ובית החורש רחבת ידים שעדיין יש קרקע בתולה הרבה. ושאל אותי אחד מגדולי חברה קדישא מה דעתי בזה, ומה הדין נותן אם לכתחילה שרי לקבור זה על גב זה אף שיש מקום לקבור בו.

הנה בטור יו"ד סי' שסב, כתב אין נותנים שתי ארונות זה על זה, ואם נתן כופין העליון שיפנה שאין נוהגין בזיון במתים. ודוקא שאין ביניהם עפר ששה טפחים, אבל אם יש ביניהם עפר ששה טפחים מותר. ורבינו ב"י ציין על ההיא דאין נותנים שני ארונות זה על גבי זה, גם זה באבל רבתי. והבאה"ג ציין גם הוא לאבל רבתי [ואני בער בפני כל בר שכל, כי חפשתי באבל רבתי ואבקשהו ולא נמצא כי אם חלוקה הראשונה בסוף פרק יג, וז"ל: אין קוברים שני מתים זה בצד זה ולא את המת בצד עצמות ולא עצמות בצד המת, ר' יהודה אומר כל הישן וכו']. וודאי דאין חלוקה זו כי אם מדברי ריב"ה ז"ל, ומקורה וודאי ממקום אחר ולא מאבל רבתי. ואפשר שהדפוסים שבידי וגם מה שיש בהם פירוש בנין יהושע, וגם ההיא שפירושה מהגאון חיד"א ז"ל בס' ככר לאדן, נעדרה בבא זו מידי המדפיסים. ומר"ן ז"ל בקציר פסקה להלכה בסי'

שסב ס"ד. ומ"ש מר"ן בקציר ואם יש ביניהם עפר ששה טפחים מותר, אין לפרש אותה חלוקה בפני עצמה, ולכתחילה שרי לעשות אם יש ביניהם ששה טפחים. זה אינו, כי דברי רבינו ב"י לקוחים מדברי הטור. והטור כתב ודוקא שאין ביניהם וכו', אם כן דבריו חוזרים על חלוקת ראשונה דאין נותנים וכו' וכופין העליון שיפנה, אבל אם יש ביניהם עפר ששה טפחים מותר, כוונתו אין כופין אותו שיפנה דמאי דעבד עבד, אבל לכתחילה וודאי שאין קוברין זה על גבי זה. ובפרט אם הארץ רחבת ידים לפנייהם, ואיכא מקום פנוי לקבור בו המתים כדי הצורך, וודאי דאין לקבור זה על גב זה דדבר זה בזוי הוא למתים התחתונים לשום קבר אחר עליהם, ובפרט דמאי דקמן דהתחתונים הקבורים הם אנשים גדולים ויש בהם גם זקנים, וישימו קברות תינוקות וילדים עליהם, אין לך בזיון גדול מזה. ובפרט התחתונים כבר יבשו עצמותם, ועכשיו הקטנים יטוף דמם עליהם מלחות תבוסתם, שהם מתים חדשים שיקברו על גבם. וכמה חששו חז"ל שלא לעשות בזיון למתים, כמו ההיא דהביא הטור בסי' שסב בשם נטרונאי גאון, דאין להטיל עפר על פני המת משום בזיון. וכמו ההיא דפסק מר"ן בסי' שסב ס"ב, דאין מוליכין מת מעיר שיש בה קברות לעיר אחרת, אלא אם כן מחוצה לארץ לארץ ישראל. וכתב הש"ך, משום כבוד המתים הקבורים באותה העיר שמבזה אותם שלא לנוח אצלם את זה. והרב בית לחם יהודה, כתב בזה"ל: אם יש קברות בעיר לא יעברו לעיר אחרת לקבור המתים, [שהמתים] ששוכבים שם כועסים כי הוא בזיון להם, עכ"ל. וכן ההיא דאם היה עובר בין הקברות לא יהיו תפילין עליו ולא כתבי קודש בידו מפני שהוא דרך בזיון. וכאלה רבות חששו חז"ל משום בזיון המתים, אין די באר. ולא נופל זה מהם, דאין לך בזיון גדול מזה שיקברו תינוק קטן על גבי איש גדול. ועוד ברור לי שאין ביניהם ששה טפחים כדי תפיסה לזה וכדי תפיסה לזה, דהרבה פוסקים הסכימה דעתם להצריך ששה טפחים כגירסה שבידנו, ובראשם מר"ן הקדוש דאנן נגררין אחריו. ועיין פת"ש לשם ס"ק ג' מ"ש בענין ההרחקה. והבאה"ט סק"ד, כתב על דברי מר"ן שכתב עד שיפנה, וז"ל: כתב הב"ח דאפי' אם אי אפשר לקבור במקום אחר, ולכן צריך למחות בקהלות שקוברים ועושין כן שלא ישימו זה על זה אלא בדאיכא בבירור הפסקת ו' טפחים, מיהו אם אי אפשר לקוברו בענין אחר וודאי שרי. וכן משמע בתשובות ר' האי גאון שהביא הטור ופשוט הוא, עכ"ל הש"ך. הרי דגם בהיתר שכתב דוקא אם אי אפשר בענין אחר, ובנידון דידן אפשר בענין אחר דיש קרקע לקבורה.

ושוב מצאתי שדבר זה נפתח בגדולים שמצאתי לתשב"ץ, ח"ג סי' קיט, שנשאל בזה ממש, וז"ל: ולענין בית הקברות שאין שם מקום פנוי, וכשחופרין הקבר מוציאים עצמות אדם מה תקנה יש בדבר. ראוי לציבור לדחוק עצמם ולקנות קרקע

לבית הקברות ואל ינוולו המתים, וכן כתב רב האי בתשובה. ואם אי אפשר בשום צד לא ידעתי תקנה אחרת, אלא שיוציאו ויעמיקו הרבה לחפור הקבר כדי שישאר אחר שנקבר המת ג"ט למעלה מהקבר התחתון, ושלשה טפחים אלו הם תפיסת הקבר להפסיק בין קבר לקבר, וכן נזכר באבל רבתי. ואף על פי שבפרק המוכר פירות (ב"ב קא ע"א), נתנו לתפיסת הקבר ששה טפחים, והיה נראה דההיא דאבל פליגא אגמרא דילן, איכא למימר דלא פליגי, דבגמרא דילן איירי בין קבר לקבר מן הצד, ובמס' אבל רבתי איירי בין קבר עליון לקבר תחתון וסגי בהכי, שכיון שנסתם הקבר התחתון סתימה חזקה אין לחוש שיתערבו הקברים זה בזה כשיש ג"ט ביניהם, אבל מן הצד יש לחוש שמא יתקלקלו הכותלים ויתערבו הקברים, ומשום הכי בעי ששה טפחים. ואף בין קבר לקבר קאמר רשב"ג הכל לפי הסלע, שאם הסלע הוא חזק ואין לחוש לנפילה סגי בבציר מהכי, הוא הדין בין קבר עליון לקבר תחתון דסגי בבציר מששה טפחים, כמו שנזכר באבל רבתי, וישראל שמחה, עכ"ל. הרי דהרב חשש חששא אחרת שמא יתערבו העצמות, וחששא זו שייכה בנדון דידן שמא באורך הימים הני עכבירי רשיעי נינהו ויעשו נקבים וחורין בקרקע הקבר העליון וירדו העצמות העליונים ויתערבו עם התחתונים [ואל תתמה על זה, דמצינו בירושלמי, והביאו דבריו תוס' סנהדרין (יב ע"א ד"ה שעבר השנה), דגולגולת של ארונה היבوسی מצאו תחת מקום המזבח. וכמה דיות נשתפכו על זה. וכבר אני עני עמדתי על זה, עיין בספרי חוברת שניה סי' רי"ש. והאמת הוא שראשו של ארונה באורך הזמן נתגלגלה עד תחת מקום המזבח על ידי עכברים או שרצים].

ומה גם שבזמן ההוא היו עושים הגולל מנסרי העץ, וטבע העץ שנרקב ונעשה כעפר תחוח במקום שמגיע לו הלחות באין אויר שולט. ובעינינו ראינו כמה פעמים שנחטטו הקברים וראינו הגולל שנרקב לא נשאר בו מאומה, ועכשיו שיחפרו קבר אחר עליו מכח הכאת המרא ותצינא יתנוודדו וירדו מטה ויפלו העצמות העליונים כשיתאכל הבשר. והתשב"ץ ע"ה, כתב כל זה אם אי אפשר בשום אופן כמו שתראה בלשונו הקדוש [וכגון דא צריך לאודועי שמר"ן הקדוש לא הביא דברי התשב"ץ כדרכו בכ"מ, שבזמן מר"ן עדיין לא ראה אור הדפוס ולא היו בידו כי אם איזה תשובות מעט מהרבה בכ"י שהעלה בידו מהר"י בי רב ז"ל ונתנם לרבנו מר"ן כמ"ש, כל זה בהקדמת התשב"ץ ז"ל].

ועיין שבות יעקב, ח"ב חור"ד סי' צה, וז"ל: על ענין הרחקת המתים בין זה לזה ששה טפחים, מכל מקום פוק חזי מאי עמא דבר בכל תפוצות ישראל שקוברין זה אצל זה וזה על גב זה אף על פי שהוא שלא כדין. וכל דנתפשט המנהג כן בגלות לפי שלא לנו ניתן הארץ רחבת ידים לפנינו, וכמה השתדלות צריכין בכל

המקומות ליתן לנו קצת מקום ודי לעמוד בשלנו במקום מצומצם, ודינים אלו לא נאמרו אלא במקום שהארץ רחבת ידיים לפנינו. וכהאי גוונא כתב הט"ז סי' שסד סק"ב, בענין שאין נוהגין עכשיו במת מצוה לפי שאין הארץ שלנו ואין לנו רשות בכל מכל, וה"ה בנדון זה. מכל מקום כיון שישוב זה נתיישב מקרוב ועדיין רחבת ידיים לפניהם, עדיין יכולין לקבור כשיעור ההרחקה, ודי לצרה שלא תבוא בשעתה שיהא מוכרחים לקבור כמו בכל המקומות, עכ"ל. הרי דהרב אמר אף על המקום שקוברין זה על גבי זה שלא כדין עושים, והוצרך ללמד עליהם סניגוריא וזכות שאי אפשר בענין אחר שלא מצאו מקום.

ובספר השמים החדשים למוהר"ש טולידאנו ז"ל, שנדפס מחדש חיור"ד סי' ה, כתב על ענין ההרחקה ונסתייע ממ"ש התשב"ץ ושבות יעקב, עי"ש. ובשיירי כנה"ג, ליור"ד סי' שסב הגב"י אות א, ע"מ שהצריך עיון הב"י במה שהקשה מתורת האדם להרמב"ן, וז"ל: נ"ב עיין בב"ח ופרישה ודרישה ובהגהה כ"י למהר"ע כתוב ואפשר לומר דשלשה טפחים מלבד קרקעיתו של עליון קאמר, כלומר שיהא הפסק ג' בין קבר זה לקרקעיתו של עליון שיש לו עובי ג', דבציר מזה אי אפשר דיהא מונח על העפר בענין נמצא שיש ביניהם הפסק ו'. וזה מוכרח מדכתב שם ת"ה והביא דבריו בסי' שאחר זה דאי אפשר שלא יהיה בין מת לחבירו פחות מששה טפחים, ג' לתפיסת זה וג' לתפיסת [זה], וכן כשזה למעלה מזה צריך להעמיק התחתון עד שיבוא בין מת למת ו' טפחים. ואפשר דמהריק"א הכי נמי מפרש לה, אלא דקשיא ליה דמהאי לישנא משמע דאין צריך שיהיו ביניהם עפר ו' רק שיהיו מרוחקים זה מזה ואפילו בעפר ג' ואור ג', וריב"א הצריך שיהיה ביניהם עפר ו', עכ"ל. הרי דהחליט דצריך ששה טפחים.

ובחדושי הגהות שנדפסו בב"י, יישוב הרמב"ן כן, עי"ש. ועיין בב"ח דכתב דט"ס נפל בת"ה בדברי הרמב"ן, וצ"ל ששה טפחים. וכתב על ק"ק קראקא דנתמלא בית הקברות עד שהוצרכו לשפוך עפר על הקברים הישנים ולקבור שם מחדש, ואין שיעור כדי תפיסה לכל אחד ואחד לעליון ולתחתון, ואעפ"י כן מקילין לקוברן זה על זה, לאו שפיר עבדי, דאפילו אם אי אפשר לקבור במקום אחר אסור זה על זה אלא בדאיכא ששה טפחים ביניהם, וכמ"ש רבינו האי גאון בתשובה הביאה רבינו בסי' שאחר זה. ועל כן יש למחות בהני קבוראי בקראקא, שלא ישימום זה על זה אלא בדאיכא בבירור הפסקה ששה טפחים, עכ"ל. הרי דהב"ח אסר לקבור זה על זה אף אם אי אפשר לקבור במקום אחר, ומלמד זכות על קהל קראקא דלא מצאו מקום אחר לקבור, ובתנאי שיהיה ברור שיש ששה טפחים ואי לא לא.

והדוחה ידו נטויה ממעשה שהיה בעירינו פאס יע"א ברעב ש"ש חץ לתפ"ץ, שמתו כמה וכמה נפשות שהיו מזי רעב ונפוחי גשם ויחדו להם חלקת קרקע מבית החיים לקבור מתי רעב, וכשנתמלאה החלקה ההיא שפכו עפר על גבן וקברו שם, וכשנתמלאה עוד שפכו עפר וכו' עד שבעה פעמים. שלש תשובות בדבר, חדא דבית החיים היה דחוק בעת ההיא, ואם יקברו במקום פנוי שהיה להם יתמלא קברים ולא ימצאו אח"כ מקום לקבור, לכן נתחכמו לעשות תחבולה זו. ועוד שהעפר אשר הקצו מחפירת הקברים לא מצאו מקום להשליכו והיה בפניהם תל תלול, ולכן חזרו ושפכו והשליכוהו על הקברים הראשונים, כי היהודים היו שרויים בחושך הגלות ולא היה מקום להשליך העפר. וגם שהיו חפירות ועמקים סביבות העיר, אין יכולת בידם לצאת חוצה להשליך העפר כי בנפשם יעשו את זה. ועוד כי היהודים שנשארו בעיר מפני הרעב מעט מהרבה, יש שמתו ברעב, ויש שברחו לערים אחרות מפני הרעב, והנשארים לא יכלו שאת ונלאו נשוא עול, ומה ביכולתם לעשות לחפור קברים לקבור המתים להשליך העפר, אם כן אין להביא ראיה מזה דהוראת שעה היתה לפי העת ואין למדין מזה.

ואל תשיבני לומר, דמה בזיון שייך בעצמות ישנים שכבר נאכל בשרם ונשכח זכרם. גם זה ליתא, שכבר עמד על זה הגאון התת"ס, בחלק יור"ד סי' שנג [ולפי שאינו מצוי בידי כל אדם אעתיק לשונו פה], וז"ל: ובענין קבורת העצמות, איתא במס' שמחות פ"ב מ"ח, שהביא רמב"ן בת"ה, ורא"ש, וטוש"ע סי' תג, פלוגתא דר"ע וריב"ן, דריב"ן אמר מלקטן ב' מתים כאחד ונותן אחד בראש אפרסקל מכאן ואחד בראש אפרסקל מכאן. פ"י שני מתים בטלית אחד זה בצד זה וזה בצד זה. ור"ע פליג, סוף אפרסקל להתעכל וסוף עצמות להתערב, אלא מלקטן ונותן בארזים, עכ"ל הברייתא ותל"מ. והטור הוסיף פ"י על הברייתא זו, מלקטן ונותן כ"א לעצמו בארון של ארזים. והפרישה סי' תג, מוכיח מגוף הפלוגתא דתני תנאי דליכא קפידא בקורבתם בגומא אחד, דדוקא בעירוב עצמות קפיד ר"ע שסוף עצמות להתערב, אבל אם לא יתערבו ויהיו מונחים עצמות מב' מתים בגומא א' ליכא קפידא. שמע מינה מה שאמר ר"ע להניחם בארון ארזים, להניח בארון אחד עצמות כמה מתים כל גל בפני עצמו וכשיתעכל הארון לא יתערבו העצמות וכל אחד כבודו במקומו מונח ושפיר דמי, אלו דברי הפרישה. ואם יהיה כן כוונתו [של] הטור בסיום דבריו שכתב שכ"א לעצמו בארון, או לא יהיה כן כוונתו כיון שהפרישה ראה דברי הטור ופליג עליו ודייק כן דיוק נכון מן הברייתא שומעין לו.

אך צריכים להבין מה טעם להקל בזה, הא חזינן דחיישו רבנן טובא לבזיון עצמות, כמבואר בברייתא פ"ג דשמחות. ומייתי לה הש"ס בברכות, ובטוש"ע סו"ס תג.

ועל כרחק משום כי היכי דחיוב קבורת עצמות דאורייתא מהאי קרא כי קבור תקברנו, ה"ה בזיוני המת ולועג לרש דנפיק נמי מהך קרא כי קללת אלהים, קאי נמי אעצמות. דכי בצלם אלהים עשה את האדם, אין חילוק בין אדם שלם או אדם חסר ובעל מום שאיננו בצלם דמות יוצרו, ואין חילוק בין ס"ת שלם לאות אחת ממנו, והוא הדין נמי עצם מעצמות הקדושים שנברא בצלם אסור לנהוג בהן מנהג בזיון, ואם כן מאי טעם לקבור בגומא אחת מה שאסר במת שלם אפי' עצמות אצל המת אסור. וי"ל כל הבזיון שהוא מחמת הגוף הזה הידוע שאין כבודו של זה לשכב עם זה בגומא א' אם כן כל שהבשר כלה ואין צורתם ניכר ולא ניכר שוע לפני דל, שוב אין שייך בזיון לשכב זה עם זה ומי מכירם ויודעם, אך מה שהוא בזיון למתים דעלמא וכנהוג בזיון בצלם אלהים אסור אפילו בעצמות. והא קמן דהרי אע"ג שאסור לקבור ב' מתים בקבר אחד, מכל מקום כל ששכב עמו בחיים מותר לקבור עמו, כמ"ש בטוש"ע סי' שסב. וע"כ איננו בזיון למתים אלא למת זה ששכב ע"ו, וע"כ כל שכילה בשרו אין כאן כבודו של מת זה הידוע, כדברי ריב"ן פי"ב דשמחות, כלה הבשר אין צורה ניכרת, וכן הוא בטור סי' תג. אבל מה שנוגע בכבוד מת בעלמא לבזות אף עצמותיהם אסור, משום הכי התיר להניח עצמות בגומא א', ומה שדקדק שלא יתערבו פשיטא משום צער גלגול תחיית המתים שנקרב עצם על עצמו ויהיה להם צער כשמעורבים אלו עם אלו, כדכתיב גבי מתי יחזקאל (לז, ז): והנה רעש ותקברו עצמות עצם אל עצמו. ועוד בנדה כד ע"א וכו', עי"ש שהאריך. הרי דהגאון חת"ס דרב חיליה ורב גובריה בכל מקצועות ההלכה, העלה בגודל רוחב בינתו וחכמתו דכל שהוא בזיון למת הוא בזיון לעצמות, ואין לך בזיון למת גדול מזה שתקבור קטן על גבי גדול, אם כן ה"ה על גבי עצמות.

זאת תורת העולה שכולה כליל. איסור כולל משפטי ה' אמת. שאין שום צד היתר לקבור מת על גבי מת, ובפרט כשיש מקום פנוי לקבורת פגרים מתים, ואין אנחנו אחראין לדורות הבאין אחרינו להניח להם מקום פנוי לקבורה להאי שופרא, כי לא נדע מה ילד יום ומה יהיה אחרינו, כי לישועתך קוינו כל היום. וכל זה מקטני אמנה. הלא טוב אמנ"ה, עת לחנינה. כי אנחנו מיחלים ומקוים שיקוים בנו מאמר הקב"ה על ידי נביא: בלע המות לנצח (ישע' כה, ח). ויבוא משיח צדקנו במהרה בימינו. וגם המתים הקבורים יקויים בהם: יחיו מתיך נבלתי יקומון (שם כו, יט), אכי"ר. החו"פ בחודש אדר דהאי שתא ש' תשי"ב אנוש עד דכא פ"ק. זה מה שהשיגה דעתי הקלה אני המאסף. עבד נרצע לאלהים חיים, יושב בשמים.

הצעיר דל ונבזה יוסף בן נאיים סי"ט

יליד עיר זו פאס יע"א

ועוד ש"ס ערוך דחיישינן לבזיון המתים, כמ"ש בסנהדרין (מו ע"ב), קבורת המת אי משום כפרה או משום בזיון, ונפקא מינה אי אמר ההוא גברא לא תקברוני, אי משום בזיון לאו כל כמיניה אי משום כפרה לשמיעיניה, ולא אפשר. וכתב מר"ן הכ"מ בפ"ב מה' אבל בשם הרמב"ן, דכיון דספק איסורא הוא אזלינן לחומרא, יעו"ש.

המחבר נטה

סימן שנה [שעג]

דיון מקיף בדבר בשר קפוא, האם יש לו דין של בשר ששהה שלשה ימים ללא מליחה. המחבר נוטה להחמיר ומציע תיקונים שונים להכשיר באמצעותם כגון בנוסף למליחה יש לעשות לבשר חליטה וכיוצא בזה. אולם בימינו פשט ההיתר

נשאלתי מאנשים חרדים יראי אלהים, על החדשות הנה באו שעשו הצרפתים בבית המטבחים החדש, תיקון לבשר שלא יסריח שקורין אותו בלשונם פריגוריפיי"ק. דהיינו שעשו בתים קטנים מלאכותיים, וכל טבח יש לו בית מיוחד ותולה בה הבשר, ויש מכונה אחת שמנשבת הרוח ומרחפת בכל הבתים על הבשר ההוא בחוזקה ובתוקף רב, יומם ולילה לא יחשה, מכת זרם החשמל האלקטריק"י, עד שהבשר נקרש ונצמט ונסמק ומתקשה והרוח מטרישו, והוא נישא על כנפי רוח, ואקשווי מקשה עד שיבש היה כעץ, ונשאר כמה ימים כבן יומו והוא קר כשלג, והקצבים מוכרים אותו יום יום על יד, ונשאר כמה ימים בלי מליחה ובלי ניקור.

בכך עם לבבי, הנה דיני מליחה הם עבודה קשה מעבודות קשות שבמקדש, מקצוע גדול הררים התלויים בשערה. ואני מכיר מצבי ואיני כדאי ללמוד בזה ולהשיב שואלי דבר, יודע אני את מקומי, ובוחן לבות וכליות יודע כי אמת יהגה חכי. רק לחומר האיסור יצאתי חוץ למחיצתי. דהתורה אמרה: כל חלב וכל דם לא תאכלו (ויק' ג, יז). ונכפלה המניעה בהם בהרבה מקומות בתורה ויש שהוא בכרת. מפני זה נודעזעו אברי ועורקי לבבי קשקשו בחובם, ויצאתי חוץ לתור ולחפש בדין זה. עם שאנכי חדל אישים ונבזה. ואל אלהים אקרא, שיעזרני להוציא הדבר לאורה, הלכה ברורה, שאמצא תיקון למכשלה הזאת החמורה.

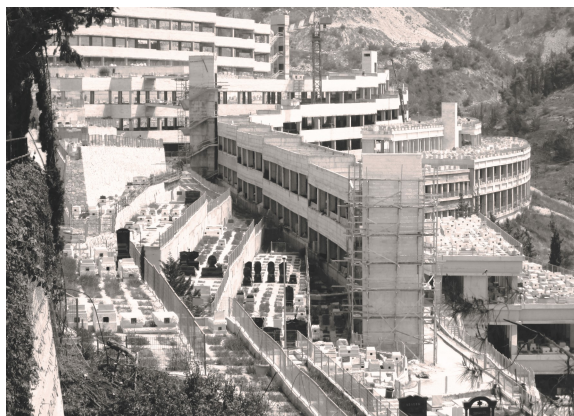
הנה בלאו הכי כתבו הגאונים, הביא דבריהם בטור יור"ד סי' סט, דבשר ששהה שלשה ימים מעת לעת בלא מליחה נתייבש דמו בתוכו ולא יצא עוד על ידי מליחה. ורבינו ב"י כתב שכן כתבו המרדכי בפרק כ"ה, והגהות מימון בפ"ז מהמ"א. וכתב שהר"ם התירו בצלייה, שהרי בשר בלא מליחה מותר בצלייה. וכן כתב הרא"ש בתשובה, כלל ד סי' כה, שהר"ם התירו בצלי, דאף אם לא יצא הדם לחוץ, הוי דם האברים שלא פירש ומותר. אבל לבשלו לקדירה אסור, דאף על פי

הרב גד משה ליכט
רמת שלמה, ירושלים

קבורה בקומות ובכוכין מבטון

בשנים האחרונות עלתה לדיון סוגית הקבורה בקומות, עקב תכנית של הרשויות בארץ ישראל לשנות את כל אופן הקבורה בארץ ולהופכה רק לקבורה בקומות ע"י הקצאת קרקעות רק לקבורה זאת, ויש מקומות שכמעט אין מקומות קבורה רגילים בעקבות כך (כגון בהר המנוחות), ובעוד תקופה קצרה כך יהיה המצב בכל הארץ. [בהרבה מקומות בארץ ובכללם בהר המנוחות בירושלים, כבר מתבצעת קבורה זו].

לצורך הבנת המאמר חובה להקדים בקיצור את תיאור סוגי הקבורה הללו. [לא נכנס בזה לכל הסוגים שהנהיגו לאחרונה, אלא רק לשניים עיקריים]:

א. קבורת קומות – קבורה במבנה
של מספר קומות ע"ג עמודים. המבנה נוצר ע"י יציקה של משטחי בטון זה ע"ג זה, כאשר בין משטח למשטח מתקבל כעין "אולם קבורה". את הרצפה של כל קומה וקומה ממלאים עפר בגובה המאפשר לחפור בתוכו קבר. במהלך הלוויה עולים או יורדים לקומה שנקבעה, נכנסים לתוך ה"אולם", ומכניסים את הנפטר לקבר שנחפר בעובי עפר המילוי הקיים ברצפת אותה קומה. ישנן חברות קדישא המקפידות ליצור חיבור של העפר (הממלא בכל הקומות) לקרקע עולם ע"י מרזבים ממולאים עפר או ע"י הצמדת המבנה כולו לצלע ההר. [ראה בתמונות המצורפות]. צורה זאת קיימת בעיקר בירושלים בהר המנוחות ובסנהדריה.

ב. קבורת כוכים – קבורה בתוך כוכי בטון העשויים לרוב מאמבטיות בטון המונחות זו לצד זו וזו ע"ג זו, באופן שכל אחת מהן כיוונית לאמבטיה שתחתיה, פתח הכוך נמצא מצידו בדופן הקצרה. בשעת ה"לוויה" פותחים הכוך ע"י הסרת לוח אבן (גודלו 55x55 ס"מ בקירוב) שסותם את פתח הכוך, והנפטר מוכנס דרך אורכו אל תוך הכוך. (יש שמניחים ליד הנפטר שק עפר קטן אשר במשך הזמן מתבלה, ע"מ שיפול ממנו עפר על המת. יש מקומות שמקפידים להניח שקי עפר בעובי 3 או 6 טפחים לסתימת פתח הכוך). לאחר מכן סוגרים את הכוך בלוח האבן, ומוסיפים לוח נוסף למציבה. יש מקומות שהכוכים נבנו בצלע ההר, יש מקומות שנבנו בתוך "אולמות קבורה", ויש מקומות שמבני הכוכים ניצבים בפני עצמם ונראים ממש כעמודי קבורה – אנדרטות, יש הרבה שהקפידו להציע עפר על רצפת הכוך בכדי שהנפטר יושכב ע"ג עפר. יש המקפידים עוד שיהיו חורים קטנים באותן אמבטיות ע"מ ליצור חיבור בין הכוך לעפר המילוי שסביבתו. [ראה בתמונות המצורפות]. צורה זאת קיימת בהרבה מבתי הקברות הגדולים הארץ כגון בירושלים בהר המנוחות, בת"א, בחיפה ועוד. ולפי תכנית הרשויות בא"י כך יהיה בעוד כמה שנים בכל הארץ.

מוריה, שנה שלוש ווארבע, גליון יב (תו–תח), ניסן תשע"ו ♦

אע"פ שקבורה זו נקראת בלשונם "כוכין" זו רק לשון מושאלת לכוכין של זמן המשנה ואינם דומים להם כפי שנבאר בהמשך.

נקדים שקבורה הדומה לקבורת הכוכין (עם קצת שינויים) היתה נהוגה אצל הגויים רבות בשנים, ונקראה 'מאזאליאום' והעתיקום הרפורמים לפני השואה, ומשם התפשטה לארה"ב, לקבורה זאת התנגדו ואסרוה גאוני הדור באירופה ובאמריקה בזמנו. וכן לקבורות הנ"ל שבארה"ק התנגדו גאוני דורנו. אלא שלא זכינו לתשובות המפרטות את כל הנידונים וכל הנקודות הקשורות לענין, אלא זעיר שם זעיר שם, ואכ"מ להעתיק את כל התשובות הנדפסות ולפרש על איזה סוג מדברים, ולדון בדבריהם, ולכן רק נציין בקיצור לספרי ודברי הגאונים שהתנגדו לזה בהערות דלהלן. ואח"כ נציע את עיקרי הנידונים [עם ציונים לעיקרי המראי מקומות בענין]. ונציין לרשימת תשובות

הפוסקים בהערות [לפי סדר הדפסתן]: גאוני אירופה¹, גאוני אמריקה², גאוני ארה"ק³. [וע"ד דעת הרבנות הראשית עי' הערה⁴].

עוד יש להדגיש שתי נקודות חשובות:

א. כל הקבורה החדשה הזו עלתה על הפרק עקב כך שטענו כל מיני גורמים שישנה מצוקה של מקומות לקבורה ברחבי הארץ, והרבה מהמתירים הסתמכו ודנו את המצב כשעת הדחק ולכן הציעו קבורה מחודשת זו, ובדיקה מעמיקה שנעשתה ע"י מומחים העלתה שטענה זו אינה נכונה

1. הגר"א דייטש מגדולי רבני הונגריה (מח"ס פרי השדה) בשו"ת דודאי השדה (תרפ"ח, סי' ל). הגר"נ יבלונסקי מו"צ בעיר סלבורקה ואח"כ ר"י בשיקאגו בס' נצני ניסן (ה'תר"צ, בשה"ס סי' ד), הגר"ב לייזרובסקי אב"ד מינכן ואח"כ רב באמריקה, שו"ת ברוך טעם יו"ד סי' ס'. [וכן מבואר מדברי שו"ת בית יצחק לגר"י שמעלקים (ויבואר בפנים)] 2. סי' אב בחכמה (להגרא"א יודלביץ רב הכולל בניו יורק, תרפ"ז, עמ' 124). סי' כל בו אבלות (להגר"י גרינוולד רבה של קולמבוס אוהיו, ח"א תש"ז, במפתחות עמ' 411, וח"ב תשל"ג, פ"ב סי' א'). דבר בעתו (להגר"י לוינזון רב בברוקלין נוא יארק, תש"ז, עמ' 44). תבואת יקב (להגרש"ז פרדימן, חבר באגה"ר דאמריקה, תשט"ז עמ' 67). שו"ת אג"מ (תשמ"ב, יו"ד סי' קמג-קמד, וע"ש סי' קמב) [וכן בע"פ אמר שצריך למחות נגד כל שינוי בקבורה אפילו על קבורה בתוך ארון מבטון הנמצא בתוך האדמה (ספר יו"ד משה (דרדק) שבט תשע"ב)]. וכ"מ בשו"ת בית אביי (להגר"א לייבעס, ח"ג יו"ד סי' קי). בדי השלח על אבלות סי' שסב. 3. שו"ת מנחת יצחק ח"י סי' קמב. הגר"ש אלישיב בקובץ תשובות ח"ב יו"ד סי' סד, [וכן התנגד נחרצות בפני כל הרבנים וראשי הח"ק שבאו לפניו, וביקש לפעול למניעת קבורות אלו], שו"ת דברי יציב (להאדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג, ח"ו-חלק הליקוטים סי' קלג סק"ו עמ' קנג). הגר"מ ברנסדורפר בכתביו שהתפרסמו (ושהורה להוציא מת שנקבר בקומות), הגר"מ שטרנבוך בתשובות והנהגות ח"ו סימן רכג (וע"ש שיש להוציא המת תיכף ומיד גם בתוך יב"ח), גאוני הבד"צ העדה חרדית במכתב כשעל החתום - הגאב"ד הגר"י וייס, הראב"ד הגר"מ שטרנבוך, חברי הבד"צ: הגרא"י אולמאן, הגר"י רוזנברגר, הגר"ה פרנקל, הגר"מ יורובין. הגר"ש דבליצקי במכתב שהתפרסם. וכן מתנגד לכך נחרצות הגרא"ל שטיינמן כפי שהשמיע בע"פ בפני כמה ת"ח שבאו לפניו בפעמים שונות, דעת השבט הלוי - יש בזה דברים שאין המקום להביאם במאמר כאן, הרוצה לקבל את הדברים באופן מפורט יפנה אלינו, ואולי בקרוב תצא לאור האמת מה היתה דעתו בזה. 4. יש ברשותינו הרבה חומר בדעת הרבנות הראשית במשך 30 השנה האחרונות, וא"א היה להאריך בזה כאן הרוצה לקבל את הדברים באופן מפורט יפנה אלינו.

ויש מספיק מקומות בארץ לקבור לפחות לעוד מאה שנה, גם בערים הגדולות כגון ירושלים ות"א וחיפה.

ב. כל מה שנכתב להחיר קבורה זו היינו ברוב רובו כלפי הקבורה בקומות, ולמעשה כמעט כל הקבורה בארץ שמתבצעת כהיום בארץ (95%) ושמתוכננת להיות מבוצעת, היא קבורה ב"כוכין". ולא ברור שהצדדים להחיר שנכתבו בקומות מהני לגבי "כוכין", ובכלל לא ידוע על סמך איזה פוסק הלכתי בנו את ה"כוכין" מבטון בארה"ק.

כדרכה של תורה יש לברר את הנידונים בסוגיה זו, וננסה להציע את הנדונים להביא את עיקרי הדברים.

הנדונים שעלינו לברר בסוגיא זו הם כדלהלן:

א. האם קבורה צריכה להיות דוקא בתחתיות הארץ. ב. בסוגיות הש"ס מוזכר "קבר בנין" (סנהדרין מז ע"ב) או "קברות בבנין" (מו"ק ח ע"ב) ויש לראות כיצד הראשונים והאחרונים ביארו גמרות אלו, דפשוטות הלשון מורה שקבר בבנין הינו קבר. [נידון זה בהמשך המאמר הוא ארוך, כיון שאנו מראים בס"ד דעת רוב רובם של הראשונים ללא קיצורים, וגם כותבים הפשט הנראה לענ"ד בדברי הראשונים, אולם אין חסרון ברצף המאמר אם לא קוראים כל הכתוב בחלק זה. כיון שבסוף החלק הזה כתבנו סיכום תמציתי של כל הנכתב בו, ואחר קריאת הסיכום הזה אפשר להמשיך הלאה בקריאת המאמר. והרצא להעמיק יותר בלשוניות הראשונים יקרא את כל האריכות]. ג. בסוגיות הנוגעות לעניני זרעים ומקואות מצינו שדבר שנעשה ע"ג גג - הגם שתחתיו אויר, נחשב הדבר כמחובר לקרקע. [כגון אדמה שע"ג גג או מקוה ע"ג גג] האם אפשר ללמוד מזה גם לענין קבורה דהיינו שאדמה ע"ג מבנה אפשר יהיה לקבור בתוכה? ד. האם בקבורה בקומות יש איסור מכח חוקות העמים, דהרי נהגו הגויים לקבור בצורה דומה לזה כבר יותר מאלפים שנה? [כפי שמעידים האחרונים בספריהם]. ה. גם אם ישנם המתירים מן הדין קבורה בקומות, יש לדון מצד איסור השניני מן המנהג - כיון שבכל אלפי השנים לא נהגו בכלל ישראל לקבור באופן כזה. ו. הנקבר בקרקע כדין וכמנהג, בבית קברות אשר קוברים בו גם באופן האסור, האם יש חסרון בזה. ז. בקבורה בכוכין ישנה בעיה של רקבון איטי יותר של הגוף, האם יש בזה נפ"מ למעשה. ח. נידון של קבורת צדיק אצל רשע. ט. עוד בעיות שעוללות להיווצר מחמת קבורה מחודשת זו.

נידון א:

איתא במשנה בסנהדרין מז ע"א לענין המומתים ביד ב"ד שאח"כ נתלים, דאין להלין אותם ו"אם לן עובר עליו בלא תעשה, שנאמר לא תלין נבלתו על העץ כי קבר תקברנו" ולומד רבינו יונה שאיסור לא תלין היינו כל שמלינו בלא קבורה, וכ"ה ברמב"ן [דלא נימא דוקא על עץ עובר, ואם הורידו אפי' לא קברו אינו עובר]. עוד איתא שם במשנה: ולא זו בלבד אמרו אלא כל המלין את מתו עובר בלא תעשה.

ובגמ' שם מ"ז ע"ב "א"ר יוחנן משום ר"ש בן יוחי מנין למלין את מתו שעובר עליו בל"ת ת"ל כי קבר תקברנו [פירוש: לשון הפס' הוא "לא תלין נבלתו על העץ כי קבר תקברנו" ופירש"י שמהריבוי של קבור "תקברנו" מרבים את כל המתים ללאו]. ישנם גם הרבה ראשונים הסוברים שכשם שעובר בל"ת בהלנת מתו כשלא קוברו, גם עובר בעשה של קבור תקברנו.

בהמשך הגמ' מובא "איכא דאמרי אמר רבי יוחנן רמז לקבורה מן התורה מנין ת"ל כי קבר תקברנו". יש לומדים [לח"מ פ"ב הל' אבל ה"א] שדעת א"ד זו בגמ' חולקת על המשנה, וסוברת שאין חיוב קבורה מן התורה לשאר מתים, ואף אין בהם איסור הלנה. אולם ברדב"ז שם על הרמב"ם וכן בחידושי הר"ן שם בסנהדרין, וכ"ה מפורש ברמב"ן בתורת אדם שאף הא"ד ס"ל דישנה מצוה

• מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון יב (תו-תח), ניסן תשע"ו

מהתורה של קבורה [ולשון הא"ד "רמז" אינה קשה, דהרבה אחרונים מוכיחים שרמז הכתוב בש"ס בכמה דוכתי ה"ז ד"ת גמור, כמובא שם בספר המפתח (פרנקל) על הרמב"ם].

אמנם גם הלח"מ הנ"ל מודה שהלכה כל"ק [וכמפורש ברמב"ם שם שקבורה מהתורה], וכן היא שיטת רוב רובם של הראשונים והפוסקים שקבורת המת היא מצוה מהתורה [כמובא בשד"ח כללים מערכת ק אות ל"ט], וכ"פ הטור והשו"ע יו"ד בסימן שס"ב. ולא השיגו שם הנו"כ הרי שהודו להם, וזה פשוט. [ולכן אין זה מן הדין לציין לחד מן הראשונים שסובר שקבורה דרבנן אחרי שפשוט בהלכה לא כך, גם לציין לדברי האו"ש בפ"ד מאבל הל' א' אין לזה מקום, במיוחד שברמב"ם ריש פרק י"ב מאבל ובספר המצוות (מ"ע רל"א) מפורש דס"ל דהוי דאורייתא וכמ"ש שם בכס"מ, וכבר עמדו האחרונים על דבריו בריש פ"ד, וגם האו"ש לא כתב כן להלכה].

הגמ' ממשיכה ומסתפקת "איבעיא להו קבורה משום בזיונא הוא או משום כפרה" ומביאה הגמ' נפ"מ באופן שיש בזיון וא"צ כפרה. [בהמשך בס"ד נדון ונבאר פשטם של ב' צדדים הללו]

הפשטות בגמ' שספק זה קאי על מש"כ במשנה ובגמ', שחייב הקבורה הינו מהתורה.

אמנם הלח"מ [הנ"ל] נראה שמתקשה כיצד יתכן שאם חייב הקבורה הינו מהתורה, שנדרוש טעמא דקרא לאפוקי מהחייב, ולכן כותב שכל הספק בגמ' הינו ע"פ הא"ד שחייב קבורה אינו אלא מדרבנן.

אמנם כאמור נראה שאין זו הפשטות בדברי הגמרא, דנראה שהספק בגמ' קאי על הכתוב במשנה דהוי דאורייתא, ועוד הבאנו שהרבה סוברים שגם הא"ד ס"ל דהוי דאורייתא, וגם לסוברים שהא"ד ס"ל דדין הקבורה הוא מדרבנן - הלא לא קי"ל כא"ד זה, וא"כ לא מסתבר שהספק בגמ' יהיה אליבא דדעה זו שאינה להלכה.

וכ"כ בשו"ת ניצני ניסן (סי' ד) על דברי הלח"מ "ואולם האמת יורה דרכו דהאיבעיא קאי אף לפי המסקנה וגם לל"ק דר' יוחנן, והרי הלח"מ עצמו כתב להיפוך בפ"א מהל' זכיה ומתנה הכ"ד דהאיבעיא קאי גם למסקנה ופסקו של הרמז"ל משום דספיקא לחומרא וכפ"י הכס"מ והרדב"ז, ועיקר פ"י הלח"מ דחוק דלפ"ז נצטרך לעשות פלוגתא בין הר"מ ושאר הראשונים דכולם מפרשים דהאיבעיא קאי גם אי קבורה מהתורה עכ"ל, וכן נראה מהרא"ש שמביא רק את הל"ק ואת הבעיא, וכותב דלא איפשיטא הבעיא, משמע שהספק הינו אליבא דל"ק ונפשט לחומרא, וכ"ה בטור ובשו"ע סוף סי' שמ"ח וריש סימן שס"ב דפסקו קבורה דאורייתא - וגם פסקו את הבעיא לחומרא. וכ"כ ברדב"ז [הל' אבל פ"ב הל' א], ויתכן גם שהלח"מ לא אמר כן אלא בשביל ליישב את לשון הרמב"ם, ולא שכך ס"ל להלכה.

הזכרנו שספק הגמ' האם קבורה היא משום כפרה או בזיונא לא נפשט, ולפיכך הוי ספק דאורייתא. אמנם ביד רמה בדף מ"ו ע"ב כותב שהספק נפשט כהצד של בזיונא, והכרחו מהגמ' שהתוס' מביאים בדבריהם בדף מו ע"ב ד"ה קבורה, אמנם התוס' לא מתרצים כמותו אלא כותבים שהמ"ד "משום בזיונא" ודאי אית ליה גם את הטעם של "משום כפרה" ע"ש בתוס', ובר"ן גם העתיק את התוס', וברא"ש כתב שזו בעיא דלא איפשטא, וכ"כ ברמב"ן וברדב"ז, והזכרנו שכן נפסק בטור ובשו"ע [יו"ד סוף שמ"ח, ריש שס"ב] ובכולם מבואר דלא כהיד רמ"ה [ובתוס' כאמור מבואר שאין זה רק ספק אלא דטעת דכפרה שייך לכו"ע וכל הספק בגמרא היה רק אם יש גם טעם של "משום בזיונא"].

בביאור ספק הגמ' האם קבורה היא משום בזיונא או משום כפרה כותב רש"י: "משום בזיונא הוא שלא יתבזה לעין כל שיראהו מת ונרקב ונבקע", או "כי היכי דתיהוי ליה כפרה בהטמנה זו שמורידים ומשפילין אותו בתחתיות".

♦ מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון י"ב (תו-תח), ניסן תשע"ז

וכיון שאמרנו שהספק לא נפשט וספיקא דאורייתא לחומרא, אזי טעמו זה של רש"י הינו טעם חשוב מאוד, דאם טעם זה לא מתקיים אזי לא מתקיימת מצוות קבורה. וטעם זה של רש"י מועתק בנמו"י על דברי המשנה, ובחדושי הר"ן. [בר"ח שם (מודפס על גיליון הגמ') כתוב "משום כפרה כלומר חבוט הקבר מכפר" ובשו"ת אב בחכמה (בפסק הרביעי ס"ב ע"ב בדפי השו"ת) ביאר שכונת ר"ח כרש"י, וזכה לכיוון לדברי הנמו"י הנ"ל שכתוב "כבר נתכפר לו במיתתו ובזיונו של קבורה שהוא חבוט הקבר להורידו בתחתיות"].

וע"פ דברי רש"י אלו כותבים האחרונים לענין נידונו "ומשמע דעיקר הסברא דכפרה זהו מצד ההשפלה וההורדה למטה בתחתיות, ואם המת יהיה מונח בכותל למעלה על הקרקע - ולא בתחתיות למטה בארץ אין לו כפרה בקבורה זו". [שו"ת אב בחכמה שם, וכ"כ שו"ת דודאי השדה סי' ל, נצני ניסן סי' ד, ספר כל בו - אבלות (להגר"י גרינוולד רבה של קולמבוס אוהיו ח"ב תשל"ג, פ"ב סי' א'), שו"ת דברי יציב (להארמו"ר מצאנו-קלוינבורג. ח"ו-חלק הליקוטים סי' קלג סק"ו עמ' קנג), שו"ת חוות בנימין סי' כד, ושו"ת שמ"ש ומגן יו"ד סי' ר'].
 והנה במשנה מבואר שהיו קוברין בכוכין, ובכוכין אלו הנזכרים במשנה לא מדובר על כוכין שע"ג הקרקע אלא בתוך האדמה כמ"ש בדודאי השדה (שם) שכן מוכח בגמ', וכן רואים בקברים עתיקים שנמצאים במערות בתוך האדמה. ולכאורה יש להבין היאך התקיים בכוכין שהרי שהיו מניחים שם את המת בתוך כוך הקוברים והמלוים היו עומדים שוה בשוה עם האדם הנקבר [שהנוח בכוך]. והביאור בזה הוא ע"פ דברי חידושי הר"ן בסוגיא [מו ע"ב] "א"כ אין אדם יוצא מידי חובת קבורה אלא בקבורת קרקע, אלא הכונה בקבורה קרקע, מפני שהיא תכלית הענין שאין לך גניזה גדולה ממנה וכן היה מנהג התלמוד בקבורה בכוכין...". ובהמשך כותב "והך כפרה דאמרינן שקבורת הקרקע היא המכפרת, היינו משום שמטמינין אותה בתחתיות ארץ, והיא הכנעה גדולה שבהיותו חי היה מושל כל מיני הבע"ח". ונראה כוונתו דכל פעולה הנחשבת הכנסה בתוך קרקע הארץ נחשבת כגניזה גדולה והכנעה, דלוקחים את האדם שהיה השולט בבריאה ומכניסים אותו בתוך אדמת העולם. ולכן שוים בזה כוכים לקרקע חפורה, שבתרומתו מוכנס לתוך קרקע עולם ובוזה מתקיימת הגניזה וההכנעה הגדולה, שאותו שהיה מהלך בגאון ושולט בכל, כעת הוא מוטמן מתחת לאדמה, משא"כ בכוכין שעל פני האדמה, [אם תהא הוכחה שאינם נחשבים כקבר] אף שהמת גנוז וסגור בתוכם במקום מוסתר, אבל אין רק ענין לגנוזו, אלא צריך לעשות גניזה המראה על הכנעה [שכעת הוא טמון תחת האדמה חלף שבעבר היה מהלך עליה בגאון ושולט על הכל] וכל עוד לא מוכנס בתוך קרקע לא מתקיימת בזה תכלית הקבורה שהיא כפרתו. [ובשו"ת בית יצחק ח"ב יו"ד סי' קס"א נראה שאף רק מדברי הר"ן הנ"ל שקבורה בקרקע הוא הגניזה הגדולה סגי לומר שקבר בנין לא מהני, אפי' בלי לצרף את הטעם שבע"י השפלה בתחתיות].

ובכל אופן שהוא מוכנס לתוך קרקע עולם המחוברת לקרקע וחשיב כמוטמן, מתקיימת תכלית קבורתו וכנ"ל, וא"ש לפ"ז מה שכתוב בתוספתא דאהלות (פ"י מ"ז) דמבואר שם שקוברים מת בתוך קבר שחצוב בשן סלע והסלע הינו מעל הקרקע, דציוור התוספתא הזה, דומה ממש להר הנמצא מעל הקרקע שמי שיחפור בתוכו תקיים בזה מצות קבורה, וא"ש באותו אופן גם מה שמוזכר בכתובות כ' ע"ב מהמשנה באהלות שהיו קוברים בתל ע"פ האדמה.

נידון ב:

לגבי לשונות הסוגיא בסנהדרין דמבואר שם שהיו קוברים ב"קבר בנין", וכן לגבי לשון הסוגיא במו"ק דכתוב שם דהקברות שאין חופרין במועד היינו "קברות בבנין", אע"פ שנראה מלשונות אלו שקבר בבנין הינו קבר, אבל יש לבדוק איך פירשו הראשונים את הסוגיות הללו, ואם נראה שהרבה ראשונים [ורובם ג"כ] מפרשים את הסוגיא שקבר בנין אין הכונה בנין שקוברים בתוכו, אלא בנין

- מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון יב (תו-תח), ניסן תשע"ו.

הבנוי מע"ג האדמה, והמת אינו מונח בתוך הבנין אלא מונח בתוך האדמה, אזי בודאי שהדבר מורה שהיה להם ענין לפרש כך את הדברים בדוקא, וע"כ בגלל שסברו שדוקא כה"ג [כמו שפרש"י] חשוב קבורה, ולא באופן אחר. [ודלא כמו שיש שכתבו דאע"ג שמצינו לשונות חלוקים בראשונים - לא משמע שיחלקו לדינא, מה גם שאם רוב הראשונים נוקטים לצד אחד בודאי שיש כאן משמעות ברורה ומצינו גם שבכמה משו"ת האחרונים דייקו את לשונות הראשונים והכריעו כך את ההלכה]. והגם שבשו"ע בסימן שס"ד כתב סתם קבר של בנין, ולא פירש באיזה אופן מדובר, אבל אם נראה שרוב הראשונים מפרשים באיזה אופן, אזי כך צריך לנקוט גם בלשונו הסתומה של השו"ע, ובמיוחד אם נראה שכך מפורש בטור ובב"י להדיא, בוודאי שזו כוונתו בשו"ע.

ברמב"ם בתורת האדם בשער הקבורה וז"ל "שכן דרך הקברות חופרין חפירה גדולה עמוקה ורחבה בקרקע ובונים לו כותל בנין, כדתינן בכל מקום חפירה בקברות עשו לו ארון חפרו לו את הקבר... וכאן אמרו אין חופרין כוכין וקברות אבל מה שאמרו קברות בנין כלומר שעושין לו כותלי בנין פעמים שמגביהים הכתלים מעל הארץ הרבה והוא נפש הקבר האמור בכל מקום..."

ברא"ש (סנהדרין פ"ו ס' ג') בהעתיקת לשון הגמ' "בקבר בנין עסקין אבל בקבר בחפירה דליכא עליה בנין לא איתסר, דקרקע עולם הוא" עכ"ל, וחזינן שהוסיף במילותיו "דליכא עליה בנין" ולא כתב "אבל בקבר בחפירה לא איתסר..." [ובב"ח שם דייק לשון זו אבל דחה מה שרצה ללמוד מדיוק זה]. ואפשר דהרא"ש בא להדגיש שגם הקבר בנין שדנה עליו הגמ', מיירי שיש חפירה תחתיו, דהיינו שהקבורה באדמה, ובנו על האדמה קבר בנין, ולכן כותב "אבל בקבר בחפירה דליכא עליה בנין" בשביל לבאר שגם מקודם שדיברו בקבר בנין היתה חפירה תחתיו [וזו כוונת האג"מ (ח"ג י"ד ס' קמ"ד) לדייק מהרא"ש דלא כאותם שלא הבינו דיוקו של האג"מ מהרא"ש ונשארו בצ"ע על דברי האג"מ]. וכלשון הרא"ש כתוב ברי"ף, (ומסתמא משם העתיקה הרא"ש) וא"כ גם ברי"ף יש דיוק זה. וכן בשו"ת שמן ומגן יו"ד ס' ד' גם מבאר כך בכוונת הרי"ף והרא"ש. גם בב"י בסי' שס"ד בראשיתו [ד"ה "והא דקבר בנין"] כותב לבאר שקבר בנין שכתב הטור בלשונו, מקורו מהברייתא בגמ' (מ"ח ע"א) דכותבת "נפש שבנאור", וזה מבואר לכל מעיין שם בטור שהמקור לדבריו אלו זה הברייתא הנ"ל בסנהדרין, הרי מפורש בטור שקבר בנין נפש זהו היינו הך, ונפש הכל מודים דהיינו הבנין שבונים מעל הקבר, וא"כ גם "קבר בנין" שכתב הטור [שם בריש הסימן] בביאור הסוגיא דידן (מ"ז ע"ב) היינו נפש. ומסתבר א"כ שגם דעת הראש כן [דהטור בדר"כ ס"ל כאביו] וא"כ זו עוד ראייה למה שדייקנו בדעת הרא"ש.

ביד רמ"ה שם כתב "ואוקי בקבר בנין שחצב קבר בקרקע ואח"כ ציפה תוכו בנין ונמצא המת נקבר בתוך הבנין דאיתסר להו הנהו אבנים בתלוש בשעת הזמנה וקבורה".

ברש"י בסנהדרין (מ"ז ע"ב) כתב "בקבר בנין שבנאו למעלה מן הקרקע". וכבר עמדו על דבריו האחרונים שא"א לפרש כוונתו בפשטות, כיון דמבואר ברש"י דף קודם (מ"ו:) דאין כפרה למת א"א נקבר בעומק האדמה דהכפרה היא בזה שמשפילין אותו לתחתיות וכדהבאנו דבריו לעיל בנידון א' בהרחבה. כן העיר בשו"ת דודאי השדה ס' ל, ועוד. ולכן פירשוהו באופנים שונים. [ע"ש בדודאי השדה, ובכל בו - אבלות, וכן בניצני ניסן ס' ד בדעת האור זרוע והוא הדין שאפשר לומר כן בדעת רש"י, ועוד].

והיה מקום לפרש שכוונת רש"י שהמת נטמן בקרקע אלא שמעל הקרקע בנו בנין, וכן צידד בשו"ת דבר בעתו (עמ' 45), וכ"פ בשו"ת חוות בנימין ס' כד, ודייק את לשון הברייתא [שעליה פירשה הגמ' דמיירי בקבר בנין] "החוצב קבר לאביו" ומה שייך לשון חוצב, אם הקבר הינו רק בנין ויש להוסיף שלשון רש"י (בעמ' הבא שם) הינה "נפש, בנין שעל הקבר" משמעותה שיש קבר ויש בנין עליו. ומפורש במאירי בסוגיא בטור ובב"י שם להדיא שהנפש הכתובה בדף מ"ח ע"א היינו

♦ מוריה, שנה שלשים וארבע, גליון י"ב (תו-תח), ניסן תשע"ז

הקבר בנין דהסוגיא במ"ז ע"ב, וכן נוכיח בהמשך דס"ל להרמב"ם, וגם משמעות דברי רש"י משמע שקבר בנין ונפש זהו היינו הך, וברש"י בערובין נ"ג ע"א ובתוס' שם וכן ברש"י בערובין נ"ה ע"ב ד"ה "נפש" מבואר שנפש אין זה הקבר ממש אלא המקום שהשומר גר בו, וע"כ שהמת בתוך האדמה והנפש זהו הבנין שבנוי מעל, [ואפ"ה מבואר בסוגיין שנאסר הנפש בהנאה משום הקבר אפי' שכאמור אין זה הקבר ממש ובהמשך הדברים (בביאור שיטת הרמב"ם) נביא מדוע א"כ נאסר הנפש אם המת לא קבור שם].

גם בשו"ת בית יצחק יו"ד סי' קס"א נראה להדיא שס"ל ברש"י כמש"כ, שמביא שם שבר"ן בסנהדרין מבואר שקבר בנין לא הוי קבר, ולא הביא שברש"י בסנהדרין מ"ז ע"ב כתוב דלא כר"ן. וכן בשו"ת אב בחכמה מביא את הרמב"ן הנ"ל בתורת האדם, להוכיח שקבר בנין לא הוי קבר. ולא כותב שברש"י הסנהדרין מבואר שלא כרמב"ן.

גם בבי' שהזכרנו מקודם בביאור דעת הטור [שקבר בנין היינו נפש] כותב הב"י בעמ' הקודם את לשון רש"י בביאור קבר הבנין ["בקבר בנין, שבנאו למעלה מן הקרקע"] ולא נראה בבי' שאיכא חילוק בין פירוש רש"י הזה לביאור הטור בקבר בנין, דא"כ היה הב"י מעיר כן. [יצוין שכל הביאור הנ"ל ברש"י הוא דלא כאג"מ בהבנת רש"י, אלא כהבנת האחרונים הנ"ל, והוכחנו ודייקנו מלשון הגמ' ורש"י כדברינו, ועיין בהמשך דברינו עוד בדעת האג"מ].

וא"כ שזהו הביאור ברש"י אזי גם הנמו"י שהעתיק את לשון רש"י צריך לפרשו כמו שפירשנו ברש"י. [ויש קצת סיוע לזה (שזהו הפשט בנמו"י) דבסוגיא במו"ק, הנמו"י על הרי"ף (כידוע שהפירוש סביב הרי"ף במו"ק הוא לנמו"י) הולך וסובר כמהלך הרמב"ן הנזכר לעיל בתורת האדם לגבי הפשט שם במשנה, ונראה מזה דס"ל כרמב"ן] [במיוחד במש"כ שם בסוף המשנה לגבי נברכת]. וברמב"ן כאמור מפורש שקבר בבנין היינו נפש]

בר"ח בסנהדרין [מ"ז ע"ב] כתוב "ודחי האי קבר בנין הוא, והבנין הוא שנאסר אבל הקרקע ועפרו לא נאסרו" משמע שהמת קבור בקרקע ועפר, ויש בנין מעל שהוא זה שנאסר בהנאה [כמבואר בסוגיא].

בחידושי הר"ן במועד קטן כתוב "אמר רב יהודה כוכין בחפירה קברות בבנין ואע"ג דאשכחן חפירה בקברות איכא למימר דה"ק אין חופרין כוכין ואין בונין קברות בחפירה שיחפור..." והיינו כהיד רמ"ה שהבאנו לעיל.

שיטת הרמב"ם והמאירי והטור בסוגיא בסנהדרין ובמו"ק – [בזה הארכנו טובא להראות דלא כמי שהביא לשונם כראיה חזקה שקברות בנין היינו שקבורים בתוך הבנין]. במשנה במו"ק (ח' ע"ב) כתוב "אין חופרין כוכין וקברים במועד..." ושואלת הגמ' "מאי כוכין ומאי קברות" ומתרצת הגמ' כוכין בחפירה וקברות בבנין" ומפרש הרמב"ם בפ"י המשנה "כוכין הוא שיחפור באדמה קברות, וקברות הוא שיכנה קבר על פני הארץ" וכן המאירי שם מעתיק לשון פ"י משנה הזו, ומשמע לכאורה "שקברות" דהמשנה היינו בבנין.

והנה ברמב"ם בפ"ח מיו"ט הל"ח מביא את דין המשנה הזו במו"ק: "אין חופרין קבר להיות מוכן למת שימות ואין בונין אותו" ולכאורה סיום לשונו "ואין בונין אותו" נראה שהחפירה והבנין קאי על אותו קבר, ואפשר היה לבאר לשונו זו כהבנת הרמב"ן בתורת אדם שהזכרנו מקודם [שחופרין קבר, ובנין אח"כ בתוך חפירת הקבר] אולם נראה לבאר ברמב"ם באופן אחר.

והנה צריך להבין דכיוון שלשון הרמב"ם הנ"ל מיוסדת על המשנה והגמ' במו"ק [אין חופרין כוכין וקברות, כוכין בחפירה וקברים בבנין] אמאי אין הוא מזכיר כוכין כלל, וביותר, דהרי בפרק ד' מאבל הל' ד' כותב הרמב"ם דיני קבורה רק בכוכין ולא מזכיר כלל קבר רגיל, וז"ל שם: "וחופרין

- מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון יב – יב (תו–תח), ניסן תשע"ו

בעפר מערות ועושיין כוך בצד המערה וקוברין אותו בו ופניו למעלה... ויש להן לקבור בארון של עץ .. ומציינין את הקברות ובונין נפש על הקבר והצדיקים אין בונין להם נפש על קברותיהן דבריהם הם זכרונם".

ואפשר לומר שכוונת הרמב"ם אין חופרין קבר להיות מוכן למת היינו חפירת הכוך, וכמו שהבאנו שהרמב"ם לא מזכיר כלל קבר רגיל וא"כ שכותב "אין חופרין קבר למת" היינו הכוך. [וכמ"ש בגמ' במו"ק "כוכין בחפירה"]. והמשך לשון הרמב"ם "ואין בונין אותו" כוונתו לבנין הנפש שעל הקבר וכלשונו הנזכרת מקודם בהל' אבל "ובונין נפש על הקבר". [יעוין גם בפרוש המשנה בריש פ"ז דאהלות דכותב "נפש הבנין שבונין על הקבר גבוה על שטח הארץ ונקרא במצרים..." ועיין גם לרמב"ם בפ"ו מהל' טומאת מת הל' ח' וז"ל "למה זה דומה לבור גדול מלא מתים ואבן גדולה על פיו שאין טמא אלא כנגד חללה. ואם בנה נפש על גבה הרי זו כקבר מתים ומטמא כל סביביו" הרי דחזינן דשייך דין טומאת קבר לנפש אע"פ שהמת לא נמצא שם].

וישנה הוכחה מהרמב"ם במק"א לזה דהנפש שבונין על הקבר היינו קבר בבנין [וממילא זוהי כוונת הרמב"ם ב"ואין בונין אותו"], דהנה בהל' אבל פי"ד הל' י"ז כותב "עפר הקבר אינו אסור בהנייה שאין קרקע עולם נאסרת אבל קבר הבנין אסור בהנייה". ובהל' י"ח "הבונה קבר למת לא נאסר עד שיכנס בו המת אפילו הטיל בו נפל נאסר בהנאה". ובהל' י"ט "נפש שנעשה לשם חי ורמה בו המת והוסיף בו דומס אחר לשם המת...". ובהל' כ' "הבונה קבר לאביו והלך וקברו בקבר אחר, הרי זה לא יקבר בו מת אחר עולמית, והקבר הזה אסור בהנייה מפני כבוד אביו". והנה הל' י"ז, י"ח, וכ' היינו הבריות בסוגיין (מ"ז ע"ב) דהעמידה הגמ' בקבר בנין [עם שילוב הדין של הסוגיא דהזמנה לאו מילתא, שהיא ג"כ שם בעמ' הנזכר] והל' י"ט וכן חלק מהל' כ' היינו האוקימתא בגמ' בסוגיא במ"ח ע"א.

ובפשטות רצף הלשון הרמב"ם בהל' י"ח וי"ט משמע שהבונה קבר למת דהל' י"ח (דהיינו קבר בנין דהסוגיא במ"ז ע"ב) ונפש שנעשה בהל' י"ט זהו היינו הך, דהרי הלכה י"ח וי"ט ברמב"ם הם אותו הנידון ממתי הבנין של הקבר נאסר, והרמב"ם כורך אותם באותו נידון. וכתבנו לעיל שזו גם פשטות הסוגיא אליבא דרש"י שקבר בנין במ"ז ע"ב, ונפש במ"ח ע"א זהו היינו הך, וכן מפורש במאירי שם [ד"ה "החוצב"] "אף קבר בנין ר"ל שבנאו על הקרקע שהוא הקרוי נפש כמו שאמרו [היינו בסוגיא במ"ח ע"א] נפש שבנאו לשם חי מותר בהנאה הוסיף בו דימוס לשם מת... " וכן הוא מפורש בטור ריש סי' שס"ד (אחר ס"ק ר' של הפרישה) שמפרש את הברייתא במ"ח ע"א "נפש שבנאו לשם חי מותר בהנאה" בזו הלשון "והא דקבר של בנין אסור לעולם היינו דווקא שבנאו לשם מת ונתנו... ע"ש, וא"כ מפורש שגם הטור הבין שקבר של בנין של הסוגיא במ"ז ע"ב [וכפי שפסק הטור ממש בתחילת סי' שס"ד] היינו נפש וגם בב"י שם נראה כן דמציין הב"י כמקור לטור "והא דקבר של בנין.. בפרק נגמר הדין מתיב למאן דאמר הזמנה לאו מילתא היא מדתניא נפש שבנאו לשם חי" ע"ש דהדברים מפורשים. נמצא לכאורה שדעת הרמב"ם בביאור הסוגיא בסנהדרין שקבר בנין היינו נפש (וכמפורש במאירי ובטור). וממילא מסתבר שגם לשון הסוגיא במו"ק "קברות בבנין", שהוא דומה ללשון הסוגיא בסנהדרין "קבר בנין" זהו אותו ציור. וא"כ מש"כ הרמב"ם [שהזכרנו בתחילה בהל' יו"ט] לפרש את הסוגיא במו"ק "אין חופרין קבר להיות מוכן למת שימות ואין בונין אותו" היינו כמו שכתבנו "דאין בונין אותו" היינו הנפש שמעל הקבר והדבר נמצא באדמה, וכפי שהזכרנו מקודם שלשונו זו בהל' יו"ט משמעותה ש"ואין בונין אותו" היינו המשך למש"כ מקודם אין חופרין קבר. ואולי זו גם כוונתו במש"כ בפ' המשנה במו"ק "והקברות הוא שיבנה קבר ע"ג הארץ" היינו הנפש וזה אולי דחוק בלשונו ולכן עדיף היה לומר שחזר בו ביד החזקה מפרושו במשנה, אולם מזה שהמאירי במו"ק העתיק לשון פירוש המשנה הזו (של הרמב"ם במו"ק), ובמאירי בסוגיא בסנהדרין

♦ מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון יב (תו—תח), ניסן תשע"ז

כותב מפורש שקבר בנין היינו נפש, זה מוכיח לכאורה שמה שהעתיק המאירי במו"ק מפירושו המשנה כוונתו ג"כ לנפש.

ונמצא שיש חילוק בין נפש אליבא דהרמב"ם לבין נפש אליבא דהרמב"ן (בתורת הבית שהזכרנו לעיל) אע"ג דשניהן כותבים שקבר בנין היינו נפש. דהרמב"ן כותב שבנין בתוך החפירה כותל, והכותל הזה לפעמים מגביהים מעל פני האדמה וזהו הנפש. ולרמב"ן א"ש מדוע הכותל נאסר בהנאה, כיון שכותל הבנין היוצא מהאדמה הוא המשך הכותל הנמצא באדמה דשם המת נמצא. ואילו הרמב"ם ס"ל שיש כוך (או חפירה) בקרקע, ומעל זה על האדמה בונין ציון לקבר שהוא הנפש, והא דהנפש נאסר בהנאה לפ"ז (הרי אין זה הקבר), יעוין במשנה אחרונה בפ"ז דאהלות שכותב "שהנפש הואיל ולצורך הקבר נבנית דינה כקבר".

הגהות אשרי – בשו"ת בית יצחק תשובה קס"א מוכיח מהגהות אשרי פרק אלו מגלחין שהקובר בתוך בנין הבנוי על הארץ לא קיים מצוות קבורה, דו"ל [מור"ק פ"ג סי' מט] "החוצב קבר למת יש לו לקברו שם, לא חפר בקרקע אלא בנה ע"ג קרקע בנין כותלים לשום שם מתו דלא מחובר הוא וכו' אסור בהנאה..." ודייקו וביארו הבית יצחק וז"ל "שכתב בחוצב קבר של בנין יש לו לקברו שם, ובכונה בנין של כותלים ע"ג הקרקע לא קיים מצוות קבורה רק מ"מ אסור בהנאה משום שנעשית לצורך המת" עכ"ל, [היו שהעירו שמקור הגהות אשרי הינו באו"ז, ובאו"ז לא קיים לכאורה דיוק הבית יצחק, ולענ"ד זה אינו ואכמ"ל].

ובבעל המאור במו"ק ובלשון הראב"ד [המובא שם ברמב"ן, ברא"ש ועוד ראשונים] נראה לכאורה שקברות בבנין היינו שהקבר בבנין ממש, אמנם אפשר לפרש לא כך בדבריהם וכמו שכתוב אצלנו באריכות, אבל לא נראה שזה הפשטות בדבריהם לכן לא הארכנו בזה.

אבל עכ"פ בודאי שכאשר [הסדר ע"פ איך שהוכחנו בהם לעיל] הרמב"ן, הרא"ש, הרי"ף, יד רמ"ה, רש"י, נמו"י, ר"ח, חידושי הר"ן, רמב"ם, מאירי, טור והג"א עומדים מול הראב"ד והמאור, [וגם בהם כתבנו שאין זה מוחלט] נראה שצריך לנקוט כרבים הנזכרים שזו הכוונה בקבר בנין, וממילא כך צריך לפרש שזו גם כוונת הטור ושו"ע שסתמו וכתבו רק קבר בנין. מה עוד דלעיל [בביאור דעת הרמב"ם והרא"ש] הבאנו שבטור בסי' שס"ד מפורש שנפש הבנוי על הקבר היינו הקבר בנין של סוגיין, והבאנו שכן מפורש שם גם בב"י בביאורו על הטור, וגם בשו"ת שמש ומגן [יו"ד סי' ז'] מדייק כך מפורש בעוד מקום בב"י [בריש סי' שס"ד] דהב"י כותב לבאר מדוע אליבא דהרא"ש המצבה לא נאסרת בהנאה ורק הקבר בנין נאסר, וז"ל. "וסובר דלא מיקרו קבר בנין אלא מה שבונים בחפירה ליתן המת בתוכו".

וא"כ דרך מפורש בב"י זה מוכיח שזו גם כוונתו בשו"ע במש"כ בסי' שס"ד קבר בנין. ואכן כן מבאר הערוך השלחן [סי' שס"ד אות ו'] את לשון השו"ע.

ומסתבר שגם האג"מ [ח"ג יו"ד סי' קמד] אם היה רואה את הרמב"ן, הרי"ף, הרמ"ה, הר"ן, הר"ח, המאירי, הג"א והטור שמפורש בדבריהם כמו שדייק האג"מ ברא"ש [שקבר בנין אינו בנין מעל האדמה ששם מונח המת] פשוט שהאג"מ היה כותב שזוהי כוונת השו"ע, מה עוד שבב"י ג"כ מפורש כן וזה מכריע להדיא שזו כוונת השו"ע. ומה עוד שהארכנו להוכיח ברש"י שגם ס"ל כך ושכן נראה בכמה אחרונים שהבינו בו וא"כ אולי האג"מ גם היה מודה שזו כוונת רש"י [ולא כמו שכתב בכוונת רש"י].

לסיום נידון זה צריך להביא מהאחרונים שהעירו, שאם קבר בנין ע"ג הקרקע אינו קבר, מדוע הגמ' בסנהדרין ששאלה מאי נפ"מ בין בזיונא לכפרה לא אמרה שנקבר בקבר בנין, דמציל מבזיון אבל כפרה ליכא. והם עונים ע"פ מש"כ בתוס' שם שגם מ"ד בזיונא ס"ל כפרה (כדמוכח תוס')

מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון יב – יב (תו–תח), ניסן תשע"ו •

וא"כ צריך לחפש אופן שא"צ כפרה ונשאר רק הנפ"מ דבזיונא. [עיין דודאי השדה סי' ל' ואב בחכמה שכך כותבים והוא פשוט].

גידון ג:

מצינו בעפר הנמצא על הגג שיש לו דין מחובר עיין רמב"ם בכורים פ"ב הל' ט' ובהלכות מעשר פ"א ה"א וכ"כ הרא"ש בשו"ת הרא"ש כלל ב' אות ד' ונפסק בשו"ע יו"ד סי' רצד סעיף כו, וכן לענין מקוה כה"ג, כמבואר ברמ"א סי' רא סעיף ז בהגה"ה, שמותר לעשות מקוה על הגג. והיו שרצו לומר שא"כ גם עפר הנמצא ע"ג בנין אפשר יהיה לקבור בתוכו דהרי מוכח מהנ"ל שחשיב כמחובר.

עיקר הדבר שעפר ע"ג גג הנוטע בו חייב בתרו"מ וערלה, מקורו בשו"ת הרא"ש (כלל ב' אות ד') ונראה שא"א להביא ראיה מדבריו לענין דיני אחרים בתורה וממילא גם לענין קבורה. דהנה הטעם שבגללו הרא"ש מחייב בעפר על הגג בתרו"מ היינו כיון שהתורה מחייבת תרו"מ מתבואת זרעך (כלשון הפס') ותבואת זרעך מפרש הרא"ש היינו כדרך שהעולם זורעים, והעולם זורעים בד"כ בדבר הקבוע, ולכן בד"כ זורעים בארץ מחמת קביעותה, אבל גם בגג כיון שהעפר על גבו קבוע הדרך לזרוע בו (מחמת קביעותו) ולכן הרא"ש מבאר שהפטור של עציץ שאינו נקוב הוא בגלל שהעציץ מטלטל דהיינו אינו זרוע בארץ, דהיינו שאין זו דרך לזרוע בדבר שאינו קבוע כמו הארץ. ונמצא שהמחייב בזרוע בארץ אינו מחמת מקומו בתוך הארץ, אלא בגלל שזו הדרך, והדרך לזרוע בדבר הקבוע וארץ היא דבר קבוע, ולכן גם גג המלא עפר שהוא דבר קבוע חייב בתרו"מ אפי' שאינו בארץ ולא מחובר ויונק מהארץ, אלא כיון שהוא מחובר וקבוע והדרך לזרוע בדבר קבוע. ולכן יש לגג עדיפות על פני עציץ נקוב [שמצינו בעציץ נקוב שר"ש מחשיבו כתלוש לכל מילי ובגג גם ר"ש מחייב]. כיון שעציץ נקוב מטלטל ואינו קבוע ובד"כ אין דרך העולם לזרוע בדבר המטלטל אבל למעשה הוא חייב רק בגלל שהוא חשיב כמחובר לארץ מחמת יניקת השורשים ועי"ז הוא נקרא היוצא השדה וגם הדרך היתה לזרוע כן. עד כאן תוכן דברי הרא"ש. נמצא שאדרבא אפי' שהגג אינו עפר הארץ אעפ"כ מחמת קביעותו חשיב כדרך מחמת קביעותו וא"א להוכיח מכאן למקום שצריך קבורה בארץ דוקא.

וכן כתוב בשבט הלוי ח"ח סי' רל"ב מפורש שהבין כך ברא"ש וז"ל: הנה יסוד דברי הרא"ש ברור דאין סיבת היות כרם על הגג כרם גמור לכל מילי מטעם שהגג והבית מחובר לקרקע שלמטה אלא מטעם שמילוי העפר שעל הגג בפני עצמו כרם גמור ושדה גמורה היא ונדון בפ"ע כשדה היות שדרך בני אדם לזרוע ולנטוע כך עכ"ל לע"ש עוד בביאור דברי הרא"ש, ולע"ש שדן עפ"ז אודות משטחים גדולים עשויים פלסטיק המונחים על הקרקע ואינם מחוברים וקבועים לאדמה אלא רק מונחים עליה, וכותב בשבט הלוי שאם יהיה על המשטחים הללו מספיק עפר, שיוכלו הצמחים לגדול רק מחמת אותו עפר אפי' שלא יונקים מהקרקע חייב כה"ג בערלה ותרו"מ כיון שזו הדרך. אולם אף להבנת המביאים את הרא"ש (לענין היתר קבורה בקומות) שהבינו שכתוב בו שכל

♦ מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון יב (תו—תח), ניסן תשע"ז

המחומר חשיב כקרקע מחמת עצם חיבורו לקרקע אפי' שאינו יונק, (משא"כ עציץ נקוב שחשיב מחומר רק מחמת יניקתו), הרי נראה מסתבר אף לדעתם בהבנת הרא"ש אם ניקח כלי גדול מאוד מאוד וכבד [בגודל של שדה לזריעה] ונשים בתוכו עפר, יהיה חייב בתרו"מ אליבא דהרא"ש מדין עפר ע"ג גג אף אם יהיה עשוי מחומר של עציץ שאינו נקוב, שהרי הוא קבוע וחזק טפי בגג, דאפי' שהוא רק מונח ע"ג הקרקע אבל סוף סוף הוא קבוע יותר מגג העומד ע"ג קורות עץ (עליו הרא"ש דן בתשובתו) וכיון שהוא קבוע הדרך הרי לזרוע בו, וכמבואר כה"ג בשבט הלוי (שם) שלמד מתשובת הרא"ש הזו לענין יריעות פלסטיק גדולות המונחות על הקרקע ואינן מחוברות לקרקע כלל, ואפי' הקצוות של היריעות לא מכוסות עפר, [וסגי בזה שרוב היריעה מכוסה עפר], וכותב שהיריעות הללו חשיבות כקרקע מכח דברי הרא"ש.

ובארזן כזה, דהיינו שיהיה גדול מאוד וכבד ומונח על הארץ, הרי פשטות הגמ' בסנהדרין שכל ארון לא מהני בו קבורה, לא משנה החומר ממנו עשוי (אפי' יונק) ולא משנה גודלו, וכמו שכותב האג"מ [י"ד ח"ג סי' קמ"ב] וז"ל: "ומ"מ כיון שבגמ' דידן מפורש שלא סגי בקבורה בארון עצמו אלא בקרקע ממש, הוא בכל ארון אף בארון של אבן ואף בארון של אדמה דכיון שהוא בכלי על הקרקע אף שהוא מאותו המין דקרקע, נמי אינה קבורה שחייבה התורה וכן נפסק לדינא" וחזינן א"כ שחלוק דין קבורה מדין תרו"מ וערלה.

וגם לענין מקווה על גג שרצו להוכיח ממנו לענין קבורה בעפר על גג ניתן להראות שחלוק דין מקוואות מדיני קבורה, דאיתא בהל' מקוואות בשו"ע [י"ד סימן ר"א סעיף ז'] "הלוקח כלי גדול כגון חבית גדולה... ונקבו נקב המטהרו... וכן אם פקק הנקב בסיד ובבנין אינו פוסל, והמים הנקיים בתוכו מקווה כשר". ומבאר שם הט"ז בסיד ובבנין פי' בצורות וכיוצא בהן כעין בנין לא חשיב כלי כלל ע"כ כשרה אפילו לכתחילה". עכ"ל, ופשוט שכה"ג לענין קבורה יחשב כלי, וע"פ פשטות הגמ' הנ"ל בסנהדרין א"א יהיה לקבור בתוכו וכמו שהבאנו לעיל מהגמ' והאג"מ.

וגם חזינן מהגמ' בנדרים נ"ו ע"א שאין זה פשוט בכל דוכתא דעליה נחשבת כארץ, וכמ"ש בניצני ניסן (סי' ד') וז"ל: וכן מוכח מש"ס נדרים דף נ"ו לענין נגעי בתים דצריך קרא לרבות עליה, וקאמר דסד"א בבית ארץ אחוזתכם כתיב, דמחבר בארעא שמיה בית, ועליה אינו מחובר בארעא אף שמחובר לבית". וע"כ שא"א ללמוד מזרעים ומקוואות לכל התורה, וזה מתאים כאמור עם מש"כ בפשט שו"ת הרא"ש שגם בזרעים אין העליה נחשב כארץ ממש אלא רק מחמת שקבועה הרי זה דרך לזרוע בה כדרך שזרעים בארץ מחמת קביעותה. וגם א"ש ששום פוסק מהרבה הפוסקים שדנו בנושא הקבורה הזו לא קישר את הדברים לדינים הנ"ל בזרעים ומקוואות על אף שהם דינים נפוצים וידועים לכל ת"ח חשוב.

ועוד אף אם נימא שהיה אפשר ללמוד מזרעים ומקוואות לכל התורה כולה (וכאמור כתבנו לעיל שאין זה נכון) הרי הבאנו מקודם מרוב רובם של הראשונים וכן נפסק בטור בב"י ובשו"ע שקבר בנין אין הכונה שקוברים בבנין אלא בחפירה באדמה, וע"כ שאם רוב רובם פירשו כן (דלא כפשטות הלשון של קבר בנין) הרי שהיה להם הכרח לזה, וכנראה כדרך שכתבנו בנידון א' בשם האחרונים שבקבורה בבנין לא מתקיימת כפרת הקבורה שבעי להשפילו ולהורידו בתחתיות והיינו שצריך להשפילו דווקא בתוך קרקע האדמה ולא בתוך בית אף אם חשיב מחומר, ואם חזינן מהראשונים והפוסקים שאפ' בתוך בית לא חשיבא קבורה (ולדברינו כיון שאין זו השפלה בתחתיות) ע"כ שגם בגג שע"ג הבית לא נחשבת הקבורה בעפר שם כהשפלה בתחתיות, והיינו כיון שאף אם היינו מחשיבים קבורה בתוך בנין כקבורה, היה צריך לכסות את המת הנמצא שם על רצפת הבית, בעפר [כמבואר ברמב"ם פ"ד מאכל הל' ב' וברמ"ה בב"ב ק' ע"ב, שבתוך הכוכים היו מכסים את המת באדמה] וא"כ אם מבואר מהראשונים הנ"ל שקבר בנין אינו קבר היינו עכ"פ בגוונא שהוא

מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון יב (תו—תח), ניסן תשע"ו *

מכוסה שם בעפר (כמו בכרך רגיל) וא"כ אם בתוך הבית שהוא מכוסה עפר אינו קבר כ"ש על גג הבית אם הוא קבור שם בעפר שלא יחשב קבר.

ויעיין שו"ת חת"ס יו"ד סי' של"ח שמקשה בשם היעב"ץ על הפרישה והש"ך [סי' קצ"ד ס"ק ב'] שפירשו שבכוכים לא היו מכסים את המת, ומקשה שברמב"ם והרמ"ה הנ"ל מבואר שהיו מכסים את המתים אף בכוכים, ולע"ש בחת"ס איך יפרשו הרמב"ם והרמ"ה את המובא ממסכת שמחות שהיו פוקדין את המת כל הג' ימים הראשונים, ועכ"פ אף אליבא דהש"ך שמת הנמצא בכרך לא היה מכוסה בעפר, וא"כ בקבר בנין המת גם יתכן שלא היה מכוסה, אפשר ג"כ לומר שאם מוכח מהראשונים שא"א לקבור בתוך בנין על אף שחשיב כמו כוך (הבנין הסגור חשוב ככוך אם הבנין הוא כמחומר) א"כ גם על גג אותו בית אין זו קבורה אפי' בתוך העפר, דאם בתוך הבית החשוב ככוך א"א לקבור, כיון שזהו בנין ולא תחתיות, הוא הדין גם בעפר הנמצא ע"ג הבית.

ובשו"ת ניצני ניסן (סי' ד') מחדד את הנקודה מדוע בבנין לא נחשב הדבר השפלה בתחתיות, ואע"ג שהוא דין לגבי בנין שהמת לא היה מושפל בו כ"כ כמו שהוא מושפל בתחתיות בקבורה בקומות, אבל דבריו [שנביא מיד] נכונים גם לגבי קבורה בקומות, וז"ל בניצני ניסן (שם) "שוב בנין כזה דאין שם הורדה והשפלה בתחתיות נראה דליכא בזה כפרה, ואף דגם כאן קצת הורדה שנתון בכותל הבנין מ"מ אפשר שאין זו דומה לזו, דדוקא הך קבורה שנהוג באופן השפלה והורדה בתחתיות ע"ז אמרו שמכפרת, אבל מנין לנו לומר שגם בקבר בנין כזה דליכא כ"כ הורדה שמכפרת, והרי מצינו בחייבי מלקות שכפתו על העמוד ונתקלקל פטור ממלקות דכתיב "ונקלה אחיך לעיניך" כיון שנקלה הרי כאחיו, ושם במכות מחלק במה חשוב נתקלקל, ור"י מחלק בין איש לאישה עי"ש. הרי דצריך שיעור כמה חשוב נקלה, וה"נ צריך שיעור מה נחשב הורדה לכפרה. ומנין לנו לומר שגם זה נחשב הורדה, והרי אין מקיפין לא בריאה ולא בשום טריפות דדילמא לא אידמי, וזה בדבר התלוי בחוש ונראה לעינינו, ומכ"ש בדבר רוחני שאינו נראה בחוש בודאי אין לנו לומר שגם זה הוה כפרה..."

נידון ד

האם בקבורה בקומות יש איסור מכח חוקות העמים דהרי כך נהגו הגויים לקבור כבר מאות שנים?

בשו"ת מנח"י ח"י סי' קכ"ב הביא לאסור מטעם זה מספר כל בו על אבילות [להגר"י גרינוולד רבה של קולמבוס אוהיו, ח"ב פ"ב סי' א'] ויש המקשים על המנח"י שהמציאות שדיבר עליה הכל בו, הינה שונה מקבורה מקומות דין, אולם כלפי הכוכין מבטון דברי המנח"י נכונים דהכוכין מבטון דומים בדיוק ומה שלא פותחים זאת זה עדיין לא משנה. ובשו"ת אב בחכמה כותב וז"ל "כי דבר זה למדו ישראל ממנהגי העמים שעושים כן ואינו נכון ואסור לישראל לעשות כן, לא מצד האיסור דבחקתיהם לא תלכו דכבר כתב הב"ח ביו"ד סס"י קע"ח דלשון ובחקתיהם לא תלכו, לא משמע אלא שרוצה להתדמות ולנהוג כמותם שנראה שמודה לדתם, אבל מי שאין דעתו להתדמות להם אלא שעושה כן מפני סיבה אחרת דבר זה לא אסרה התורה, ולא קאי הלאו בכה"ג, וגם בשו"ת דודאי השדה דן בזה ומשמע שמיקל אע"ג שהש"ך פליג בזה ע"ש.

אמנם נידון זה עדיין צריך ביאור דמובא בספרי השו"ת דכאשר עושה הדבר בשביל דבר מצווה יש להחמיר יותר [עיין שו"ת נטע שורק או"ח סי' ב', ובמגדנות אליהו ח"א סי' י"ח] דעיקר לאו דבחוקותיהם לא תלכו קאי על עשיית מצווה שלא יעשו מצווה כדרך שהעכו"ם עושים עבודת עכו"ם שלהם. וא"כ בכל דבר מצווה אע"פ שנהוג כן משום טעם ותועלת ואינו מכוון להתדמות להם יהא אסור אפי' שבשאר הדברים [שאינם של מצווה] כל שיש בו תועלת ואינו מכוון לעשות כמעשיהם מותר. ובנידון דין הרי מיירי במצוות קבורה, וא"כ צריך לדון בזה לברר נקודה זו היטב, וכתבנו לעורר לב המעיין.

♦ מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון יב (תו-תח), ניסן תשע"ז

נידון ה:

האם יש כאן שינוי מהמנהג המקובל בכל הדורות לא לקבור כה"ג [ויש הרוצים לומר שהרי במשנה ובגמ' מוזכר שקברו בכוכין אבל כבר כתבנו לעיל בנידון א' שאין הדימוי דומה לכוכין של זמן המשנה].

והנה בשו"ת דודאי השדה סי' ל' כותב בזה דברים קשים ומזכירו מרן הגריש"א זצ"ל בקובץ תשובות, וז"ל דודאי השדה: "דהך מנהג דמתים הוא חמור משאר מנהג כיון שמצינו דאפילו אי הוי רק מנהגא בעלמא הסכים הקב"ה ג"כ, דהגמ' שם פריך[כוונתו לגמ' בסנהדרין הרוצה להוכיח אי קבורה מהתורה, לא מהפס' שהביאה הגמ' מקודם, אלא מראיות אחרות] מדקבריה הקב"ה למשה [ומתרתת הגמ' שאין ראייה לקבורה מהתורה] דלא לישתני ממנהגא, והגמ' לא דחי הך דחויא, אלמא מוכח דמנהג שנהגו גבי מתים הוא חמור טפי שאפילו הקב"ה הסכים על ידו, והטעם י"ל בזה דכל מת שנעשה אצלו איזה שינוי משאר מתים, דשם פוקדים עליו תיכף בב"ד של מעלה למה נשתנה זה משאר מתים ומעיינים טפי בדינו (ועי' כה"ג בשו"ת בית שלמה ח"ב ליו"ד סי' רכז, ובשו"ת פרי השדה ח"א סימן מ"ח) ...או משום שלא לשנות ממנהג... רק שיוכל לגרום פורענות ועונש להמת אם משנים אצלו ממנהג שאר מתי ישראל" ודברים דומים כתבו בשו"ת דבר בעתו ובשו"ת בית אב"י ח"ג יו"ד סי' ק'.

ובשו"ת בית אב"י ח"א ס"ק ק"י נשאל אודות קבורה רגילה שרצו אחרי הקבורה להשוות את הקרקע שלא יהיה נראה שנקבר שם אדם, ורק יסמנו את המקום ע"י שלט, וכותב בתשובתו וז"ל: "ובכלל דברים הללו מיוסדים על מנהגים שהנהיגו הראשונים כמלאכים והרבה דברים מקורם מקומן טהור ועוד מזמן חכמי הגמ' וחלילה לשנות כלשהו [ומזכיר שם הגמ' הנ"ל בסנהדרין וכותב] הרי מפורש כמה גדול כח המנהגים בענין זה עד כדי כך דמתרין בגמ' דכביכול לא רצה לשנות מנהג הנהוג בישראל ומצינו בכמה דברים בענין קבורת מתים דהמנהג הוא עיקר גדול ושוורש בהלכה וכ"כ זקני הב"ח ביו"ד סי' ש"נ דמעכבין על מי שבא לשנות המנהג אפילו מה שהותר בברייתא באבל רבתי, מובא דבריו בקיצור בש"ך יו"ד שם בסק"א. וגדולי הפוסקים פחדו לשנות אפילו זיז כלשהו בעניני קבורת מתים. וראיתי בספר בית לחם יהודה סי' שנ"ב שכתב שאין לח"ק לשנות שום דבר משום בזיון המתים הקדומין. ופ"א שינו מהנהגו ומתו אח"כ הרבה תינוקות רח"ל, ותלו בעוון השינוי ופוק חזו עד היכן הדברים מגיעים, ולכן כל משנה ידו על התחתונה. ובשו"ת ניצני ניסן בסוף סי' ד' כותב "ואל יאמרו המחדשים השואפים לחדשות... ולו היה הקבר היפה והנהדר הזה בימי חכמי התלמוד והגאונים גם המה היו עושין כן, ואל יאמרו כי זו רק חומרא מהרבנים המחזיקים בנושנות, היראים והחרדים לעשות שום שינוי קל בהמנהגים שנהגו בישראל מלפנים מדורות הקדמונים, ואף שהשינוי הוא לטובה לפי דרישת העת, המה המבקשים חומרות לאסור כל דבר, אליהם נאמר כי עליהם לדעת כי קבר האיסייליאום [זהו הנידון עליו דן הניצני ניסן ואין זה דומה לקומות, ואף מ"כוכין] זה שונה אבל הדברים הללו מתאימים כהיום גם לקומות וגם ל"כוכין" הוא עתיק מאד וכבר היה בימי חכמי התלמוד [ומוכיח מספרי היסטוריה שכבר לפני כ-2300 שנה קברו כך הגויים] וחכמי התלמוד היו יודעים מזה ובכל זאת לא היה בדעתם להנהיג בנין קבר זה מפני שכך היה הקבלה המסורה להקבר בקבר שבקרקע ולא בכותלי בנין וזהו "קבר ישראל" עכ"ל. ושמעתי מח"א שבירר וחקר את הנושא שלא נמצאה קבורה בקומות בשום מקום בעולם על אף שישנם קברים רבים, והרבה מאוד בתי קברות הפזורים בכל העולם. ואפי' שבהרבה מקומות היתה מצוקה של קבורה, וכבר חז"ל הכירו מציאות מעין זו של קבורה בקומות [כמ"ש בניצני ניסן שהבאנו] ובודאי שהיו חכמים גדולים יותר מאיתנו לחשוב גם על פתרון של קבורה בקומות וכדו' ואפ"ה לא עשו כן בכל הדורות וע"כ היו להם טעמים לכך.

נידון ו:

האם יש חסרון להקבר בבית קברות כזה שקוברים בו שלא כדין אף לגבי הקבורים שם? בשו"ת

- מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון יב (תו—תח), ניסן תשע"ו

אג"מ יו"ד ח"ג סוף תשובה קמ"ג כותב "וא"כ פשוט שבזיון גדול הוא להקבר בבית הקברות הזה שבו נמצא המאזליאם [זו צורת קבורה שלא כהלכה שדיבר עליה שם האג"מ] ושם אחד לביה"ק הזה, הוא מקום שמבזים שם מתים, וגם כמו שחזינן שהוא קבר חשוב להקבר אצל ס"ת וספרים דלכן אמר רבא במגילה דף כו ע"ב דס"ת שבלה גונזין אותו אצל ת"ח, ודאי הוא בזיון מכ"ש להקבר אצל מקום שעושין עברה גדולה במתים והרבה כשימנעו מלהקבר שם שפיר יעשו. עכ"ד.

גידון ז:

בקבורה בכוכין בודאי שהרקבון יותר איטי [ויש לברר את המציאות בקבורת קומות] וע"ז כתב באג"מ שם: "וגם איכא עוד איסור דכל זמן שלא נתעכל הבשר לא נתכפר עדיין והוא נידון, ולאחר עיכול הבשר איכא כפרה כמפורש ברמ"א סימן שס"ג סעיף ב' שכתב "ומותר ליתן סיד עליו כדי לעכל הבשר מהר", וכתב הט"ז בס"ק ג' שנאמר בשרו עליו יכאב, כל זמן שבשרו עליו יכאב אינו נוח מן הדין... וא"כ למנוע העיכול עושין רעה גדולה להמת שהוא איסור גדול לצערם דהא בשביל שיש להמת צער חרדת הדין אסור לפנות מת ממקום שנקבר כדכתב הש"ך... אף שהוא רק צער של חרדת הדין ורק על זמן קצר דהא רואה שאין מביאין אותו לדין, וכ"ש מניעת העיכול שהוא צער דעונש הדין ממש, וגם על המשך זמן גדול שאסור. ומסיים שם "לבד החטא הגדול שיצערו להמתים שאף תשובה לא יועיל עד שירצה את המת וימחול לו".

גידון ח:

בגלל הקבורה שנעשית בכוכין יכולה להיווצר שאלה של קבורת צדיק אצל רשע, [המבוארת ביו"ד ס"י שס"ב סעיף ה'] כיון שישנם חלקות של קבורה הנראות רגילות כיון שהן מכוסות אדמה, אולם מתחת חלקות אלו, ישנם טורים של ד' או ה' תאים של כוכים בגובה, ובמצב של היום הקבורים בכוכין הינם ממגזר מסויים שיתכן מאוד שחלקם או רובם נחשבים רשעים (וד"ל), או כאלו וכדו' שספק אם הינם יהודים, נמצא שהאנשים הקבורים למעלה קבורים מעל רשע, ויש כאן נידון של קבורת צדיק אצל רשע שלכתחילה ודאי אין לעשותה וגם בדיעבד ישנם פוסקים הסוברים שצריך לפנות המת. ואנו יודעים על מקרים שארעו בשנים האחרונות שע"פ הוראת מרן הגריש"א זצ"ל הוצאו אנשים יר"ש מכוכים מסיבה זו, אומנם יתכן שאין בסיבה זו מעצמה למנוע קבורה כזו אבל יש לעורר על הבעיה הזו הנוצרת עקב קבורה זו.

גידון ט: עוד בעיות בקבורה מחודשת זו:

א. באחת מהחבורות שנכתבו בענין זה לפני כמה שנים, נכתב כך: "ויש להדגיש כי ענין זה של שינוי מנהגים בכל הנוגע לקבורה הוא רגיש במיוחד... כאשר מדובר בהמון עם אשר חלקם אינם מוגדרים כלל כשומרי מצוות ואין הם מזדקקים כלל לקבורה ע"פ התורה אלא משום כיבוד מסורת שראו בבית אבותם, ולגבם כל שינוי ממה שראו בבית אבותם אף אם יאמרו להם שהוא כשר למהדרין, עלול להתפס כצורה מסויימת של "תיקונים" בדת ומתן הכשר לשינויים אחרים. ועכ"פ לגבי אלו שכל זיקתם לקבורה יהודית היא זיקה חיצונית, שאינה נובעת מההלכה, אלא משום מסורת אבות בלבד, בודאי אסור ליצור מצב שבו התחושה כאילו כיום בין כך ובין כך אין קוברים כפי המסורת, וא"כ "כל אנפין שווין", ועל כן לפי תפיסתם, גם במצב של שינוי בקבורה המותר ע"פ הדין, יוצר הרושם כאילו אין כ"כ נפ"מ אם יקברו גם באופן שהתורה מתנגדת לו, הואיל ובין כך ובין כך אצל שומרי התורה לא מתקיימת הקבורה לה הורגלו ע"פ המסורת".

ב. בשו"ת בית אבי ח"ג יו"ד סי' ק"י כתב אודות קבורה שהיא בתוך האדמה ממש אלא בצורה דומה לכוכין מאזליאום: "אבל יראתי לומר שום היתר מטעמים המבוארים לעיל וגם דאם נתיר פעם אחת וכגון דא, יבואו להתיר גם במקום אחר דליכא שום טעם להתיר ויאמרו כבר התירו פרושים

♦ מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון י"ב (תו—תח), ניסן תשע"ז

את הדבר "עכ"ל וכמו דחוינן באמת שיעקר ההיתר (של מי שהתיר) בנידון דידן היה על קבורה בקומות ששם יש אדמה, וכהיום רוב רובא של הקבורה החדשה מתנהלת בקבורה "בכוכין" מבטון שהמת לא נמצא כלל בתוך הקרקע וחסר שם יותר בהשפלתו בתחתיות, ולא ברור מי הורה להם אפי' לשיטתם את ההיתר לעשות כוכין אלו. וביותר ישנם מקומות שמכונים אמבטיות מבטון שלימות ואח"כ קובעים אותם בצורה של "כוכין" והמת "נקבר" בתוך האמבטיה הזו, שעל זה נכתב מפורשות אף ע"י המתירים שא"א לעשות מעשה ולהתיר כה"ג.

לסיכום הדברים: תיאורנו בפתיחה את קבורת הקומות וקבורה בכוכין מבטון מעל פני האדמה והבאנו רשימה של הרבה מפוסקי וגדולי הדור שהתנגדו לקבורה זו. וסברו שיש להמשיך לנהוג בקבורה שהיתה נהוגה מאז ועד עולם דהיינו בתוך האדמה. בגוף המאמר הראנו: א. קבורה צריכה להיות דווקא בתחתיות הארץ כיון שבהשפלה זו מתקיימת הכפרה של המת וזהו טעם דאורייתא המבואר בסוגיא ונפסק בטור ובשו"ע. ב. בסוגיית הש"ס בהם מוזכר "קבר בנין" הפקיעו כמעט כל הראשונים ממשוטים של המילים, דהיינו שלא פירשו שקברו בתוך הבנין ממש מעל האדמה, וכן מפורש בטור ובב"י שפירשו כך את המילים הללו להלכה. ג. הדינים והסוגיות לענין זרעים ומקוואות הראנו שא"א ללמוד מהם לענין קבורה בקומות, מה עוד שבקבורה יש כאמור ענין של להשפילו בתחתיות שלכאורה לא מתקיים בקבורות החדשות כפי שהוא מתקיים בתוך האדמה, ומסתבר גם שיש בזה שינוי מהמנהג שנהגו לקבור במשך כל הדורות שהראנו שזהו דבר חמור שלעצמו. ד. עדיין יש לברר האם בקבורות אלו יש נידון איסור מחמת חוקות העמים ודנו בקצרה בעוד בעיות שיש בקבורה זו.

מוריה, שנה שלושים וארבע, גליון יב (תו—תח), ניסן תשע"ו ♦

בס"ד

הרב משה קוטקס

רמת שלמה ירושלים

מקבל טומאה אינו מטמא מכל הצדדין כשהוא פתוח הקבר שאינו מקבל טומאה אינו דין שלא יטמא מכל הצדדין כשהוא פתוח משמע דכשהוא סתום מטמא אף בנוגע בו מן הצד. עכ"ל.

מבואר דיש בסוגיא ג' פירושים: א' גזירת חכמים להרחיק ד"א מהקבר (פשוט רש"י). ב' מדין סוטל"צ (תוס' בשם הר"ש). ג' מדין ק"ס (תוס' ע"ד רש"י, וכ"פ הראב"ד בשימ"ק ורבנו יהונתן בשימ"ק והרמב"ם בהלכותיו פ"ז מטו"מ ה"א).

והנה לפי' ב' דהוא מדין סוטל"צ אין כאן קושיא דהא להדיא הוא דהמת הונח כאן לפי שעה ועתידים להוציאו.

אבל לפי' א' מבואר דהוא קבר, ומבואר לכאן דקברו כן. אמנם עיין בשו"ת גדולי טהרה סי' כא (מב-ב) ד"ה ודע, והעתקתיו בהערה¹. ומבואר בדבריו להדיא דפי' את הסוגיא דאין המת מונח בדרך קבורה והטמנה אלא עתיד להוציאו. ואדרבה הוכיח מזה דאין לו טמאת גולל ודופק. ואף שסתם לפרש כן בגמ', מ"מ כנראה כוונתו לפי' א', דלשאר פי' לא יעלה יפה דלפי' ב' אין לו שם קבר כלל אלא מדין סוטל"צ, ולפי' ג' שהוא מדין ק"ס אכן יש כאן טומאת גולל וכדכתבו הראב"ד ורבנו יהונתן המובאים בשימ"ק. ואכן פי' א' הוא פירש"י ושם בתשובה בשי' רש"י (בעירובין) קאי. [וכן צוינו דבריו בס' המפתח לב"ב רזא דשבת' על פירש"י].

ולפי' ג' מבואר דהוא קבר, ומבואר לכאן דקברו כן, ואין לדחות דהמת היה בבית, אבל כיסוהו עפר והוי קבורה, כדצייד הניצני ניסן שם, וכ"כ בפשיטות האג"מ יו"ד ח"ג סי' קמב, דבאופן זה לא יהיה לכל הבית דין קבור סתום אלא רק אהל המת כמש"כ במפורש בשו"ת מהרלב"ח סי' קמב (צט-ד), והעתקתיו בהערה². והיה מקום לדחות דמ"מ יתכן דהמת הונח שם לפי שעה ועומדים להוציאו לקברו בקבר אחר. [וכ"ת דבפשוט אם פרץ את פצימיו מסתבר מבחינה מציאותית שלא יוציאו – זה אינו מוכרח, כדחזי' לפי הפי' הב']

¹ וז"ל: ודע דיש עוד הפרש בין גולל ודופק לקבר, דקבר כיון שאינו מטמא אלא מטעם אהל, אין חילוק בין אם הוא מת שלם או כזית מן המת, וכן אין חילוק בין שהמת מונח שם דרך עראי ועתיד לפנותו, או שמונח שם דרך קבורה, אבל גולל אינו נוהג אלא במת שהוא מונח דרך קבורה והטמנה אבל לא במקום שעתידי להוציאו, משם ולפיכך מת המוטל בבית אף שפרץ את פצימיו דדין הבית כדין קבר כדאמר' פ"ב דב"ב מ"מ אין בו תורת גולל וכו'. עכ"ל.

² וז"ל בתו"ד: והטעם הוא דדין בית סתום לטמא סביביו הוא כשהמת בתוך הבית ולא נקבר אבל כשנקבר המת אע"פ שכל הבית טמא מפני שהוא אהל על הקבר עם כל זה אינו טמא מאחריו לטמא הנוגע בו. ראייה לזה לשון הרמב"ם ז"ל בית סתום שהמת בתוכו נראה שהמת עצמו בבית עוד ראייה מהטעם שנתנו לזה דהרי הוא כקבר סתום ובודאי דקבר נקרא מקום שהמת בתוכו לא המאהיל עליו.

ביאור כמה סוגיות לענין קבורת מת

האם יש להוכיח מכמה סוגיות הש"ס - לדין קבורה שאינה בקרקע ממש אלא על גביו כגון 'קבורה בקומות', 'כוכין מבטון מעל פני האדמה'

א: הסוגיא בב"ב (יב.) / ב: הסוגיא בנזיר (נא.) / ג: הסוגיא בב"ב (כ.)

יעוי' במאמר הרב הגאון רבי גד משה ליכט במאמרו 'קבורה בקומות ובכוכין מבטון' הנדפס בקובץ 'מוריה' ניסן תשע"ו, ובו בירור הלכתי מקיף בזה עם ט' נידונים, עם התייחסות לרוב הסוגיות המרכזיות בענין, עם תמונות מפורטות. לפנינו אתייחס לכמה סוגיות שהוא לא התייחס, או שקיצר בהם.

א. בגמ' בב"ב (יב.): בית סתום יש לו ד' אמות, פרץ את פצימיו אין לו ד' אמות (קבר שפתחו סתום אינו מטמא כל סביביו, פרץ את פצימיו וסתמו מטמא כל סביביו) בית סתום אינו מטמא כל סביביו, פרץ את פצימיו מטמא כל סביביו. ע"כ. ופירש"י: בית סתום - שהיה לו פתח לחצר וסתמו. יש לו ד' אמות - בחלוקת החצר אם באו לחלוק כאילו הוא פתוח. אינו מטמא סביביו - אלא כנגד הפתח אם מת בתוכו. פרץ את פצימיו - הרי הוא כקבר וחכמים טימאו את סביבות הקבר ד' אמות כדי שלא יקרבו עושי טהרות עד הקבר ויאהילו ולא אדעתייהו. עכ"ל. ובתוספות (ד"ה פרץ): פי' הקונטרס כל סביביו ד' אמות כקבר ואין נראה לר' שמשון כיון דמסיימי מחיצות וליכא למיחש שמא יעלה על הבית ויאהיל עליו לית לן למימר שיטמא ד' אמות סביביו כדמוכח בפ' משוח מלחמה (סוטה דף מד.) גבי חצר הקבר העומד בתוכה טהור ה"מ חצר הקבר דמסיימי מחיצו' אבל בעלמא תפיס לכך נראה לו לפרש כגון שיש זיזין הרבה בולטין מן הבית מכל צד ויש בהן פותח טפח לכל אחד ובשלא פרץ פצימיו אף על פי שסתמו אינו מטמא תחת השאר זיזין שסתמו של מת עומד לצאת דרך פתח אבל אם פרץ פצימיו וחזר ובנאן כשאר כותל ואין כאן פתח כלל מטמא כל סביביו דכל זיז וזיז איכא לספוקי דשמא דרך תחת אותו זיז יצא מן הבית ויש ליישב פי' הקונטרס דבית נמי לא מסיימי מחיצתא דאע"ג דליכא למיחש שמא יעלה על הבית מ"מ איכא למיחש שמא יגע בכתלי' דקבר מטמא במגע אפי' מן הצד כדמוכח בספרי בפרשת פרה אדומה בקבר זה קבר סתום או אינו אלא פתוח אמרת ק"ו ומה אהל שהוא

שיש לו תורת רקב נקבר ערום כו' - אבל אם נקבר בכסותו אפי' בארון של שיש אין לו תורת רקב לפי שכסותו שנרקבת עמו נעשית לו תערובות ואנו אין לנו הלכה למשה מסיני שיהא רקב מטמא אלא רקב הבא מן המת עצמו בלא תערובות וכן אם נקבר בארון של עץ ואפי' ערום או על גבי רצפה של לבנים הואיל והארון של עץ והתבן של לבנים עשויין לירקב נעשין לו תערובות ואין לו תורת רקב. עכ"ל. כן ציין בצ"פ דלהלן, ובשו"ת בית אבי (לייבעס, ח"ג יו"ד סי' קי) תירץ: **דכך ארע המעשה שהמת הונח שם, בלא ששאלו את החכמים אם כדין הוא.**

ג. בגמ' ב"ב (כ.): מיתיבי: וכן שמנה המונח בחלון, והמלח, וכלי חרס, וספר תורה כולם ממעטין בחלון וכו' וכן שמנה המונח בחלון אתיא אמיה דריא ליה בשבת; דתניא: בן שמנה הרי הוא כאבן, ואסור לטלטלו בשבת, אבל אמו שוחה עליו ומניקתו מפני הסכנה. ובתוס' שם כתבו: ואיירי בגוסס שימות קודם שיצא השבת ואמר דשם תהא קבורתו. והתקשו האחרונים דהיכן מתקיים בזה דין קבורה, ות' הרש"ש והמהרש"ם בהגהותיו (נדפסו בסוף ש"ס מהדורת ווגשל) לפי הפוסקים דנפל לא חייב קבורה. ועדיין קשה לפי הפוסקים שגם נפל חייב בקבורה. וכקושיא זאת קשה על הגמ' שם בע"ב על ס"ת, דקאמר שם 'שם תהא קבורתו' וקשה דמפורש בגמ' במגילה כ"ו דקוברים ס"ת שבלה ליד ת"ח שמת, ומוכח שקברו שם גם ת"ח, ואיך יתכן שקברו בכותל, וכאן לא יועיל התירוץ של נפלים. וכבר התקשה בזה הריטב"א החדשים, ומה שיישב שהניחו לשעה עד שיקברו כראוי ליד ת"ח כבר העירו [באילת השחר, והמהדיר של הריטב"א מהדו' מוה"ק] שהוא לשיטתו דסגי הנחה לשעה כדי לחצוץ בחלון מפני הטומאה [שזה הנידון בסוגיא שם] אבל לשי' התוס' דבעי' ביטול לעולם שלכן גם העמידו בבן שמונה דמיירי בגוסס, ושם תהא קבורתו, לא יועיל תירוצו. ויש בזה תי' נוספים באחרונים [עי' מש"נ בס' המפתח רזא דשבתי (פרנקל)]. ויש שרצו להוכיח מזה דקבורת כותל היא קבורה בדיעבד. עי' ספר נצני ניסן הנ"ל שם (עמ' 169), והביאו בשו"ת פרי יהושע להגרמ"צ אייכנשטיין זצ"ל (סי' מט עמ' 96), והם דחו הוכחה זאת ותירצו את הקושיא באופנים אחרים. אכן כל אופנים אלו שייכים רק בס"ת ולא יועילו לקושיא הראשונה על בן שמונה.

ומצאתי גדולה מצאתי בס"ד שמרן החזו"א יישוב קושיא זאת במכתב כת"י שנדפס בשנים האחרונות [בגנזים ושו"ת ח"ד עמ' שנה], ובו מבואר יסוד עצום הנוגע לענייננו. [יצוין שתחילת המכתב נדפס בקובץ אגרות ח"ב אגרת לג] וז"ל: **נידון הלכה הוא ענין מפשט לבתר המושכלות ויש לו החופש לקחת דוגמאות נמנעות מעולם המציאות וכש"כ אפשר [ו]יות בלתי שכיחות ולכן אין לתמוה אי איירי זה**

דפי' דסוטל"צ למרות שפרץ פצימיו], אלא דבזה יש לדון אם יש דין ק"ס במת שעומדים להוציאו וראיתי דלפי רוב הראשונים יש לו דין ק"ס [והביאם בטעם ודעת פ"ז מטו"מ סק"ה שעה"צ אות ה]. ורק לפי רבנו יהונתן בשימ"ק אין לו דין ק"ס ולכן פי' דבסוגייתנו מיירי דאין עומד להוציאו³. ולפי"ד צ"ע. וכן יש להעיר ממש"כ בשו"ת הרמ"ז (מהר"ם זכות) סי' טו (י-ג) ד"ה אכן, והעתקתיו בהערה⁴, ומבואר שייחדו לשם קבר והיינו דאין כוונתו להוציאו.

וע"ע בטו"ד שם פ"ב ס"ק קנ"ב הביא בשם תוס' ר"פ בפסחים ט: דרק אם הניחוהו לשם קבר' יש לו דין ק"ס, אכן אין מזה קושיא כיון דלא מצינו בתור"פ שפירש את הסוגיא בב"ב יב. מדין ק"ס, אלא יתכן דמפרש כרש"י או כהר"ש. [ובלא"ה יל"ע בכוונתו לשם קבר האם הכונה שיונח כאן לעולם או הכוונה שיהיה לו דין קבורה וע"ע בסמוך].

ויש להידחק דאף שהונח שם לעולם מ"מ לא התקיים במת זה דין קבורה ואינה קושיא יכון דלא עסקי' כאן בדיני קבורה אלא בדיני טומאה, ועל דרך דברי החזו"א לענין קבורה בכותל, המובאים להלן על הסוגיא דב"ב (כ.), או ע"ד דברי שו"ת בית אב"י דלהלן על הגמ' בנזיר, שכך היה מעשה ולא שאלו חכמים אם אפשר לקבור כך. וצ"ע עוד.

ב. בגמ' נזיר (נא.): ת"ר: איזהו מת שיש לו רקב, מת שנקבר ערום בארון של שיש או על גבי רצפה של אבנים, זהו מת שיש לו רקב, נקבר בכסותו בארון של עץ או על גבי רצפה של לבנים, זהו מת שאין לו רקב. ופירש"י: איזהו מת

³ הביאו בטו"ד שם בשעה"צ אות ו, והוסיף שכ"נ בתוס' בשם הר"ש, וכוונתו מדפי' לסוגיא בסטל"צ ולא משום ק"ס. אכן גם לדיוק זה אין כאן קושיא כיון דבלא"ה מפרשו לא מדין ק"ס. ועוד ציין לראבי"ה סי' תתקפה שהסתפק בזה, וגם שם לא התייחס לסוגייתנו, כך שאין מדבריו כל קושיא לענייננו.

⁴ וז"ל: ונ"ל בסברא רווחת שיש חילוק גדול ביניהם (וחי ראשי שאח"כ מצאתי למהרל"ח דף רמ"ו ע"א – א"ה, היינו המהרל"ח הנ"ל) והוא שבית שמתחלתו נעשה סתום בלי פתיחת פתחים או שהיה לו פתח ועשה מעשה רב דפרץ פצימיו גלי דעתיה דייחדו לקבר ומטמא מדאורייתא. אבל בית הנבנה לדירת בני אדם ואירעתו טומאה בתוכו ורצונו להוציאו משם ולקברו בקברו אין לו דין קבר גמור דיטמא מן התורה אלא דרבנן גזרו על הפתחים ובהכי דייקא בבריית' בית סתום אינו מטמא כל סביביו פי' אלא הפתחים לבד פרץ את פצימיו מטמא כל סביביו כקבר גמור והן הן דברי הרמב"ם דבה' א' כתב מטמא כל סביביו והנוגע בו מאחוריו או מגגו טמא שבעה נפתח בו פתח אפילו סתמו אם לא פרץ פצימיו הנוגע בו מאחוריו או מגגו טהור ואין טמא אלא כנגד הפתח וכו' ואחר כך בה' ב' חזר לפרש דין פתיחת הפתחים ואפי' בחשב להוציאו וכו' ובהכי סלקי מלי דמרן שפיר ונקטינן דבית סתום בלי פצימין מטמא מדאורייתא אבל שאר כל הבתים שהמת בתוכן לפי שעה רבנן גזרו בהו אטו קבר גמור ולכן הקלו ביה דאינו מטמא אלא כנגד הפתחים ושאם נפתח א' מהם ואפי' חשב לפתחו יציל על כל הפתחים. והא זו היא דרך ישרה שיבור לו שכלי הקצר ליישב דברי הרמב"ם ז"ל.

שאמר על הנפל להשאירו בגטאות של היהודים בזמן המלחמה וכיו"ב או בכותי שאין מקבר את הנפל או מאחורי כותל המערה של קברות או בשאר אופנים. עכ"ל. ולפי"ד יש לדון גם על ראיות נוספות שבמאמר זה, סוגיות בהם לא התפרש על מצב מסוים שהוא קבורה אלא רק מבואר שהמת היה במצב מסוים, ודוק.

ובעצם דבריו מוכח דבאופן שקבור בכותל אינה קבורה כלל, ורק כשהונח ליד כותל מערה, היינו מערה מתחת פני האדמה וגם הכותל הוא שם, הוי קבורה.

הקבורה ב'מכפלה-זוגית'

עם סקירת פרישת הקבורה בקומות בארה"ק [בליווי תמונות]

הקדמה נחוצה: סקירת השתלשלות פרישת הקבורה ב'קומות' וב'כוכין' מבטון מע"ג האדמה. תוכן המאמר. ועובדות מזעזעות והוראות הגדולים בענין קבורת מת ע"ג מת. / בירור קבורת 'מכפלה - זוגית': ענף א: בירור מציאות הסוגים השונים ודינם. [ד' סוגים - תיאור מציאותם והבירור ההלכתי בדינם; חלק מהסוגים נבנים בצורה הדומה לקבורת כוכין מבטון מע"ג האדמה]. / ענף ב: בעיה של איסור הנאה מהקבר. / ענף ג: בעיות נוספות בקבורת 'מכפלה-זוגית' כפי שנהוגה כיום [א: עומק הקבר. ב: המצבה. ג: קבורת איש ליד אשה. ד: תפילה על המת התחתון. ה: בעיות נוספות].

הקדמה נחוצה: פקירת השתלשלות פרישת הקבורה ב'קומות' וב'כוכין' מבטון מע"ג האדמה, ותוכן המאמר

מסתבר שרבים יחשבו שאין המאמר נוגע למעשה ולא יראו צורך לעיין בו. אבל, לצערנו רבים לא מודעים למציאות - שעולה על כל דמיון. ומאידך מי שמתוודע למציאות כשהיא נוגעת אליו (ל"ע), אין לו פנאי לברר המציאות וההלכה. וביותר מכך, כשצריכים לרכוש קבר ל"ע, מי שלא מודע לסוגים השונים שהתחדשו וכדלהלן, לפעמים לא יודעים מה מקבלים, כיון שלא תמיד מיידעים את מבקש הקבר על איזה קבר מדובר, בפרט אלו שאין להם כמעט קבורה רגילה. וגם מי שידוע לשאול, לא תמיד מבין במה מדובר בדיוק. ולפעמים הדבר לא נודע רק אחר הקבורה כשעולים לקבר בתום השבעה וכדומה, ומצוי במת שנשלח מחו"ל או בירושלים שאין הבנים מלווים [ואת הצער והעגמ"נ שעוברת אז על המשפחה א"א לתאר ולשער]. וכן חשוב לרבנים להשיב ע"ז, וכשצריך להשיב מיד, אין פנאי לברר.

המציאות המרה בארה"ק, שעפ"י הוראת הממשלה, ח"ק [חברא קדישא] המעוניינת לקבל הקצאת קרקעות למטרת 'קבורת שדה' (הקבורה הרגילה והמסורתית) נתקלת בקשיים עצומים, ולעתים רבות בסירוב מוחלט (כתוצאה ממדיניות שמכתיבה דרישות נהלים ותנאים שהן אינן מסוגלות לעמוד בהם מבחינה הלכתית), מאידך ח"ק המעוניינת בקרקעות למטרה של 'קבורה רוויה' על סוגיהם ושמותיהם השונים ('קבורת רמה' המכונה בפי העם 'קבורת קומות', 'קבורת סנהדרין' שהיא קבורה בכוכין מבטון מע"ג האדמה [ראה להלן תמונה מס' 3] ו'קבורת מכפלה-זוגית' וכדלהלן) מקבלות בנוסף לקרקעות עצמם תמריצים ומשאבים חיוניים לפיתוח ולתחזוקה. ולכן בהרבה מקומות בארה"ק [ובפרט בירושלים בהר המנוחות] מקומות הקבורה הרגילים כבר התמלאו, וכמעט אין מקומות קבורה רגילים אלא רק קבורה בקומות או כוכין, גם את המעט מקומות שנותרו, קשה מאוד להשיג למי שאין לו קשרים מיוחדים, וגם אז הדבר כרוך ביוקר רב. חשוב להדגיש כי הממשלה מנמקת את הצורך לשנות מצורת הקבורה המסורתית הנהוגה מימים עברו, בנימוק שעוד כמה שנים כל הארץ תהיה מלאה קברים ולכן חייבים לקבור באופנים הנ"ל. אמנם מבדיקת מומחים עולה שהמציאות אינה כן (וכדלהלן), ומבדיקה מעמיקה התברר, שהפרשה החלה לפני למעלה משלושים שנה, כשכמה בעלי 'ענין' הציגו בפני הממשלה נתונים לא נכונים על המציאות העתידית, וטענו שלכן חייבים לתכנן צורות אחרות של קבורה,

מוריה, שנה שלוש וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז ♦

וש'הרבנים' יתירו זאת, והממשלה קיבלה את הדברים ואישרה את תכנון ובניית הצורות הנ"ל, והחלה להערים קשיים בהקצאת קרקעות לקבורת שדה, וממילא נוצר מחסור חמור במקומות קבורה רגילים. ועוד, כיון שראתה הממשלה שהציבור לא מעוניין בזה, גם לא הציבור ה'כללי' היהודי בארה"ק, פתחה במסע 'הסברה' למען קבורה זאת, וכן ביטלה את מימון הביטוח לאומי לקבורת שדה, כדי שהמחירים יאמירו עד לשמים [כיום מחיר קבר רגיל בהר המנוחות עשרות אלפי ש"ח, וכבר הגיעו המחירים אצל ח"ק מסוימות עבור קבר 150 אלף ש"ח(!)], כדי שמי שאין לו יכולת כלכלית לרכוש קבורת שדה, יהיה מוכרח לקבל קבורה רוויה. והאמת היא, שיש מקום קבורה רב וכמפורט בהערה¹. ולא רק במרחק קצר מירושלים ושאר ערים גדולות - אלא גם בערים עצמם, וכמפורט בהערה². ויש לבירור זה חשיבות הלכתית, כיון שלאור נתונים אלו אלה, עולה שאין את ההיתר שיוזכר במאמר הבא (לפי חלק מהדעות) על מצב שאין מקום לקבור כלל, כיון שישנם מקומות קבורה רבים, ולכן אין שום היתר להשתמש בהיתרים של שעד"ח, ולכן יש לדרוש לתת ליהודי ארה"ק את האפשרות לנהוג לפי מה שההלכה דורשת, וכמו בכל תחום הלכתי שלא מחפשים היתרים של שעד"ח, גם בדברים שהממשלה מערימה קשיים. [כנשמע לאחרונה, ישנה פעילות אצל הרשויות בזה, ולכן כדאי להמתין].

ל'קבורה בכוכין מעל פני האדמה' כבר התנגדו גאוני הדור באירופה ובארה"ב לפני מלחמה"ע השנייה (כשהפרורים קברו שם ב'מאזליאום' - כוכין שמע"ג האדמה), וכן התנגדו גאוני אר"י ל'כוכין מבטון מע"ג האדמה' וכן ל'קבורת קומות' [ראה להלן תמונה מס' 3] - כשחלקם כתבו שאינה קבורה כלל, חלקם כתבו שחסר ב'כפרה' של הנפטר [שהיא סיבת הקבורה לצד א' בסנהדרין מו:]; וחלקם הוסיפו חסרונות נוספים. והאריך בכל זה עם תמונות מפורטות הרב הגאון רבי גד משה ליכט במאמרו 'קבורה בקומות ובכוכין מבטון' מוריה ניסן תשע"ו (ובו בירור הלכתי מקיף בזה עם ט' נידונים, עם התייחסות לרוב הסוגיות המרכזיות בעניין).

במאמר נדון על סוג קבורה שהיא לכאורה בתוך האדמה ולכן היה מקום לחשוב שאין בו את החיסרון של קבורה בקומות אלא היא קבורה לכתחילה. [ולכן יש ח"ק שאף שמקפידות שלא לקבור בקומות ובכוכין מבטון שע"ג האדמה מ"מ בסוג דלהלן קיבורות] אבל כפי שיבואר אינו כן.

1. נמסר לי ע"י העוסקים בעניין. בשנת תשע"ב הוציאה הממשלה סרטון הסברה (שהונפק בשנת תשס"ד), שם טענו שכביכול אם ימשיכו בקבורה כהלכה, תוך מספר שנים תתמלא הארץ בקברים. והביאו 'נתונים מדויקים', שבמשך שנה נפטרים בארה"ק כ-35,000 לשנה, ובשטח של 'דונם' קוברים 270 נפטרים, נמצא שבשנה צריך 150 דונם, והוסיפו שעד שנת 2020 (כלומר, משנת 2004 עד שנת 2020 דהיינו תוך 16 שנים) יצטרכו 1 מיליון דונם לקבורה. ע"כ דבריהם. והנה גם לפי הנתונים שלהם חשבון פשוט יגלה לנו את גודל התרמית. הרי 35 אלף לחלק ל-270 שווה 130 דונם בקירוב [ולא 150]. ו-130 כפול 16 שנים שווה סה"כ 2,080 דונם ולא מיליון דונם. וגם לפי חשבון 150 דונם כפול 16 שווה 240 דונם ולא מיליון דונם. [ומאריך במיליון דונם לפי החשבון הנ"ל אפשר לקבור יותר מ-2 מיליארד נפטרים, ובכל העולם כולו לא נפטרים כ"כ הרבה במשך 16 שנים]. ומלבד זאת הנתון של 270 נפטרים לדונם אינו מדויק, כי אף שבירושלים בהר המנוחות אכן קוברים 250 לדונם מ"מ בביה"ק במרכזי הארץ קוברים 400 נפטרים, וכנראה בגלל תנאי השטח ההררי שבירושלים. [ובביה"ק זכרון מאיר בב"ב שקוברים בצפיפות גדולה, קוברים כמעט 600 נפטרים בדונם]. ובארה"ק יש 21,600,000 דונם קרקע, וא"כ יש די מקום לא רק לשש עשרה שנים אלא גם לעשרות שנים הקרובות. והאמת היא, שעלינו לחשב מה החיסכון ב'קבורה הרוויה' (קבורת קומות) על פני 'קבורת שדה' (קבורה רגילה), שהרי גם הקבורה הרוויה תופסת שטח. ועוד עלינו לקזז את הנפטרים בערי הפריפריה (למעלה מ-50%), שהרי הבעיה היא רק במרכז הארץ ירושלים וחיפה, אך בשאר חלקי הארץ לא משתלם להקים בנייני קבורה, אלא לקבור בקבורת שדה (הקרקעות זולות, והבניינים יקרים), יוצא אפוא, שה'חיסכון' קטן. 2. כגון בירושלים, בהר הזיתים יש עשרות אלפי חלקות קבורה ויקים אלא שבגלל המצב הבטחוני רבים לא רוצים להקבר שם. ובהר המנוחות ישנם 265 דונם המופשרים כעת

והיא קבורת 'מכפלה - זוגית'. ונקדים שרבים מהציבור ובתוכם רבנים חשובים, חושבים שמדובר על קבר עמוק מאוד שבו קוברים מת ע"ג מת שבזה הוא קבורה. [וחושבים שכל הנושא הוא אם מת ע"ג מת הוא לכתחילה או לא]. ודע שאינו כן בכל המקומות, וישנם סוגים שבהם לכאור' דומים לקבורת כוכין מבטון שע"ג האדמה כפי שיבואר במאמר וזאת אקדים בקיצור: א] בחלקות החדשות שמכנים את צורת הקבורה זאת בלבד, אופן הקבורה אינה רק בעפר אלא בתוך אמבטיות או מסגרות מבטון בכמה אופנים שיתוארו במאמר בלוי תמונות להבנת המציאות המדויקת [ויבואר שיש לצדד על אחד האופנים שדינה כקבורה בכוכין מבטון מעל פני האדמה. ב] בחלקות הישנות אופן צורתן שבקבר שהוכן כקבר רגיל, העמיקו לחפור כדי שתהיה אפשרות לקבור מת ע"ג מת עם הפסק עפר של ו"ט. אופן זה הוא דומה לצורת קבורה שנוכרה בספרי הפוסקים, על קבורת מת ע"ג מת בתוך מעבה האדמה, וצריך בירור: (א) לכתחילה או דיעבד. (ב) בעיית שינוי מנהג. (ג) אם יש בעיית שינוי מנהג, מהו תוקף שינוי מנהג 'מתים', ואם יש בזה חשש סכנה למתים או לחיים ח"ו. (ד) אם בקבורה באופן זה יש באופן מיוחד ח"ו סכנה לחיים, או לא. (ה) אם בדיעבד היא 'קבורה' (ורק לכתחילה לא), מה גרר בדיעבד, כגון שבעיר אין מקומות קבורה רגילים ורק קבורה כזאת, ולקבורה רגילה יש צורך להרחיק מהעיר, האם נחשב בדיעבד. (ו) אם באופן שהדבר נעשה בפועל בארה"ק יש בו חסרונות נוספים. וכ"ז יבואר במאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת – האם מותרת לכתחילה' בעז"ה. ג] קבורה נוספת דומה נקראת 'קבורת על' שגם בה מטמינים מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה ממכפלה שהיא קבורה מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעליו קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר.

ובעצם קבורת מת ע"ג מת אקדים בזה כמה עובדות חשובות שידברו בעד עצמן: א] במסגרת השלחן על יו"ד (ליוורנו ת"ר, יו"ד שסב) וז"ל: 'והן אמת דלשמע און שמעתי דב"ק אחת בשעת הדחק הסכימו טובי העיר עם רישיון המו"ץ שלהם להגביה קרקע ביה"ק בהפסקת ו"ט ביניהם (- בין הקברים הישנים לבין הקברים החדשים), ושבאותה השנה נפטרו הרב וטובי העיר, וע"כ שומר נפשו ירחק מן הכיעור ומן הדומה לו, ולא רציתי להסכים אפי' בשעת הדחק להגביה קרקע ביה"ק ולקבור ע"ג אפי' בהפסקת ו"ט ויותר³. וחזר ע"ז שם בהמשך דבריו: 'וטוב להחמיר אפי' בהרחקת ו"ט'. והובא סיום זה להלכה בשד"ח (אבלות קמב). וכן הובא בשו"ת חבת הקודש לג"ר אליהו קלצקין אב"ד לובלין, ובסוף ימיו מגדולי ירושלים (התרפ"ו, כג). ב] תיאור מקרא פולין תרצ"ג: 'אנא עובדא ידענא, וזוכר כד הוינא בחור צעיר בעיר הולדתי קראקא בפולין, בשנים הראשונות של תר"צ, נתמלא בית העלמין שהיה בטבורה של העיר ועדיין לא הושלם בית העלמין החדש לעיר, ואז נתנה רשות לקבור זה על ג"ז בקבר אחד, ברור, בעומק האדמה, תקופה מסוימת התירה לעצמה הח"ק בעיר קראקא לקבור בצורה כזאת, ובודאי על דעת רבה של העיר ובית דינו, אך הנה התחילו ובאו מקרים מצערים, נפטר פתאום בשנת תרצ"ג רבה של העיר, ולאחריו שני אבות בתי הדין, והעיר היתה כמרוקחה, פשפשו במעשי העיר ויצא איסור לקבור קבר אחד מת על גבי מת ונפתח דחוף בית העלמין החדש'. [בנתיבי חסד ואמת' (הוצאת הח"ק ת"א-יפו תשמ"ח). הסיפור מובא בהקדמה למאמר בענין גדר קבורה עקב השאלה שהועלתה על 'קבורה בקומות'.

(תשע"ו) לחלקות קבורה [ולהאמור הערה קודמת בכל דונם ניתן לקבור לפחות 250 קברים ברווח והיינו לכה"פ 66,250 נפטרים], וזאת מלבד שטחים רבים בסביבות ירושלים. והממשלה ממאנת להכשיר את כל זה לקבורת שדה מהטעמים הנ"ל. [ולאחרונה ממש היא הסכימה לשחרר מתוכם כ-50 דונם לקבורת שדה ושטח זה התחלק בין הח"ק השונות בירושלים]. וכן במרכז הארץ ישנם שטחים רבים שיוכלו לשמש לקבורה. ³. והוסף: 'ואפשר

♦ מוריה, שנה שלוש וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבת תשע"ז

ג] הגרי"ש אלישיב נשאל ע"י תלמידו הגר"צ קוק: ברחובות ישנו אב שבתו הצעירה נפטרה וכיון שאין מקום קבורה על ידה מבקש הוא שיאשרו לו להיקבר מעליה. יום יום הוא בא ומתחנן על כך, ולא מוצא מנוחה לנפשו. הוא פוחד למות שמא לא יקברוהו איתה. תשובת רבינו: אדרבה שלא ימות. חזרתי ושאלתי: נפשו קשורה בה וזה ממש עולה לו בחייו. תשובת רבינו: א"א לשנות את הסדר! זו פגיעה בשאר הקברים. ע"כ. ד] הגר"ש וואזנר העיד שבעיר ווינא לפני מלחה"ע הב' לא רצו בשום אופן לקבור מת ע"ג מת, אפי' שהגיע מצב שביה"ק היה גדול מהעיר. [-כנראה כוונתו מחלק העיר של היהודים]. כן אמר לת"ח שבאו לפניו. (שמעתי מחכ"א ששמע מפייהם). ה] שמעתי ממקור מוסמך, שבשנת תשע"ו רצה חכ"א להקבר ליד אביו ז"ל הקבור בביה"ק במרכז ירושלים, ולזכות למעלת 'קברי אבות', וכשלא נמצא מקום פנוי לידו, הח"ק הציעו לחפור חפירה מהצד - מתחת קברו של אביו, ושאל את א' מגדולי ופוסקי דורנו שליט"א, והוא גער בו וצעק עליו - על עצם המחשבה לעשות כן. [לא קבלתי רשותו לפרסם שמו, לכן הבאתיו בעילום שמו]. אלא שעל כ"ז צ"ב מדינא דשו"ע (יו"ד סי' שסב סעי' ג) דשרי בהפסק של ו"ט בין מת למת. ומחוסר מקום ד"ז יבואר אי"ה במאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה'. אודה לת"ח שעזרוני בבירור הנושאים ההלכתיים, ולהגאונים הגדולים שליט"א שעברו על המאמר (כולו או חלקו) והעירו את הערותיהם החשובות, וכן לראשי וחברי הח"ק על עזרתם בענין, וכן למומחים שסייעו לי בהבנת ובהבהרת פרטי המציאות העובדתית, ואת הפרקטיקה של בניית הקברים, ובהשגת התמונות החשובות. ואקדים שיראתי לחו"ד בשאלות חמורות אלו, וכל מטרתי רק לתאר את המציאות ואת הנדונים ההלכתיים בזה, ואילו ההלכה למעשה מסורה לפוסקים מובהקים.

'קבורת מכפלה - זוגית'

ענף א: תיאור המציאות ובירור הלכתי ב-ד' פוגי קבורה הללו

בזמננו בהרבה מקומות קוברים ב' מתים זה ע"ג זה באדמה בכמה סוגים שיתבאר בסמוך, ע"פ רוב ב' בני זוג או בני משפחה קרובים [ויש מקומות שמכניסים מקום לג' קברים ראה להלן תמונה מס' 1], ומכנים קבורה זאת 'קבורה זוגית' או 'קבורת מכפלה'⁴. ויש לברר האם קבורה זאת כדין קבורת מת ע"ג מת בתוך האדמה שלמבואר במאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה', דינה כקבורה

[אלא שאינה לכתחילה ויש בה בזמננו שינוי מנהג מתים, ופגיעה בכבודם וחשש סכנה ה"י ואכ"מ]. או שיש בהם חסרונות מהותיים. ויש להבדיל בזה בין כמה סוגים אשר שונים במהותם ובדינם:

סוג א: בחלקות הישנות, יש מקומות שמעמיקים קבר שהוכן כקבר רגיל, כדי שתהיה בו אפשרות לקבור מת ע"ג מת עם הפסק עפר של ו"ט. אופן זה הוא דומה לצורת קבורת מת ע"ג מת בתוך מעבה האדמה שנזכרת במאמר הבא וכהנ"ל.

סוגים ב-ד: אמנם בחלקות החדשות

דלא הפסיקו בלתי ראות ה-ו"ט או היה קרקע תיחוח דלא סגי ו"ט. ומ"מ נראה מדבריו שהחמיר גם באופן שהוא ודאי ו"ט, וגם באופן שאינו עפר תיחוח או שמספיק די והותר כדי לכלול חשש זה, כיון ש'הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו', וכנראה משום שחשש שאולי הטעם למקרה נורא זה הוא מטעם אחר [ואולי כמבואר במאמר הבא הנ"ל]. ולכן מובן שהחמיר בכל ענין, ולא הקל גם לא בשיעור גדול כגון י"ט. 4. אגב, השם שנתנו מתכנני קבורת זוג בקבר אחד 'קבורת מכפלה' הוא להורות שכביכול אבותינו ואמותינו הק' נקברו כך - ואינו נכון, כיון דמבואר בזוה"ק (ח"ג פ' שלח דף קסד-א) סדר שכיבת האבות, ונראה משם שכולם זה לצד זה [ורק איש ליד אשתו, איש למרגלות חברו] וא"כ כולם אחד ליד השני ולא על גבי השני, ורק שהמערות שם בצורת מכפלה. [ונחלקו בגמ' עירובין נ"ג אם חדר ע"ג חדר או חדר לצד חדר, אמנם לא מבואר שם שקברו בב' החדרים].

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז

שהמת בעצם בתוך האדמה וגם מתחתיו יש אדמה ובנוסף יש גם נקבים מהצד. וכפי הנראה אין דינו ככלי כיון שאין לו בית קיבול [ראה להלן באופן שיש בית קיבול] וא"כ כל הבטון אינו אלא לחיזוק הדפנות ולסימון הקברים. וראה להלן בסוג ה-ג' בשם האג"מ וכ"ש בענייננו. [וראה שם בשם בעל האג"מ על אופן שגם הרצפה מבטון שיש למחות ע"ז (גם בקבר בודד כה"ג) שהוא נגד מנהג ישראל, ויל"ע אם היה אומר כן גם על אופן זה].

סוג ג: יש מקומות שקבורה זאת מתבצעת כך – ואעתיק התיאור ממכתב שכתב לי חכ"א שליט"א [אחר שבדק את הענין בא' בתי הקברות שבמרכז אר"י]: אופן בניית הקברים הכפולים, שמוציאים (ע"י טרקטורים) את כל הקרקע מהמתחם כולו [בשטח של כדונם] עד עומק של 2 מטר, לאחר מכן יוצקים ביטון בתבנית של בריכות קטנות, שכל אחת היא יחידה בפני עצמה, של יציקת ביטון בעומק 2 מטר, ובאורך 1.5 - על רוחב 0.55 מטר, ובין כל בריכה לבריכה מרחק 0.6 מטר. (אגב, אינני יודע מה יש במרווח שבין הבריכות, אולי יש חלל של אוויר, או שמחזירים לשם את העפר שהוצא). את הבריכות ממלאים בעפר, ומלמעלה עושים יציקת ביטון בעובי 10 ס"מ על כל המשטח כולו, היינו, על כל חלקת הקברים, ובה פתחים של 1.5 מטר על 0.6 מ', כמו בקבורת שדה. מבחוץ זה נראה ממש כמו חלקה של קבורת שדה. אך למעשה, כל בריכה היא בפני עצמה, ואין לה שום קשר לבריכות שלידה. עכ"ד. והוסיף: שאין כל חיבור בין האדמה שמחוץ לבריכות לבין האדמה ששופכים אח"כ לתוך הבריכות, דמלמעלה יש מסגרת בטון שאין עליה אדמה, והסיבה שזה נראה כמו קבורת שדה כיון שבהרבה בתי קברות (גם ב'קבורת שדה' הרגילה), ישנה מסגרת בטון מלמעלה (כדי לסמן את הקברות) אלא ששם יש רק מסגרת שאינה עמוקה ומתחתיה יש אדמה ובמקום שהמתים נמצאים וביניהם הכל הוא אדמה. עכ"ד. [וראה תמונה

שמכנים קברים רבים בצורת קבורת 'מכפלה - זוגית', אף שאחר שהחלקה מוכנה לקבורה היא נראית בדיוק כמו חלקת קבורה רגילה, ואף שרואים מלמעלה יציקת בטון זה נראה כמו חלקות רגילות רבות שיוצקים למעלה שכבה דקה (כ-10 ס"מ) של יציקת בטון לסימון הקברים. מ"מ כפי שהתברר בבדיקות שנעשו בעת בניית החלקות, וכן מפרסום שפרסמו בוני החלקות עצמם, שהדבר אינו כן, והדבר יוצר דיונים הלכתיים מעמיקים אם דינם כקבורה או שמא דומים לכווין מבטון שעל פני הקרקע שיתכן שאינם קבורה כלל. ויש בזה כמה סוגים. ונביא את הסוגים הידועים לנו [ויתכן שישנם - או שבעתיד יהיו - סוגים נוספים] בלוי תמונות. [ואדגיש שהתמונות הם רק להבין את המציאות שנדון עליה, אבל למעשה יתכן שבמקומות שצולמו התמונות ישנם פרטים נוספים שלא רואים בתמונות, אלא רק כשרואים את המציאות בשטח, ושלפיהם אולי הדין משתנה], ואפרטם:

סוג ב: יש מקומות שחופרים באדמה תעלה ארוכה ובה מניחים אמבטיות מבטון, זו ע"ג זו, כשבכל אמבטיה אין תחתית, ויש בה נקבים בצדדים כדי שיהיה חיבור לאדמה מהצד, וקוברים מת למטה מכסים אותו עפר ו"ט ומעליו את העליון. ראה תמונה מס' 1. [בזמן בנייתן (ובתמונה זאת רואים שבסוף השורה הניחו אמבטיה שלישית על גביהם)].

תמונה מס' 1

ובזה לכאור' הוי דינה כאופן ראשון כיון

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבת תשע"ז ♦

לאחר מרחק של כ-0.80 מ' עושים קיר נוסף כזה, וכן הלאה, וביניהם מניחים את האמבטיות] - שאין תחתית מבטון. אלא ששוב הראוני תמונה מבניית קבורת מכפלה [בהר המנוחות] שבה רואים באופן ברור שיש יציקת בטון בתחתית [וכן יש מהצדדים רק קירות בטון], ראה תמונה 3 ואח"כ את הסברה.

[בתמונה זאת רואים ברקע 'קומות' ובצד ימין 'כוכין' ובמרכז 'מכפלה' ומצד שמאל קיר מבטון וכן בצד ימין יש קיר בטון של הכוכין מבטון. ה'מכפלות' הם החורים הגדולים שרואים שהם באמצע הבניה ובהמשך הם יכוסו עפר, ואח"כ יצקו בטון מע"ג כל השטח עם השארית פתחים - תוך כדי שימוש במסגרות שרואים בתמונה יותר בפנים בצבע שחור, ובהם יחפרו את הקבר ויטמנו מת אחד יכסו אותו עפר ומעליו יטמנו מת נוסף].

[קבורה נוספת דומה - שבה נראה לכאור' שיש לה תחתית מבטון אבל איני בטוח בזה. והיא ישנה קבורה נוספת דומה שנקראת 'דגם ערבה' (המיושמת כפי הנראה בבית הקברות בת"א) והיא אמבטיית בטון עם ב' נקבים - מעברים מצד לצד בתחתית, והאמבטיה מונחת על האדמה ע"י מנוף עם מלגז, ומעליה

2 שלכאור' היא עונה על התיאור הנ"ל, אלא שבה לא ברור האם בצד השני היא סמוכה לקרקע עולם, ואנו דנים באופן שאין סמיכות לקרקע עולם].

תמונה מס' 2

ובנוגע לתחתית האמבטיה התחתונה אם יש לה משטח מבטון או ששם יש עכ"פ חיבור לאדמה [דבתמונה הנ"ל הדבר אינו ברור] - השיב לי אחר שבדק בבית קברות נוסף [אף הוא במרכז אר"י] שגם הוא נבנה כעין התיאור הנ"ל [שם עושים קיר בטון באורך כ-20 מ',

תמונה מס' 3

תמונה מס' 4

♦ מוריה, שנה שלוש וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז

והוא נמצא במקום נמוך יותר מכל הבנ"א והבע"ח. אא"כ נאמר דנחשב הדבר מעל האדמה ולא תחתיות, כיון דלהאמור הקברים הללו מנותקים מהאדמה סביבם ע"י קירות בטון, א"כ הרי"ז כמו כוכין מבטון שנמצאים בעמק בין טבעת הרים, ולא מועיל מה שלמעשה בנ"א והבע"ח נמצאים מעליו, בפרט במקומות שסמוך לקירות הבטון אין אדמה טבעית אלא אויר העולם. [ולפי סברות אלו, יש לדון במקום שמצד אחד הם סמוכים לקרקע עולם ומצד שני לא, וכפי שנראה לכאור' בתמונה הנ"ל].

ובגוף טענת החכם הנ"ל לדמות קבורה זאת לקבורת כוכין מבטון שע"ג האדמה, בהשקפה ראשונה היה מקום לדון להכשיר לפי"ד שו"ת האג"מ שבכמה תשו' הכשיר קבורה בתוך ארון בטון שבתוך האדמה. אמנם יש לידע שהאג"מ השיב כמה תשובות, בתשובה הראשונה (יו"ד ח"ב סס"י עח) השיב בקיצור דהוי קבורה, והיה מקום לומר דה"ה בענייננו. אלא שאין מזה כל ראייה, וכפי שהעירוני אל נכון, דשם מדובר על ארון מבטון, שכל כולו מכל צדדיו באדמה, וא"כ הוא כמו שהמת בארון גמור, אלא כל החיסרון הוא שעשייתו מבטון וזה הכשיר. משא"כ בנידוננו שיש קירות מבטון מכל הצדדים ומלמעלה אין עפר שמחובר לעפר שמצדדיו גרע טפי ויתכן דחשיב כמו עמק בין הרים שנבנו מעליו כוכי בטון. ובתשובה השניה (יו"ד ח"ג ס"י קמב, א) הכשיר מב' טעמים, ע"ש בארוכה, והנה כלפי הטעם הא' שהחשיבו כארון המוטמן בתוך האדמה, גם בזה שייכת הדחיה על התשו' הקודמת. וכלפי הטעם ב' שם וז"ל: ועוד יש טעם גדול, דהא כלי זו דהבטון כל תשמישו הוא רק להחזקת הקרקע ואין לו שום צורך אחר אף לא לצורך ארון להמת, שהרי הוא מונח כבר בארון של עץ שאין צורך להמת שוב אלא להניחו בקרקע שנמצא שיהיה תשמישו רק לטיחת כותלי הקבר והקרקע תחתיו ואין להחשיב זה לכלי אלא כמו שעושה מתחלה

מניחים אמבטיה נוספת. (ואיני יודע אם בתחתית האמבטיה התחתונה יש בטון כפי שנראה לכאור' בתרשים דלהלן או לא, וכן איני יודע אם מניחים אותם על האדמה ומסביב יש עפר, או שיש שם מסביב ג"כ יציקות בטון). ומצ"ב תרשים ממנה ראה מס' 4.

וראשית נדון על האופן שיש גם בטון בתחתית, ואח"כ נדון באופן הנ"ל בדיוק, אבל כשאין תחתית בטון.

הבירור ההלכתי בגדר קבורה זאת: אחר שתיארנו את המציאות יש לברר את גדרה ההלכתי של קבורה זאת, והחכם הנ"ל הוסיף וכתב, שבאופן כזה לכאור' הקבורה היא למעשה מעל הקרקע. ובע"פ הוסיף: שקבורה באופן זה היא לכאור' כמו קבורת כוכין מבטון שמעל פני האדמה. עכ"ד. וכמובן דלפי"ז ה"ה גם אם יקברו מת אחד שם ולא מת ע"ג מת. ויראתי לחו"ד בשאלה חדשה זאת המסורה לפוסקים מובהקים, ורק אכתוב את מה שנראה לצדד תלמיד הדן לפני רבותיו בקרקע.

הנה לאור המציאות הנ"ל [ובפרט לאור הבירור שגם הקרקעית היא בטון] לכאור' צדקו דבריו. וכי תימא דכאן שאני שהכל בתוך חלל האדמה – זה אינו, דאינו אלא לצד אדמה אבל לא בתוכה כיון שאין חיבור בין האדמה בתוכה לאדמה שלצידה. וכ"ת דסו"ס זה נראה כ'בתוך האדמה' – סברא זאת צריכה ראייה כדי להכשיר כזו קבורה. ועכ"פ אין ראייה כלל מאופני הקבורה המתוארות בספרי הפוסקים שהובאו עד כאן.

וכבר מבואר במאמר הגר"ג ליכט במוריה ניסן תשעו שגאוני הדור התנגדו נחרצות ל'קבורת כוכין שמעל פני האדמה', כשחלקן כתבו שאינה קבורה וחלקם כתבו שאין את הכפרה של משפילין לתחתיות, כמבואר שם בארוכה ע"ש, ואם אינה קבורה כלל, ולתיאור וטענת החכם הנ"ל, ג"ז שייך בנד"ד דאינה קבורה. לטעם של חסרון כפרה, גם לפי תיאור וטענת הרב הנ"ל, יש מקום לומר שבנד"ד אין חסרון כיון דלמעשה משפילין אותו לתחתיות,

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבת תשע"ז ♦

מקומות שהעמיקו 1 מטר, ויש מקומות 1.25 מטר, ובירושלים מעמיקים לפחות 1.30 ס"מ, וא"כ אם מקפידים על הפסק ו"ט ולשיעור חזו"א הוא כ-60 ס"מ [וכפי שאכן נכתב בפרסום של ח"ק ת"א-יפו (בנוגע למכפלה) שיש בין המת העליון לתחתון לפחות 60 ס"מ], נותר לכל מת 35 ס"מ ולא תמיד זה מספיק. וזה עוד לפני העפר שצריך להניח ע"ג המת. [ואת שיעורו כבר ציינתי לעיל].

והנה אינו דומה למת המונח בארון שע"ג האדמה שבזה מפורש ברמב"ם בתוה"א ונפסק בשו"ע יו"ד סי' שסב שאינו קבורה כיון דשם נחשב שנמצא בתוך ארון הנפרד מהאדמה [ואגב, בזה לכאור' לא יועיל מה שניקבו את הארון באיזה נקב עם אדמה] אבל הכא שהמת מונח על האדמה עצמה יש להסתפק.

ולכאור' גם בזה יש את הבעיה הנ"ל שבכוכין ובקומות שאין משפילין אותו לתחתיות.

ומה שמצינו בב"ח יו"ד סי' שסב שבמקום הדחק כיסו את כל ביה"ק בשכבת עפר וקברו בה את המתים וחזו' דמהני אף שהוא מע"ג הקרקע, יש לדחות דשם ע"ז נחשב שהגביה פני הקרקע [וחזו' דמהני גם בעפר תלוש], וי"ל דבזה גם אין את החיסרון של משפילו לתחתיות, דכיון דהגביה את פני כל הקרקע הרי שכעת הילוך בנ"א והבע"ח הוא מעליהם, אבל בכה"ג שממלא עפר מעל פני מת בודד לא. ואולי גם אם ממלא עפר מעל כמה מתים או חלקה מסוימת, ולא הגביה את פני הקרקע שבכל האזור, יש לדון. ואם נאמר דלהגביה חלקה מסוימת סגי, בענייננו יש לעיין אם לדון את קירות הבטון כחלק מהעפר וא"כ נחשב שהגביה בזה את מפלס כל החלקה, או שאינם כעפר וממילא מפסיקים בין עפר הקבר אחד לעפר קבר שני ושוב נשחב שהגביה כאן רק מקום קבר בודד ולא חלקה שלימה.

והחכם הנ"ל הוכיח לי דל"מ, מדברי תשו' רב האי גאון שהובא ברמב"ם בתוה"א, שציין הב"י ביו"ד סי' שסב שכתב: 'אבל ודאי אם

בהחפירה שבתוך הקרקע שנחפר לקבר. עכ"ל. הנה לסברא זאת דהבטון רק נעשה לחזק הקרקע, יש לכאור' לדון גם בענייננו להכשירו. [אגב, בעיקר דברי האג"מ בתשובתו, באופן שקוברים את המת על הבטון ממש כפי שמצוי בקבורת כוכין מבטון, בחת"ס מוכח דאינו טוב, והבאתיו בארוכה במאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות' שיתפרסם בעז"ה בקרוב].

אלא שהשיבני החכ"א הנ"ל, דאינו דומה דשם הבטון הוא באמת לחיזוק אבל כאן בלא הבטון - העפר שאינו עפר כ"כ חזק - הכל יתמוטט, כיון שהבטון אינו רק לחיזוק בעלמא, אלא כל הקברים הם בתוך האמבטיות מבטון, ובין הקירות של בטון [דבסוף המתחם מה שמחזיק את הכל זה ג"כ קירות בטון].

סוג ד: כעת נדון במקרים בהם שאין לאמבטיות מבטון - תחתית מבטון ורק קירות מבטון, והמת התחתון מונח על האדמה ומעליו שופכים עפר, ומעליו קוברים מת נוסף שגם כעליו שופכים עפר. ולכאור' יש לדמותו לשאלה הבאה, מה הדין אם מניחים מת ע"ג הקרקע ומניחים על גביו תלולית עפר האם הוי קבורה או לא. ושאלה זאת לכאור' נוגעת ל'קבורת על' שתיארת בקיצור בפתחת המאמר, ואעתיק תיאורה שוב: קבורה נוספת דומה נקראת 'קבורת על' שגם בה מטמינים מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה ממכפלה שהיא קבורה מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעליו קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר. ע"כ. ועדיין לא התבררה לי המציאות האם המת העליון גם בתוך האדמה או שהוא מעל פני האדמה ומסתבר שאם מספיקים כראוי בין המת העליון לתחתון שהוא בולט מעל האדמה ועכ"פ העפר שצריך להניח ע"ג בולט ע"פ האדמה וכנראה שזה תלוי כמה עומק הקבר היה בתחילה, דראה להלן ענף ב אות א דיש

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז

ומצאתי בספר נצני ניסן (להגר"נ יבלונסקי מו"צ בעיר סלבודקה ואח"כ ר"י בשיקאגו, ה'תר"צ, בסוה"ס תשובה סי' ד' עמ' 170) שפירש בדעת האו"ז (הל' אבלות סי' תכג) דמיירי על אופן זה בדיוק וכתב דאפשר דהוי קבורה. [ע"ש, ואכמ"ל בהבאת הסוגיא שעליה מוסבים דברי האו"ז (קבר בנין), ובדעת שאר הראשונים, ולבאר למה נדחק הספר הנ"ל לפרש כן בכוונתו, ורק אציין שהדברים נוגעים ישירות לנושא ההלכתי של כוכין מבטון שעל פני האדמה, ועי' בזה במאמר במוריה שצוין בהקדמה].

שוב העירני ת"ח א' שדיון זה מפורש הדבר באג"מ (יו"ד ח"ג סי' קמב) ע"ש, ולענייננו העולה מדבריו שיש בזה כמה חילוקים: א' דהנחת מת ע"ג הקרקע ומעליו תולית עפר הוי קבורה. ב' אם מניח על גביו גל גדול משברי חרסים אינו נחשב לקבורה, אף שהביא שיש לחרס דין עפר לגבי הנחת חרס על פיו וענינו כיון דעשוי מעפר ומים, כי בזה צריך עפר ממש, וחרס נצרף בכבשן. ג' אם מניחו ב'כלי אדמה' ע"ג הקרקע לא הוי קבורה וכ"ש כלי מבטון וכ"ש כלי מחס. ד' בנוגע להנחת המת ע"ג הקרקע ומעליו מניחים בטון באופן שאינו נעשה בצורת כלי, והוא נידוננו. אין הדבר מפורש להדיא בדבריו האם דינו כעפר ממש כיון שבטון הוא עפר ומים שלא נצרף בכבשן אלא בצונן וכמ"ש שם, וא"כ דומה לעפר (אות א), או שדינו כחרס שאינו עפר ממש ורק 'דין' עפר יש לו וא"כ בנד"ד לא יעיל להיחשב לקבורה. וגם דעיקר דבריו לומר דיש לבטון דין עפר כלפי"ז שאם מניחים בתוך הקרקע, ועדיין בעי' מצוואתו של רבי לנקב את הארון, לזה כתב דבטון נחשב לעפר, אבל לא מבואר בדבריו כן בשביל קיום דין קבורה. והיה לי מו"מ עם כמה ת"ח בכוונת האג"מ בזה. ולענייננו במכפלה בלא תחתית שהמת עצמו מכוסה בעפר ורק מסביב יש את הבטון, ודאי דלפי"ד יחשב קבורה. ועוד הוסיף הת"ח הנ"ל דמה שהביא

יכול להעמיק כדי שיהא קובר בעומק, ובין מת למת ו"ט שפיר דמי אע"פ שזה למעלה מזה. עכ"ל. ויל"ע במש"כ 'להעמיק', דבשלמא הגמ' מיירי שמראש הכינו את מערת הכוכין באופן שיהיה הפרש בין כוך לכוך של ו"ט אבל רב האי גאון דמיירי בביה"ק רגיל שהתמלא, מה שיירך להעמיק הרי יפגע בעצמות. ומצאנו בשו"ת תשב"ץ (ח"ג סי' קיט) שכתב: 'ולענין ביה"ק שאין שם מקום פנוי וכשחופרין קבר מוצאין עצמות אדם מה תקנה יש בדבר. ראוי לציבור לדחוק עצמם ולקנות קרקע לבית הקברות ואל ינוולו המתים וכ"כ הגאון ר' האי בתשובה ואם א"א בשום צד לא ידעתי תקנה אחרת אלא שיוציאו העצמות ויעמיקו הרבה לחפור הקבר כדי שיישאר אחר שנקבר המת ג"ט למעלה מהקבר התחתון ושלשה טפחים אלו הם תפיסת הקבר להפסיק בין קבר לקבר' עכ"ל. וודאי שכן פי' את כוונת רה"ג. [וצ"ל דד"ז להוציא העצמות ולהחזירן למקומן רק יותר בעומק, אינו בכלל האיסור של 'פינוי מתים', כיון דלפנות מת אפי' עבור מת אחר אסור, כמפורש ברמב"ן בתוה"א שם בהמשך דבריו, וכן הוכיח בשו"ת פרשת מרדכי למהר"ם בנעט מדברי רב האי גאון גופיה בסו"ד, ובזה תמה על הנובי"ק יו"ד סי' פט שהוכיח מריש דברי רב האי גאון לא כן, והובא דיון זה עם ביאור נאה ביישוב הדברים בשו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קפא]. אלא שצ"ב למה כתב שזה האופן היחיד, שבאופן זה יש לכאור' בזיון למתים, ולא הציע לכסות את הביה"ק עם שכבת עפר ולקבור בתוכה עם הפרש ו"ט, כהב"ח הנ"ל, והיה מקום לומר שאופן זה באופן מעשי בזמנו או במקומו היה קשה לביצוע, אבל מ"מ למה לא הציע כל פעם שמת מת לכסות קבר אחד עם עפר ולקבור בתוכו וכן הלאה, דבזמנם לא גרו הרבה יהודים במקום אחד וממילא לא מתו אנשים כל יום. והוכיח מזה החכ"א הנ"ל דס"ל לרב האי גאון דבאופן זה ל"מ כיון שאינו קבור בתוך עומק האדמה. עכ"ד. וצ"ע.

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז ♦

שהזכרתי לעיל, כיון דאפשר לדון זאת כמו ערימת מתים זה ע"ז.

[ואגב, בהקשר לבירורים הנ"ל אודות קבורת 'מכפלה-זוגית' שרבים מהם עשויים מבטון, אציין לנקודה דומה הנוגעת לקבורה בקרקע עצמה שתחת 'קבורת קומות'⁶].

ענף ב:

בעיה של איסור הנאה מהקבר

אם קוברים מת ע"ז באופן שחופרים בור עמוק ומכסים את המת בעפר באופן שיהיה עפר ו"ט ביניהם, [כמו שעושים בקבורת 'מכפלה-זוגית' וכדלעיל (ענף א)], ובפרט ב'קבורת על' כנ"ל בפתחה] יש לזהר כשחופרים עבור המת העליון שלא ישתמשו בעפר שע"ג המת ממש, שעפר זה אסור בהנאה לפי רבנו ישעי' המובא בטור יו"ד סי' שס"ד ונפסק ברמ"א שם, שתלוש ולבסוף חיברו אסור בהנאה. וכמה שיעור העפר - דנו בזה הפוסקים. ואציין בקיצור: עי' שו"ת הגרעק"א קמא סי' מה המובא בפ"ת סי' שסד סק"א שהעפר שנאסר אינו רק העפר שעל פני המת, אבל סגי בכסוי כל שהוא, אמנם בשו"ת אג"מ (יו"ד א רלג ד"ה והנה בתשובה) הביאו, ואחר שהאריך בכל השיטות בענין הסיק: 'נמצא למה שביארתי שמדין קבורה יש שתי שיטות להש"ע וס"ח סגי בכסוי כ"ש, וכן רוצה לומר רעק"א מדיוק לשון הטור בש"ר ישעיה. אבל לרוב

החכ"א להוכיח מרב האי גאון, אין ראיה לפמש"כ האג"מ שם שיש לעשות באופן שאין בע"ח יכולים לחפור ולהסיט, ובאופן רגיל אין זה שייך אא"כ מעמיקים בקרקע, ואפשר שזה כוונת רב האי גאון. עכ"ד.

אמנם גם לפי"ד שמת אחד הנמצא ע"ג האדמה נחשב כקבורה בתוך האדמה, מ"מ אכתי יש לדון על המת שמעליו, דמחד גיסא הוא נמצא על אדמה שנמצא ע"ג מת שע"ג האדמה, ומאידך גיסא יתכן שהמת התחתון חוצץ בינו לבין הקרקע, ודן בסברא מחודשת זאת - גבי ב' מתים שנקברו יחד בלי הפסק כלל (בקבר אחים ה"י) - בתשובת הגאון האדיר רבי אברהם אהרן בורשטין גאב"ד ור"מ טווריג שהופנתה להגאון רבי נחום ברוך גינזבורג, ונדפסה לראשונה בספרו של הרב השואל ('מקור ברוך' ח"א לג), ושוב נדפסה יחד עם יתר חידושי הגאון המשיב בס' נר אהרן (ת"ש, סי' ה)⁵. [קצת מושג אודותיו עי' מש"כ עליו הגאון מקור ברוך שם, ובהסכמות המופלגות לס' נר אהרן ובפרט מהגרא"ז מלצר בהפלגה עצומה]. וכאמור דאינו דומה למה שכסו את כל ביה"ק עם עפר וקברו שם ולא אמר' דמת חוצץ וכד', דשם כאמור הגדרת הדבר שהעלה את גובה קרקע כל הביה"ק, משא"כ בזה. וגם אם נאמר דהוי קבורה, אכתי יש לדון אם אין את החסרון של 'כפרה' - 'משפילו לתחתיות'

5. תשובה זאת ציינה הגרי"ש אלישיב, בנוגע לחקירה בתשובה שם, האם קבורה היא מצוה חד פעמית או מתמשכת, וע"ש מה שהשיבו המקור ברוך. (כן הביא בנו ב"ד בנימין תמורה לג:). 6. החכ"א הנ"ל הוסיף לי בנוגע לסוג קבורה שונה, והיא קבורה בקרקע עצמה שתחת 'קבורת קומות' - דהיינו, הקברים שבתוך אדמה רגילה אלא שהם מתחת עמודי בטון שמעליהם משטחים יצוקים מהמלאים עפר, דהיינו מה שנקרא בלשוננו קבורת קומות. (ומכונית גם 'קבורת רמה'). שרבים חושבים שזה קבורת רגילה וכל השאלה אם גם בזה יש את הבעיות שבמאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת' - האם מותרת לכתחילה, דהיינו שינוי מנהג מתים, וכן שיתכן דיש בזה את הבעיה של ה'תיקון לנפטר' וכמשנ"ת שם בשם הספה"ק. אכן להאמור, גם בזה - מסתבר שגם הקברים שנראים באדמה אינם קבורת שדה רגילה, אלא הם ג"כ נמצאים מעל גבי שכבת יציקת בטון, כיון שכשבונים את הקומות חופרים ויוצקים יסודות, והשכבה התחתונה היא גם מעצם מעל יציקת בטון, וא"כ כל הקבורה היא ממש מעל האדמה ולא בתוך האדמה כלל, ובדיוק כמו התיאור הנ"ל, והרבה טועים בזה. עכ"ד. אכן מציאות זאת טעונה בירור באופן ודאי, כיון ששמעתי שיש מקומות כאלו שהקברים הם כן בתוך אדמה והמשטחים היצוקים של קבורת הקומות נמצאים ע"ג עמודים שנבנו ע"ג יסודות של עמודים בלבד, (וכפי שמצוי בבניית בנייני מגורים באזור גוש דן).

♦ מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז

ולא פירשו כמה עפר מעל המת העליון, אבל לפי החשבון נמצא שהמת העליון מונח בעומק של פחות ממטר. [כיון שדרוש גובה למת התחתון, עם טפח חלל שנהוג להניח, וכן אבנים הגולל שמניחים על גבי זה].

והנה אף שעפ"י דין כנראה שמספיק כך [אם מניחים מעל המת העליון לכה"פ ג"ט, כ"כ בשו"ת אג"מ (יו"ד א רלג) שכן דעת רוב הפוסקים ע"ש, וכ"כ בשו"ת מנחת יצחק (ז קד), ובשו"ת טעם ברוך (לגר"ב לייזרובסקי יו"ד סא)], מ"מ אינו לפי המנהג הקדום, ולא מנהג ירושלים, ולא לפי הקבלה. ונביא הדברים בקיצור, כתבו תוס' (מו"ק ה:) בתו"ד: ולא היו רגילים לקבור מתים בעומק כי השתא בזמן הזה. עכ"ל. ולא פירשו כמה מעמיקים בזמנם, וכן לא פירשו למה החלו להעמיק יותר. והגאון הנצי"ב בהעמק שאלה (פ' חיי שרה שאלתא יד, ו) כתב 'שנהגו להעמיק הקבר יותר מ' טפחים', משא"כ בזמן הש"ס, והסמך זאת לדברי התוס' הנ"ל. ע"ש עוד. [והביאו השד"ח מערכת אבלות (כרך ד) אות קטו]. אכן גם לדבריו לא התבאר למה החלו להעמיק כן דלא מסתבר שהיה זה כדי להחזיר את זאת גופא - לועג לרש. ובגשר החיים (א טז ד) כתב: 'עומק הקבר עושין מטר ורבע [והביא דברי העמק שאלה הנ"ל, והמשיך:] ופעה"ק נוהגין לחפור בעומק 1.30-1.40 מטר'. והוסיף: 'והיה פה ארה"ק מבעלי המקובלים (בתוכם רב גדול ראש"צ ידוע בירושלים) שצוו להעמיק את קברם בגובה איש (ערך 1.70 מטר) עפ"י טעם קבלה'. עכ"ל. ולא פירש המקור והטעם. [והועתק בס' מנהגי אר"י (גליס, עמ' שי)]. ואף שאין לי עסק בנסתרות מ"מ כנראה שטעמם עפ"ד קדוש ה' הארז"ל (שער מאמרי רז"ל, ליקוטי מהרח"ו דף יז-ג): 'אחרי מיתת האדם ונקבר גופו בארץ אז תיכף באים ד' מלאכים ומשפילים קרקע הקבר ומעמיקים אותו עד כדי גובה קומת האדם ואז מחזירים נשמתו של אדם בתוך גופו כדרך שהיה בחיים חיותו. ואז אותם הד' מלאכים אווזים בו באדם בד' קוצותיו

הראשונים שהן הרשב"ם ורגמ"ה ור' האי גאון צריך שיהיה לא פחות מג' טפחים עפר. וכן צ"ל גם לרמב"ן לרוב המפרשים בדבריו שהן הב"ח ומהר"ח בשם שכנה"ג והגר"א בסק"ח שסובר ו"ט בזה על זה א"כ ודאי הוא משום שמפרש שהפסק אמה שבין כוך לכוך הוא חצי אמה לדופן הכוך כמפורש בדבריו. ובשו"ת לברשי מרדכי הנ"ל (שם בהמשך התשובה) הסתפק דאולי בעי' את כל ה-ו"ט ע"ש. וע"ע בשו"ת כת"ס שהקל בזה, וכבר העיר עליו בשו"ת אחיעזר (ג עט, ד) שלא הביא דברי זקנו הגרעק"א, וע"ש דעת האחיעזר בזה.

אלא דלכאור' יש בזה בעיה גדולה גם אם לא פוגע בשיעור תפוסה של המת, שבעצם זה שקובר את המת העליון, נמצא משתמש ונהנה מעפר הקבר תחתון שהוא אסור בהנאה, ודן ע"ז בשו"ת לברשי מרדכי שם, וכתב דמצד זה אינו נחשב לנהנה ואין בזה איסור. וכן מצאתי שהסתפק בזה בשו"ת שרידי אש (מוה"ק ח"ב סי' ק) בקונטרס בענין פינוי מתים, שאולי שיעורו ג"ט, והחזו"א בהערותיו לתשובה זאת העיר, שנראה שכל העפר שעל הקבר הוי צורך לו ומגין עליו וכל שפוחת הגנתו הר"ז גזולו. ע"ש. [הערותיו נדפסו שם בסוף התשובה במכתב ד, וכן בחזו"א טהרות בסוה"ס עמ' רחצ-א ד"ה 'עוד כ' דקנין']. וע"ע בזה בשו"ת שבט הלוי ח"ה סי' קעו אות א.

ענף ג:

בעיות נוספת בקבורת 'מכפלה-זוגית' כפי שנהוגה כיום

א] עומק הקבר: בקבורת מכפלה הנהוגה כיום, כאמור לעיל בריש ענף א, מעמיקים [עבור ב' הקברים] בעומק של 2 מטר נמצא שהמת התחתון הוא בעומק של קצת פחות מ-2 מטר [קצת פחות בגלל יציאת הבטון שיוצקים בשוליים]. ובנוגע למיקום המת העליון לא התפרש. אכן בפרסום של ח"ק ת"א-יפו נכתב שיש בין המת העליון למת התחתון לפחות 60 ס"מ [- והיינו ו"ט לשיעור חזו"א], וכמו"כ מניחים מעל המת התחתון אבני גולל ועפר,

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבט תשע"ז ♦

ומנערים אותו וחובטים אותו במקלות של ברזל וכו' עד שנפרדת אותה הקליפה מעליו מעט מעט עד שנפרדת ונעקרת לגמרי'. [וע"ש בהמשך הדברים שיש חילוק בין צדיקים לרשעים כמה 'חבוט' צריכים] והמשיך: 'ולכן צריך להעמיק הקבר מאד מאד כי כל מה שהוא עמוק מאד הוא יותר טוב כדי שיהיה מקום מרווח לחובטו ולנערו שם, ולכן ענין הזה נקרא 'חבוט הקבר' ר"ל חבוט בקבר לנער את הקליפה מעל האדם'. ע"כ. ובפשוט משמע שעדיף לחפור קבר עמוק בשיעור גובה אדם, וצ"ב היות שנתבאר קודם לכן דבלא"ה המלאכים מעמיקים את הקבר אחרי פטירתו, א"כ למה צריך שהאנשים יכינו את הקבר עמוק יותר, ועמד בזה בהגהות 'שמן ששון' (לרבי ששון פרסיאדו, תרכ"ט, סוף שער מאמרי רז"ל) וכתב: 'ואפשר דמשמע בשר ודם עדיף דאין בו צער כ"כ למת כמו שהמלאכים מעמיקים. עי"ל דע"י האדם המעמיק מאד מאד יותר טוב ואין לו למת כ"כ צער לא כן המלאכים אינם מרויחים ומעמיקים מאד ויש צער למת בר מינן'. עכ"ד⁷. וזאת כנראה מקור וטעם המקובלים בירושלים. אלא שביררתי אצל ראשי הח"ק בירושלים ונמסר לי שכיום רוב הקברים עמוקים בעומק 1.30 מ' לערך, ויש קברים שעמוקים 1.70 מ', וצריך לברר בשאר המקומות, כי בירושלים במיוחד קשה להעמיק בגלל שהאדמה סלעית. לעניננו בקבורת 'מכפלה-זוגית' הנהוגה כיום, כלפי המת התחתון שפיר מעמיקים וא"כ הענין הזה מתקיים, אבל כלפי המת העליון, כאמור שמעמיקים פחות מעומק מטר אחד. וכמובן שהיו יכולים לפתור זאת ע"י שיעמיקו יותר כגון 4 מטר אלא שלמעשה לא עושים כן, ועל המציאות העכשווית באתי לעורר. וגם אם להאמור גם בקבורה רגילה אין בירושלים ברוב המקומות, עומק גובה אדם, מ"מ כאמור יש עומק של יותר ממה שנעשה במכפלה, וכאמור

[ב] המצבה: בקבורת המכפלה אופן העמדת המצבה הוא שמכינים מצבה כפולה [דהיינו על פלטת האבן המלבנית הנהוגה בכל המצבות משכיבים ב' מצבות 'שיש' קטנות בגודל ריבוע כל אחת, או שמעמידים ב' מצבות 'שיש' העומדות בצדדי פלטת האבן]. ומניחים את פלטת האבן (עם כיתוב על אבן שיש אחת) אחר קבורת המת הראשון, ואח"כ כשמת האדם השני מסירים את פלטת האבן ואחר הטמנתו מחזירים אותה למעלה עם כיתוב על האבן השניה, ראה תמונה מס' 5.

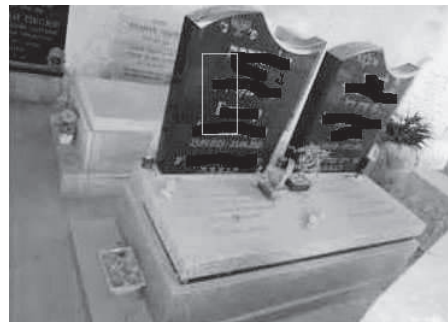
והנה כידוע שענין המצבה אינו רק לציון בעלמא על הימצאותו של קבר, אלא שיש ענין גדול עפ"י קבלה וכמבואר בדברי האריז"ל (שער המצוות פ' ויחי דף י-א) [בהמשך לדבריו על ענין ז' ימי האבלות]: 'ולכן מנהג בני אשכנז שלא לבנות ציון על הקבר עד אחר ז' ימי

7. והובא כ"ז (וכן הבני אהרן דבסמוך), בס' אבן השם יר"ד ס' שסב ובפ"י פתוחי חותם (ציינווירט).

המת העליון ואת המצבה מעליו הרי שכלפי העליון יש לו מצבה רגילה, אבל כלפי התחתון יל"ע אם המת העליון חוצץ בינו לבין המצבה שעליו ששם צריך להיות משכן לנפש שלו. ובנוסף אחר יל"ע דלכא' הנפש נמצאת סמוך למת וכשיש שם מצבה היא שוכנת שם אבל אם מעל המת אין מצבה אלא מת אחר, לכא' אין סיבה שהיא תשכון למעלה מכל המתים. [וכמובן שהנפש נמצאת מעל הקבר גם כשאין מצבה, וכדחז' בשער הגלגולים (דף לז-א) שמהר"ו מתאר איך שהאריז"ל דיבר עם הנפשות שהיו על קברי התנאים והאמוראים, אף שבזמנם לא היה מצבה כלל ורק אבן גולל עפ"י מערת קבורתם, אלא דמ"מ חז"י בדברי האריז"ל הנ"ל שיש ענין מיוחד במצבה שהיא מהוה משכן לנפש וע"ז נידוננו]. ושאלתי לת"ח בנגלה ונסתר והשיב שהדברים מסתברים אלא שקשה להכריע בזה.

ג] קבורת איש ליד אשה: כיום מנהג ישראל פשוט לא לקבור איש ליד אשה זרה, וכן מובא המנהג בספרים דלהלן, ולכן נוהגים לקבור בא' מהאופנים דלהלן: א) קוברים איש ליד אשתו. [מנהג אחד באג"מ דלהלן, כן נהוג בירושלים עה"ק ועוד מקומות]. ב) קוברים שורת אנשים ושורת נשים כשאיש מול אשתו. [שו"ת דברי מלכאל (ח"ד סי' עד) שהעיד שכן המנהג במקומו (ליטא), וביאר את טעם המנהג ע"ש, ורמז שם לקבורת האבות המבוארת בזוה"ק (ח"ג פ' שלח דף קסד-א). וכן נהגו אצל קברי החזו"א והקה"י ומשפחתם, בביה"ק זכרון מאיר בב"ב, וכן הביא באג"מ שם כמנהג אחד]. ג) לייחד ב' חלקות נפרדות. [הדרת קדש (למהר"י שווארץ, תרצ"א, מכתבים סי' לב) מביא מכתב הרא"י סופר שכן מנהג פרשבורג (והרה"מ"ח הביא עדויות נוספות כמנהג זה), וביאר המנהג עפ"י הזוה"ק פ' שלח שבעולם הנשמות יש היכל מיוחד לנשים]. ובאג"מ (יו"ד ג קמח) כתב וז"ל: הנה פשוט לע"ד דאף אם נימא שליכא איסור בעצם מלקבור אשה אצל איש שאינו בעלה דלא שייך ענין יצה"ר בזה

האבלות, לפי שטעם בנין הציון הוא כעין כסא ומושב לשרות עליו האורות המקיפים את הנפש, ועדיין לא נשלם המקיף לחנות שם עד סוף ז' ימי אבלות, ואם יבנוהו טרם בוא המקיפים שמה, אז וכו'. ולכן צריך להמתין מלבנותו עד תשלום ז' ימי האבלות ואז אדרבה מצוה לבנות ציון על הקבר תיכף אחר האבלות להכין כסא ומושב אל האור המקיף. עכ"ד. וענין זה אינו רק מיד אחר ז' ימי האבלות, אלא כל זמן המצאות המת בקבר, משכן הנפש היא על הציון - המצבה, וכמבואר בשם האריז"ל לבאר מש"כ במשנה (שקלים סופ"ב ועוד) שהמצבה נקראת 'נפש'. ולא התבאר שם הטעם. ובס' צמח צדיק לתלמידו מהר"י צמח ב'צמח צדיק' (דרוש אליהו ואלישע, כ-א, בהערה): 'וכפי זה מה שאמר הרב זלה"ה בייחודים ששורה על הקבר תמיד לעולם ועד, חוזר אל הנפש לבד שהיא שורה על הקבר כי זה סוד הנזכר במשנה בונים לו נפש על קברו'. ובמלאכת שלמה על המשנה שם כתב: 'ופירשו ז"ל וכו' על שם שהוא משכן הנפש ששורה עליו'. ובשו"ת תורה לשמה (סי' תקכ) בענין הדלקת נר נשמה: 'וכן בכל שנה ביום היארצייט וכו' יגיע הנאה לנפש האדם אפי' מרחוק, וכ"ש אם מדליק על המצבה, ששם משכן חלק מחלקי הנפש'.

תמונה 5

והנה בענייננו, כשקוברים את המת התחתון ואח"כ מניחים את המצבה למעלה הרי"ז כמצבה על קבר רגיל, ואח"כ כשקוברים את

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ד-ו (תיב-תיד), שבת תשע"ז ♦

תמות האשה קודם ותקבר ראשונה ומעליה בעלה, יצא שבמפלס התחתון נקבר איש סמוך ליד אשה זרה, וכן במפלס שמעליו נקברה אשה זרה ליד איש. ושו"מ שהעיר כן בשו"ת משנת יוסף (להג"ר יוסף ליברמן, ח"י סי' קסב אות ח).

ד] תפילה על המת התחתון: ידוע הענין הגדול מדברי חז"ל בש"ס ובזוה"ק ובדברי האריז"ל ללכת להתפלל על קברי המתים, הן לתועלת החיים והן לתועלת המתים. [והארכתי בזה בס"ד במאמרי 'הליכה לקברי אבות ובפרט ביארצייט', ישורון כרך ל וכו' לא]. וכעת יש לברר האם כשקוברים מת מכסים אותו בעפר ומעליו קוברים מת נוסף האם עדיין יש את האפשרות להתפלל על קבר המת התחתון בשעה שנמצאים מעל וסמוך למת העליון. ולכאורה יש להוכיח משו"ת חובת הקודש להגרי"א קלצקין אב"ד לובלין ומשו"ת עין יצחק להג"ר יצחק אלחנן שהובאו לעיל, שלא מועיל. דבחיבת הקודש נשאל על אפשרות לכסות עפר קברי ילדים, ואחד מהטעמים להתנגדותו השיב ע"פ הוכחה מהגמ' תענית טז. שהולכים לבקש רחמים על קברי ילדים, [מדלא קאמר שם איכא בינייהו קברי ילדים]. וכוונתו שאם יכסו קבריהם לא יוכל לבקש רחמים. ובעין יצחק כתב ששמע שבק"ק קאליש כיסו את כל ביה"ק בעפר מלבד קבריהם של בעל המג"א והאלי' רבא כדי שיוכלו ללכת על קבריהם. ולכאורה למה לא עשו כפי שעשו בפרשבורג [וכנ"ל בדברי הלבושי מרדכי], שהורידו את המצבות וכיסו את כל ביה"ק בעפר ואח"כ העמידו את המצבות, ועי"ז ידעו היכן מקום מנוחת המת למטה, ויוכלו שפיר ללכת על קבריהם. וע"כ צ"ל שסברו דכיון שלא

אף בלא הא דב"ב דף נ"ח ע"א בעובדא דבנאה, אבל כיון שמנהג כולי עלמא או שקוברין שורות שורות היינו שורה של אנשים ושורה של נשים ואין קוברין אף אשה אצל בעלה או שקוברין אצל בעלה בשורה אחת ואח"כ איש אחר אצל איש זה ואשתו בצד השני וכן כל השורה שנמצא שמקפידין ע"ז, והוא כבר כאנן סהדי שאם היו חוששין והיה אפשר להם לצוות היו מצוין שלא יקברוהו אצל אשה ולא יקברו אחר שנקבר אצלו אשה והוא עדיף לאינשי מליקבר אצל אבותיו ועי' בגליון הש"ע מדפוס ווילנא בססי' שסב מבית לחם יהודה שבזוה"ז אין מדרקקים כל כך שיקבר אצל אבותיו אבל על זה מקפידין טובא שלא תהא אשה אחת קבורה אצל איש אחר. וגם יש מקומות שהאשה רוצה דוקא ליקבר אצל בעלה והבעל יודע זה שא"כ איכא חיוב מדין קבורה על בניה כשהם גם בנוי לקבורה אצל בעלה שהוא אביהם, וכו'. ולכן פשוט וברור שהיה אסור להגבאים לקבור אשה אחרת בלא שאלה מהבנים ומהאשה ואף אם היו נותנים רשות אפשר שהוא עצמו לא היה רוצה, והוא כבזיון לכל המשפחה וכ"ש לאשתו שלכן מחוייבין לפנותה. עכ"ל. וכן בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ב סי' קנט) כתב ש'גנאי' הוא לאיש שאשה אחרת תהיה קבורה אצלו. ולכן (בצירוף נוסף) התיר לפנות בגוונא שקברו אשה זרה ליד איש אחד ע"ש כל המקרה⁸.

והנפ"מ מכל זאת שב'קבורת מכפלה – זוגית' היות וקוברים שם בד"כ איש ואשתו, הרבה פעמים תהיה בעיה זו, כיון שקוברים ראשון את מי שמת ראשון, ואם לדוגמא במכפלה אחת ימות האיש ויקבר ראשון, ואח"כ תמות אשתו ותקבר מעליו, ובמכפלה הסמוכה

8. אמנם יש להעיר דאף שכן המנהג פשוט כיום, מ"מ יש קהילות שלא הקפידו ע"כ, וכדאעידו בכמה ספרים, בס' הדרת קדש (הנ"ל דף יב) העיד כן על קהילת לבוב ועוד קהילות, וכן בשו"ת פרי השדה ח"ג סי' קא העיד כן על קהילת קראקא, וכן בשו"ת אמרי אש יו"ד סי' קיז כתב שאין בזה גנאי והוכיח כן ממה שלא נזכר זאת בספרי הפוסקים הקדמונים. (והובא כ"ז בספר כל בו-אבלות ח"א עמ' 179). [וכן עי' בשו"ת בית יצחק (לגרי"י שמעלקיס, יו"ד ח"ב סי' קנג) שדן על מקרה שבדיעבד קברו מעל אשה, איש זר, בפחות מ-ו"ט, ולא העיר על בעיה זו, ואולי בדיעבד שאני].

הולכים על הקבר ממש ורק המת טמון למטה ממתים אחרים כבר לא נחשב שהולכים על קבר מת זה. ויתכן לבאר זאת עפ"י המבואר בספה"ק שהתועלת בהליכה לקברים היא בגלל חלק הנפש הנמצא מעל הקבר וכדלעיל באות ב' בענין מצבה שהנפש של המת נמצא מעל הקבר, א"כ להאמור שם דיתכן שהנפש לא עולה עד למעלה מכל המתים אלא רק כל נפש נמצאת מעל המת ששייכת אליו, א"כ שוב לא יועיל שידעו שכאן למטה טמון מת כיון שהנפש לא נמצאת למעלה היכן שהאנשים יבואו להתפלל. ושאלתי לת"ח בנגלה ובנסתר והשיב שהדברים מסתברים אלא שקשה להכריע בזה.

ה) בעיות נוספות: בקבורה זאת יש בעיות נוספות שיתוארו בעז"ה במאמר הבא 'קבורת מת ע"ג מת – האם מותרת לכתחילה'.

תמצית המאמר: הובאו ד' סוגים - תיאור מציאותם והבירור ההלכתי בדינם. סוג א: בחלקות הישנות מעמיקים קבר שהוכן כקבר רגיל כדי שתהיה אפשרות לקבור מת ע"ג מת עם הפסק עפר של ו"ט. ודינו כקבורת מת ע"ג מת בתוך מעבה האדמה שיבואר דינה במאמר הבא הנ"ל. סוגים ב-ד: בחלקות החדשות שמכניסים את צורת הקבורה זאת בלבד, אופן הקבורה היא בכמה אופנים אחרים שתוארו באריכות בפנים המאמר בלוי תמונות להבנת

המציאות המדויקת. ודינם בקיצור: סוג ב: מכפלת בטון בתוך האדמה ודינה כמו סוג א'. [ויל"ע אם לפי"ד האג"מ יש למחות ע"ז כיון שהמת נרקב פחות מהר]. סוג ג: מכפלת בטון עם תחתית בטון ותיאורה המדויק בפנים, ובדינו יש לצדד דהוי כקבורה בכוכין מבטון מעל פני האדמה, קבורה שהתנגדו אליה גאוני הדור באירופה וארה"ב (לפני מלח"ע השניה) ובאר"י. סוג ד: מכפלת בטון בלא תחתית ותיאורה המדויק בפנים, ודינה לכאן' כמו מת שעל פני האדמה ומעליו תל עפר שהיה מקום לדון בזה, אלא שבאג"מ מפורש דהוי קבורה. ועדיין יל"ע כלפי המת שמעליו (בהפסק עפר) אם הוי קבורה, וגם אם הוי קבורה יל"ע אם אין חסרון ב'כפרה' - 'משפילו לתחתיות'. (כ"ז התבאר בענף א). וכן הובאה בעיה שקיימת לפעמים בקבורת מת ע"ג מת של איסור הנאה מעפר הקבר (ענף ב). התבארו בעיות נוספות בקבורת 'מכפלה-זוגית' כפי שנהוגה כיום: א: עומק הקבר. ב: המצבה. ג: קבורת איש ליד אשה. ד: תפילה על המת התחתון ה: בעיות נוספות. (ענף ג). ובכל מקרה צריך לוודא שהכל נעשה כדין ושמפסיקים את הפסק העפר כראוי ושהכל נעשה כדין. כי לאחרונה התברר על מקום מסוים בירושלים שלא שאלו רב מראש איך לנהוג, וגם אחר ששאלו רב והורה להם שלא עשו כדין, ושאפי' בדיעבד לא יקברו כן, הלכו לחפש רב שיתיר להם בדיעבד, ואכמ"ל.

זאת ועוד, ההצעה הנ"ל לבנות בתי קברות בבנין של מספר קומות היא שינוי ממנהג הקבורה² שנהגו בה עד כה, ועי' שו"ת דודאי השדה סי' ל' דמנהג מתים הוא חמור משאר מנהגים ע"ש.

ואף שנהגו בחו"ל לקבור זה עג"ז, ודאי אין דנין מאי אפשר לאפשר, ושם ניתן ליהודים מטעם המלכות רק שטח מצומצם לקבורה לכן היו נאלצים לקבור מתים ע"ג מתים, אבל במקרה דיש אפשרות וודאי דאין לשנות מנהג קבורה שהיו נוהגים משנות דור ודור גם אם יהיה צורך להרחיק את ביה"ק מן העיר.

חושבני שבארה"ק עדיין יש מקומות קבורה כאלה, לכן איני רואה צורך לדון בתכנית זו.

בכבוד רב ובברכת התורה,

יוסף שלו' אלישיב.

א] והיות שדבריו בתשובתו הנ"ל נכתבו בקוצר, וכפי שהטעים שלא ראה מקום מעשי לדיון בשאלה זו כיון שבארה"ק יש עוד הרבה מקומות קבורה, גם אם הם רחוקים מהעיר, אך כעת השאלה מעשית בעוונותינו הרבים [לא בגלל שאין עדיין מקומות רבים בארה"ק אלא מסיבות אחרות וכפי שהרחבתי בהקדמת מאמרי הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות, בית אהרן וישראל שבט אדר תשע"ח, וכן 'הקבורה במכפלה-זוגית', מוריה שבט תשע"ז], לזה יש צורך להרחיב את הסוגיא שציין, ולפי"ז נבין את דבריו.

ב] בנוגע לטעמו הראשון: "משום כפרה" – דהיינו שאין כפרה בקבורה זו כיון שלא מורידים לתחתיות, יש להעיר כמה הערות: א] יש לברר מהו ענין הכפרה ואם הוא חיסרון מהותי או שהוא "ענין" בעלמא. ב] אם נימא שהוא חיסרון מהותי, נראה לכא' שטעם זה יעכב אפי' בדיעבד וצריך להוציאו מקברו. ג] יש לציין דנראה שטעם זה כתב מדיליה, ורק על הטעם השני - "שינוי ממנהגי הקבורה" ציין בסו"ד לשו"ת דודאי השדה סי' ל' שכתב יסוד זה.

אכן גם הטעם הראשון כתוב בשו"ת דודאי השדה הנ"ל באריכות, ויעו"ש בכל התשובה, וא"א לי להאריך כאן, ורק אציין הענין בקיצור ומה שיש להוסיף ע"ז. ואגב אציין שמחברו הוא הגאון רבי אלעזר חיים דייטש זצ"ל גאב"ד בקהילות הונגריה עשרות שנים, מח"ס שו"ת פרי השדה,

נדפס בגליון עומקא דפרשה (פ' ויחי תשע"ב) רמת שלמה ירושלים ומודפסת לפננו בגירסה מעודכנת

הרב משה קוטקס

רמת שלמה ירושלים

תשובת מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל על 'קבורה בקומות - משטחי בטון על עמודים מלאים עפר' וביאורה

העתק תשובת הגרי"ש/גדרי ה'כפרה' בקבורה/שינוי מנהג המתים/התנגדותו הנחרצת בע"פ של הגרי"ש לכל סוגי קבורות אלו

היות שבענין זה יש הרבה שמועות בשם מרן הגרי"ש יש להביא את תשובתו בכת"ק שנכתבה בתחילת פרשת הקומות בארה"ק, למנהל ח"ק, אודות קבורה זאת. ועליה סמך עד סוף ימיו, שלכן הורה לפרסמה שוב בשנת תשע"א, בסוף ימיו (הגרי"ש נלב"ע בשלהי תשע"ב), כשעלה הנושא על הפרק ביתר עוז, וכך נעשה. והיות שנכתבה בקיצור מהטעם שכתב במכתבו וכדלהלן יש צורך לבארה כדרכה של תורה.

וז"ל מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל [נדפס בקובץ תשובות ח"ב יו"ד סי' סד¹]:

ב"ה ג אדר ב תשמ"ו

לכבוד ידידי הנכבד וכו' מנהל ח"ק גח"א דקהילת ירושלים ת"ו ברכה ושלוש רב

ע"ד ההצעה במכתבו זצ"ל: "לאור זאת אנו מציעים לבנות בתי קברות בבנין של מספר קומות וכו' לפי התכנית ייבנה בנין מביטון מזוין כמו שבונים בנין מגורים, ובכל קומה תשפך אדמה בגובה 1.50 מ', האדמה השפוכה בכל קומה יהיה לה קשר קבוע עם קרקע בתולה באמצע ארובה המלאה באדמה הנוגעת בתחתיתה בקרקע הבתולה" עכ"ל.

לדעתי, מלבד דלפימ"ש רש"י סנהדרין דף מ"ו ב' קבורה משום כפרה "כי היכי דתהוי לי' כפרה ההטמנה זו שמורידים ומשפילים אותו בתחתיות" משמע דלפי טעמא דקבורה משום כפרה יש צורך לקבוע בתחתיות ארץ.

² בקובץ תשובות נדפס בטעות מילת 'העבודה' במקום 'קבורה', ולפננו הוגה מצילום המכתב המקורי.

¹ והכתרת שנתנו העורכים לתשו' זאת היא טעות, ומטעה את המעינים, כפי שיבין המעיין במאמר זה.

המת שנקבר שם מורד מעל פני האדמה - שאנשים עומדים עליה - לתוך תחתיות, [ובייחוד אם הקומות מחוברים להר סמוך ומגיעים לשם מההר], ואפ"ה כתב הגר"ש אלישיב שיש בזה חיסרון זה, ואולי לכן הגר"ש אלישיב כתב ע"ז 'לדעת' ולא כתבה בשם דודאי השדה הנ"ל [ושמעתי ביאור דבריו ע"פ מה שצוין לעיל לדברי הר"ן בחידושיו שם דיסוד ענין ההשפלה לתחתיות הוא, להורות שמשמים אותו תחת 'כל' הבע"ה היפך מה ששלט עליהם בחייו, ובקומות הרי נמצא מעל חלק בעלי החיים, ואינו דומה לנקברים בהר רגיל שדנים אנו את ההר והבקעה כשווים משום שהם פני הקרקע, והוא קבור תחת פני הקרקע].

והקשו האחרונים הנ"ל, דא"כ הו"ל לגמ' למימר נ"מ בין ב' הצדדים בקבר בבנין עם כוכין, וכולם דחו לפי תוס' שם ד"ה לקבורה, של-ב' הצדדים איכא כפרה ורק דנה הגמ' מהו העיקר, אמנם שאר הראשונים סתמו בזה, וגם בתוס' יש לדון, דסו"ס דנה הגמ' מה העיקר, וא"כ יתכן דאם העיקר איננו כפרה אין כ"כ חיסרון זה וכע"ז כתב בחמרא וחיי (להכנה"ג) בדעת תוס', דאם א' הוא הטעם העיקרי, לא אכפ"ל שנמשך ממנו גם טעם הטפל ע"ש, וע"ע בהמשך הדברים.

והנה דנו הראשונים והאחרונים האם קימ"ל דקבורה דאו' או דרבנן, ובפשטות תלוי בזה ממילא אם הגמ' דנה במהות דין דאו' או דרבנן, אמנם הקשו האחרונים דאם הוא מדאו' הא יש מצוה דאו' לקבור גם אם לא רוצה ע"י הגהות מהר"צ חיות בשם הרדב"ז, וכ"ת דטעמא קא דרשי, הא לא קימ"ל כר"ש דדריש טעמא דקרא, ויישבו כמה יישובים, וביניהם דכאן דרשי טעמא דקרא ע"י בשו"ת דברי חיים יו"ד ח"א סי' סד ובסנהדרין קטנה, ואכמ"ל. [אמנם יש אחרונים שמכח קושיא זו, נטו מדברי הראשונים בסוגין ופי' באופ"א, ע"י שו"ת כת"ס יו"ד קפ, ואחיעזר ח"ג סי' עב או"ד, ואכ"מ].

והנה בעיית הגמ' לא נפשטה, וכתב הרמב"ן בתורת האדם (עמ' קיח) דכיון דבעין לא אפשר, הוי ספק איסור וצריך להחמיר בזה, [ואף דיש אחרונים (הלח"מ ועוד) שדייקו ברמב"ם (רפי"ב מאבל) שכתב טעם אחר מהגמ', ופירשוהו דס"ל דהסוגיא אינה להלכה, מ"מ אחרים לא פירשוהו כן, ובראשם הכ"מ והרדב"ז שפי' לרמב"ם כהרמב"ן, וכן בספרו ב"י יו"ד סי' שמח העתיק לסוגיא ולרמב"ן לדינא, ולא הזכיר טעם הרמב"ם, וכ"ה בשו"ע שם, וגם שאחרונים רבים הביאו סוגיא זו לדינא לגבי נידונים רבים].

אמנם אם הוא דין דרבנן, יש להעיר מדוע כתב הרמב"ן להחמיר בספיקו הלא קיימ"ל דספק דרבנן לקולא, ואולי נוכיח דהם סברו שקבורה מדאו', וכבר התעורר בזה הערול"נ על

תבואות השדה ועוד ספרים רבים. ספרו זה דודאי השדה על ה' אבלות הוא ספר חשוב המובא בספרי הפוסקים שאחריו.

ג גרסי' בסנהדרין מו: אריו"ח משום רשב"י מנין למלין את מתו שעובר בל"ת וכו' רמז לקבורה מה"ת מנין וכו' אביעא להו קבורה משום בזיוני הוא או משום כפרה הוא, למאי נפ"מ דאמר לא בעינא דלקבורה לההוא גברא (שאינו רוצה שיקברוהו) אי אמרת משום בזיוני הוא, לא כל כמיניה, ואי אמרת משום משום כפרה הוא, הא אמר לא בעינא כפרה.

והנה בצד הגמ' "משום כפרה" פירש"י: בהטמנה זו **שמורידין ומשפילין אותו בתחתיות**. וכע"ז ביד רמ"ה, ובנמוק"י במשנה, וכן בחי' הר"ן ביתר אריכות וז"ל: והך כפרה דאמר' שקבורת קרקע היא המכפרת, היינו משום שמתמינין אותו בתחתיות ארץ, והיא הכנעה גדולה, שבהיותו חי היה מושל על כל מיני בע"ח. עכ"ל. ע"ש עוד. [וע"ע בביאור חסרון הכפרה בזה בהעמק שאלה להנצי"ב פ' חיי שרה סוף שאילתא יד שהאריך].

והנה לפני כמאה שנה בא לפני הפוסקים בהונגריה ואמריקה השאלה כדלהלן, שהגויים קברו כבר אלפי שנים מתייהם בבנין אבנים או בטון, עם כוכין הנקרא מוזאליום [אין כאן מקום להאריך בתיאורו המדויק וכל הנדונים שסביבו, ורק נביא את הקשור לעניננו], ויהודים רפורמים ומתבוללים וכד' רצו להדמות להם ולהקבר כן, וכל הפוסקים התנגדו לזה בחריפות [חלקם כתבו שאינו קבורה כלל], ונביא רק את אלה שנימקו זאת ע"פ דברי גמ' זו ופי' הראשונים הנ"ל, **שבקבורה בבנין עם כוכין אין כפרה, כיון שלא משפילין אותו לתחתיות**, כ"כ בס' דודאי השדה (שם), ורבני אמריקה; בס' אב בחכמה (להגרא"א יודלביץ רב הכולל בניו יורק. ה'תרפ"ז. עמ' 124), ובס' נצני ניסן (להגר"נ יבלונסקי מו"צ בעיר סלבודקה ואח"כ ר"י בשיקאגו, ה'תר"צ, סוה"ס סי' ד), ובס' כל בו אבלות (להגר"י גרינוולד רבה של קולמבוס אוהיו, ח"א ה'תש"ז, במפתחות עמ' 411, וח"ב, ה'תשל"ג, פ"ב סי' א). וכ"כ בקיצור בשו"ת דברי יציב (לכ"ק האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג, חלק שישי - חלק הליקוטים, סי' קלג סק"ו עמ' קנג) שלפירש"י, בקבורה בכוכין מעל פני האדמה אין כפרה. [וכן כתב בשו"ת חוות בנימין לגר"ש ישראלי סי' כ"ד, ושו"ת שמ"ש ומגן להגר"ש משאש רבה של ירושלם יו"ד סי' ו].

וכן מבואר כאמור במכתבו של הגר"ש אלישיב על קבורה בקומות, ואדגיש שבדבריו מבואר חידוש נוסף על דברי הפוסקים, שלא רק בכוכין שגבוהים מהקרקע ומאדם העומד שם - יש חיסרון זה, אלא אף ב'קבורת רמה' המכונה בפי העם 'קומות' שהיה מקום לומר דנה שהקומה גבוהה מהקרקע, מ"מ

נימא דלא כביאור האחרונים בתוס', והאיסור להוציא הוא רק מדרבנן, יקשה טובא מדוע אין להוציא מי שנקבר שם בדיעבד [אם לא דנימא דספיקא דאורייתא רק מדרבנן הוא לחומרא כהרמב"ם], אבל אי נימא דהאיסור להוציא הוא ג"כ מדאורייתא, א"כ שפיר, דנהי דלקבור כך הוא איסור דאורייתא של סד"א לחומרא, מ"מ א"א להוציא, דאין ספק דאורייתא מפי' מודאי דאורייתא. וכמו"כ אם נימא דתרווייהו דרבנן, היינו גם זה שאין כפרה מספק וגם האיסור להוציא, ג"כ א"ש, דאין ספק דרבנן הגם שהוא לחומרא מפי' מודאי דרבנן. ויש עוד לפלפל בזה.

העולה דגם לטעם ראשון של דודאי השדה והגרי"ש אלישיב ושאר אחרונים ופוסקים הנ"ל, לקבור הוא איסור גמור, או מכח ספק דרבנן ולחומרא, או מכח ספק דאורייתא, מ"מ בדיעבד שכבר נקבר כך יתכן דאין להוציא וכמשנ"ת⁴.

[ויצוין שדעת הגר"מ שטרנבוך להבחיל"ח, שגם אם הוי קבורה מ"מ טעמא דכפרה סגי כדי להורות להוציא מקברו תיכף ומיד, כמש"כ בתשובות והנהגות ח"ו סימן רכג. ויש להעיר ע"ז דלכא"ל היכן מצינו שיחשב קבורה ולא יהיה כפרה – ומצאתי בספר צפנת פענח (על הרמב"ם ערכין פ"ו הכ"ו עמ' מז-א, ובשו"ת צ"פ החדשות מהדורת מודיעין עילית ח"א סי' קד, וש"נ למקומות נוספים בספריו) שכתב (בדעת הרמב"ם) שיש ג' דינים בקבורה, א' מ"ע דקבורה, ב' כפרה, (ודין ג' ע"ש), והוסיף שיש אופנים שמתקיים דין א' דמ"ע דקבורה, ולא מתקיים דין ב' דכפרה, והביא לזה כמה ראיות. אמנם דרך זו היא דרך שונה ממה שביארנו עד כה].

ה] ובנוגע לטעם שני שכתב הגרי"ש אלישיב משום שינוי ממנהג דמתיים, בכדי להסיר טענה ששמעתי מאינישי [שכאלו אחר שיש כאלו שכבר נקברו באופן זה נהפך הדבר למנהג] יש לפרש יותר. ראשית, אי"צ להכביר בחשיבות מנהגי ישראל, וכאן נוסף שמנהג מתיים חמור יותר, ומקור הדברים

⁴ ואל תתמה שבסיום תשובת הגרי"ש אלישיב, כשכתב שאין ראיה ממה שעשו בחו"ל, כיון דאין דנים אפשר משא"א, הזכיר שהחיסרון רק מצד שינוי המנהג ולא מצד שאין בזה כפרה, לק"מ כיון דבחו"ל בעבר לא קברו בקומות ולא בכוכין אלא מחוסר מקום אחר מפני גזירת המלכות וכדומה קברו שכבה של מתיים כיסו אותה בעפר ו' טפחים ומעליהן שכבת מתיים נוספת, [כן מבואר בב"ח י"ד סי' שסב ופוסקים רבים נוספים ואכמ"ל], ובזה אין חסרון של משפילין בתחתיות כיון שהוא בעפר ממש וכל החסרון שינוי מנהג, ואף שאפשר לעשות כן מ"מ אינו עיקר המנהג, ומה שנהגו אז באירופה ביאר הגרי"ש אלישיב שאין דנין אפשר משא"א אך לא דבר בזה כלל על קומות או כוכין, וז"ב. [ועי' במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותר לכתחילה' מוריה ניסן תשע"ו, בה הארכתני בד"ז של קבורת מת ע"ג מת בהפסק עפר ו' טפחים, אם היא לכתחילה או בדיעבד, ומקור וביאור דברי הגרי"ש הללו, ושאר חששות שיש בזה, והמסתעף].

אתר. אמנם נראה לענ"ד דלא קשה כיון דכללא כיל לן הגאון בעל מנחת יעקב בכללי ס"ס במחודשים אות ח', וייסדו על הראשונים וגדולי האחרונים, דכל בעיא דלא אפשריטא בגמ' מחמרי' בה גם בדרבנן, כיון ד'ספק חסרון חכמה' קרי' ביה, ואינו ספק, והארכתני בכלל זה במקו"א.

עכ"פ מבואר שלפי הצד ד"כפרה" קבורה בקבורת בנין כוכין וודאי איננה כפרה, וגם לפי הצד ד"בזיוני" לא מיבעי שלדעת האחרונים הנ"ל בדעת תוס' הדבר אסור, אלא גם לולא דבריהם מ"מ צריך להחמיר מספק. ואף דהדודאי השדה כן דן שם האם מדאורייתא אין כפרה או רק מדרבנן, מ"מ גם בדרבנן צריך להחמיר וכפי שביארנו, ונדגיש שמבואר לפי"ז שאי"ז "ענין" גרידא אלא חסרה מהות הקבורה, או מדאורייתא או מדרבנן.

ד] כעת נדון גבי "דיעבד" אם קברו באופנים הנ"ל האם צריך להוציא או לא, הנה יש להקדים מהו שורש האיסור להוציא נפטר, דבפשטות הוא מדרבנן, כמבואר בב"י (יו"ד סי' שסד סעי' ב) ובפ"ת (שם סק"ד) בשם החו"י ובברכ"י (סי' שסג סק"ב), אמנם מצינו לגאוני דווינסק שדנו אם הוא דאורייתא - בשו"ת צפנת פענח (דפוס וורשא סי' קפב) כתב שהוא דאורייתא, מלאו דלא תסיג גבול' כנדרש בספרי, ובאורייתא (פי"ד מאבל הט"ו) הסתפק בהאי קרא אם הוא אסמכתא או דאורייתא, ובאג"מ בכמה מקומות (חיו"ד ח"א סי' רמב, וח"ב סי' קס) נקט שהוא דאורייתא, וע"ש (בתשו' הנ"ל הב') ביאור הב"י הנ"ל, וע"ע היטב בחזו"א (יו"ד סי' רח סק"ה, וטהרות סי' כב סק"ב), וחכמי זמנינו [ס' בדי השלחן לג"ר פיוול כהן שליט"א הל' אבלות סי' שסג בציונים אות ו, ובס' טעם ודעת לש"ב הג"ר יחיאל פישוהוף על הרמב"ם ח"א הל' טו"מ פ"ח שעה"צ או' צד] דנו בכוונתו אי הוי דאורייתא או דרבנן ע"ש. וע"ע בתשו' בדברי הגאון האדיר רבי אהרן בורשטיין גאב"ד טווריג³ [בספרו נר אהרן (ה'ת"ש, סי' ה) וכן נדפסה בס' מקור ברוך (גינזבורג, ח"א סי' ל"ג, אות א' ח' י) וע"ש בס' שאחריו (סי' לד) מה שהשיבו בעל המקור ברוך], שהאריך בשאלה אם דין קבורה אם היא מצוה מתמשכת או לא, ונפ"מ אם יש חיוב מה"ת לקברו אם נקבר והוציאוהו אח"כ מקברו, והגרי"ש אלישיב בעצמו ציין לנידון זה שבתשו' זו, כפי שמסר בנו רבי בנימין אלישיב שליט"א בספרו יד בנימין תמורה (לג:).

השתא דאתי להכי, אם נימא בנידו"ד בקבורה בקומות, דאין כפרה מכח ספיקא דאורייתא [דכאמור הגמ' נסתפקה בזה וכו"ל, אם

³ קצת מושג אודותיו עי' מש"כ עליו הגאון מקור ברוך שלקמיה, ובהסכמות לס' נר אהרן, הסכמה נדירה מהגרא"ז מלצר בהפלגה עצומה ועוד.

לשינוי מנהג מתים אחר מגליון מהרש"א יו"ד סי' רמו שאפי' מנהג טוב שהנהיגו רשע אסור לנהוג בו וכ"ש מנהג רע. ולצערנו הדברים נוגעים כיום בחלק מהמקרים].

ז אסיים בזה, שכל תשו' הגרי"ש אלישיב היא לפי המציאות שציטט, שהנפטר מוכנס לתוך עפר והמשטח בטון מחובר עם ארובות מלאות עפר, והיא הנקראת בלשון העם קבורת קומות – ובלשון הרשמית קבורת רמה, אבל לא דיבר על הקבורה הנקראת בלשון העם קבורת כוכים, ובלשון הרשמית קבורה בקומות, שתיאורה בקיצור – בנין בטון מעל הקרקע [ולפעמים צמוד להר טבעי] ובו שורות שורות של כוכין זה לצד זה וזה על גב זה. [ובזה יש ג' סוגים (לכל הפחות) בארה"ק, א' – בנין בטון ע"י בלוקי בטון כמו בנין רגיל, ב' – אמבטיות בטון בלא תחתית. ג' – אמבטיות בטון סגורים מכל הצדדים, מלבד מה שמלמעלה פתוח, וכן מהצד יש פתח בגודל רוחב אדם. תיאור מדויק יותר מלווה עם תמונות ראה מאמרי שאציין בסמוך]. ובוזה כל הכוך מבטון ורק מניחים מעט עפר בתחתיתו, ומכניסים אות המת עם שקי עפר סגורים. ואופן זה יותר חמור מכמה סיבות, ראה מאמר הרה"ג רבי גד משה ליכט הנדפס במוריה ניסן תשע"ו, ובמאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות' הנדפס בס"ד בקובץ 'בית אהרן וישראל', שבט-אדר תשע"ח גליון קצ"ה (פרק א ענף ד), וממילא יתכן דבאופן זה גם לדעת הגרי"ש ודאי שלא נחשב כלל קבורה בקרקע [גם לפי הצד בגמ' של בזיוני], וכ"כ תלמידו הגר"ב צ'קו, שעל זה הגרי"ש לא נשאל, ויתכן דלדעתו חמיר טפי.

וכ"ז כאמור בירור דעת הגרי"ש אלישיב, ויש לידע שיש מגדולי וגאוני הדורות האחרונים שכתבו שאינו קבורה כל עיקר, ועוברים על עשה דקבר יקברנו [אם קבורה היא דאון] ולא דלא תלין, ומציעים את המתים ואין מחילה ע"ז – ולפי"ד פשוט שיש להוציא מת שנקבר כך מיד – ועי' רשימה מפורטת בראש מאמרי הנ"ל, ואכמ"ל.

התנגדותו הנחרצת של מרן הגרי"ש בע"פ

הגרי"ש אלישיב התנגד בזה נחרצות בפני כל מי שבא לפניו בענין זה, ונעתיק כמה עדויות. בשנת התשע"א הורה הגרי"ש אלישיב אודות הג"ר זלמן דרוק זצ"ל רבה הנערץ של רחביה והסביבה בירושלם. שנקבר בקבורת קומות בהר המנוחות – הקבורה שתוארה במכתב הגרי"ש הנ"ל – ללא ידיעת משפחתו [כיון שנקבר בקומה העליונה שמחוברת להר, ולא שמים לב שעוברים מההר עצמו לקומה כיון שההרגשה היא שהקומה היא המשך ההר], שיוציאוהו מקברו לקבורה אחרת בהר המנוחות למרות שאינו ליד אבותיו כדי שלא יאמרו ש'פרושים התירו את

בדודאי השדה הנ"ל, ושם לא כתב זאת רק באופן כללי על שינוי מנהג מתים, אלא דבריו מוסבים על נידו"ד ממש – של קבורה בבנין עם כוכין, ונפרש מקורו. הנה הגמ' בסנהדרין שם לפני הסוגיא הנ"ל מביאה שהקב"ה קבר את משה רבנו גם אין מצוה דא' לקבור, והטעם הוא – כדי שלא לשנות מהמנהג, ומזה הוכיח עד כמה הדברים חמורים, והוסיף: ועי' כה"ג בשו"ת בית שלמה (ח"ב ליו"ד סימן רכז) ובשו"ת פרי השדה (ח"א סי' מח). וכיסודו והוכחתו באופן כללי, כתבו הג"ר אליהו ראם מגדולי ירושלם בהסכמתו לס' זיבולא בתרייתא לר"מ ברגמן, וכן בשו"ת בית אבי (לייבעס, ח"ג יו"ד סי' קי). עוד הביא להוכיח לענייננו שלקבור בקרקע הוא מנהג ישראל, שם את לשון הרמב"ם (ריש פ"ד מאבל): מנהג ישראל במתים ובקבורה כך הוא וכו', וחופרין בעפר מערות ועושין כוך בצד המערה וכו'. עכ"ל. משמע שהקבר צריך להיות חפור בקרקע, [וכ"כ באג"מ יו"ד ח"ג ריש סי' קמג, (ואכמ"ל בדעתו בכל הענין)] א"כ זהו מנהג ישראל בעצם שנהג בו הקב"ה, והובא ברמב"ם, ולא סתם מנהג שנהגו בו אינשי, ולכן זה שהחלו לקבור כמה אנשים לא כפי עיקר המנהג, אי"ז משנה את מנהג ישראל בעצם, בשגם הוא המנהג הנהוג זה אלפי שנים.

ובלא"ה גם אלפי אנשים אלו הקבורים בכוכין, הן מיעוט קטן ביחס לרובא דאינשי שנקברים כראוי. ובר מהכי, הגם דא"א להאריך בתיאור המציאות הכאובה, מ"מ יש לידע שאלפי האנשים הללו שכן קבורים באופן זה, רבים מהם הם גויים (מעולי ארצות חבר העמים). והשאר, רבים מהם לא מודעים לבעיה ההלכתית ונקברו בשוגג, ויש שלא ידעו כלל שעומדים לקבור את יקירם בקבורה כזו.

ו עוד כתב בדודאי השדה על 'קבורת בנין עם כוכין' – שהמשנה את המנהג הרי"ז גורם פורענות ועונש למת, וביאר הטעם. ע"ש.

ועוד יש לידע אשר כתבו גדולי האחרונים שהמשנה מנהג המתים הרי"ז גורם סכנה לחיים ה"י, כגון מש"כ בבית לחם יהודה בגליון שו"ע סי' שנ"ב: ואין לחברא קדישא לשנות מנהגם משום בזיון שאר מתים הקודמים ושמעתי שפעם א' עשו מיטה חדשה ויהי אח"כ בר מינן מתים כמה וכמה תינוקות והיו תולים משום זה וכו'. עכ"ל. ואף שמיירי על שינוי לטיבותא והיינו דגורם פגיעה במתים קודמים, מ"מ לכא' ה"ה וכ"ש שינוי לגריעותא שבזה גורם פגיעה במתים חדשים, וכן מבואר בשו"ת טוטו"ד למהר"ש קלוגר (מהדט"ל ח"ב סי' רלה). וכן עי' בשו"ת מהר"ם שיק (חו"מ סי' נו) שאין לשנות שום שינוי אצל המתים, לא לכבודו דאז מבזה שאר מתים וכ"ש שלא לגנאי, וע"ע בשו"ת נהרי אפרסמון (יו"ד סי' קלח). [ובשו"ת בית אבי (ח"א יו"ד סי' קי) הביא בנוגע

רבים) על ענייננו (מתאריך מכ"ד אייר תשע"ו): '...ומרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל התריע על כך, ואף בקשני לעשות כל מה שאפשר כדי שלא לשנות מסדרי הקבורה המקובלים'. ועוד כתב: ורק לאחרונה באה אלי שאלה מבן שאמו נקברה בקומות בכוכי בטון, והיתה באה אליו בחלום כשהיא בוכה ומצטערת ומתחננת שיוציאה מן הקבר ויעבירו אותה לקבורת שדה. והתרתי להם לעשות זאת בצנעה (וזאת עפ"י פסק אחר של מרן הגריש"א וראה בספרנו שואלין ודורשין ח"ח סי' צט) ומאז הפסיקה לבוא אליו בחלום'. עכ"ל.

הדבר', ואכן הוציאו מקברו. ובשו"ת מגדל צופים (ח"ז יו"ד סי' נ) כתב ששמע ממקור ראשון, שלפני כמה שנים כשבאה לפני הגרי"ש משלחת בענין זה על כמה אופני קבורה שאינן מסורתיים, הנ"ל ודומיו, **לא הסכים בשום אופן לקבור בצורה כזו או דומה, ואמר להם שאם אין מקום בירושלים ת"א וחיפה שילכו לנגב... ולא שמעו לו.** ובשנת ה'תש"ע התבטא בכאב לפני משלחת רבנים שבאה לפניו בעניני קבורה אלו: **'כבר אמרתי להם ג' פעמים שלא יקברו כן והן אינם שומעים בקולי...'** [שמעתי מפי ת"ח שנכח שם]. ובשנת ה'תשע"א התפרסם, שאחר ששמע הגרי"ש על המציאות בשטח התבטא, **שחובה לעורר על כך מחאה, ואמר לפרסם את מכתבו הנ"ל וכך נעשה.** ותלמידו המובהק של הגרי"ש - הגר"ד מורגנשטרן סיפר בהספדו על הגרי"ש בשנת ה'תשע"ג, שהוא שאל רב שכונה אחת בירושלם שמכהן ג"כ כחבר הנהלת ח"ק שקוברת רק בקומות, איך הוא מעיז להיות שותף לדברים אלו, והשיבו שהגרי"ש הסכים למעשיהם, ומה התברר? – שראשי הח"ק הגיעו לגרי"ש ארבעה פעמים והגרי"ש **סירב בתוקף, ובפעם החמישית שתק כיון שכבר לא היה לו כח להגיב לדבריהם, ומיד פרסמו שהגרי"ש הסכים עימם...** ותלמידו הגרב"צ קוק הביא שהגרי"ש התבטא בפני העוסקים בדבר: **'חולות ראשל"צ וכן אדמות הנגב שוממים לאורך ק"מ רבים אם חסרים מקומות קבורה סמוך לירושלים תקברו שם ולא בקומות'.**

ואדגיש שכל מאמרי בא לכאר את תשובתו בכתב, ואת התנגדותו הנחרצת בע"פ לקבורות אלו, אכן בדיעבד שכבר קברו מת כזה, הדבר אינו פשוט להוציאו וכפי שהתבאר לעיל בפנים. ולמעשה ידוע שבאו לפני כמה מקרים ובכל מקרה דן לגופן, יש מקרים שהורה להוציא ויש מקרים שלא. ולכן על כל מקרה ומקרה צריך לעשות שאלת רב. אבל מ"מ התנגדותו המפורשת נגד קבורות אלו עפ"י הסוגיא בסנהדרין, התפרשה במכתבו הנ"ל, וכפי שביארתיה בס"ד. וא"א להוציא מהשמועות השונות מה לדעתו הגדר ההלכתי של קבורות אלו, וכפי שאבאר יותר בהערה⁵.

ולסיום אעתיק כמה קטעים ממכתב ששלח לי הגר"א שלזינגר (רב שכונת גילה בירושלם, ומח"ס שואלין ודורשין ועו"ס

⁵ מלבד מה שידוע שקשה לסמוך על שמועות, ובפרט שמועות בשם הגרי"ש, כיון שידוע שהיה עונה לפי השואל ולא הרחיב בכל הענין, ובפרט בענייננו שישנם כמה וכמה סוגים של אופני קבורה זאת, ויש בזה בלבול בצבור, וממילא אפי' לשואל לא תמיד היה ברור מה הסוג המדויק, כ"ש לרב הנשאל, ולכן באתי לבאר רק לפי תשובתו בכתב, שבה ברור על מה נשאל ומה השיב, ולפי הסברות ההלכתיות שהזכיר, כפי שנבאר בעז"ה. [והרוצה לידע איך להתייחס לשמועה מסוימת יוכל לפנות לכותב השורות].

פסק מרן הגרי"ש אלישיב זללה"ה על אדם שנקבר מעל כוכין

תאור השאלה בצירוף תמונה

נשאל מרן הגרי"ש אלישיב זללה"ה ע"י תלמידו המובהק הג"ר דוד אריה מורגנשטרן שליט"א דומ"ץ רמת שלמה ירושלים [בנוכחות נכדו רבי אריה אלישיב], על יהודי שנפטר, ובניו חיפשו קבר והתקשרו לח"ק בירושלים ושאלו אם יש קבר, ונענו בחיוב, ושאלו אם זה בקומות ונענו בשלילה, ואחר שקברוהו התברר שקברוהו בחלקה שמיעוטה מעל קבורת כוכין מבטון כך שמקצת מהמת [כעשרה ס"מ לאורך גופו הוא מעל הכוכין] וכפי שרואים בתמונה את הכוכין שתחת החלקה. [וכשפנו שוב ושאלו את הח"ק על התרמית, השיבו להם בתמימות זה לא קומות זה כוכין...].

ונצרף תמונה מהחלקה המדוברת [בהר המנוחות]:

ותשובת הגרי"ש כפי שכתבה הגרד"א הנ"ל במכתבו - הרי היא בעמוד הבא. [ולמותר לציין שקיימו את פסק מרן והוציאו את המת מקברו לקבר של קבורה רגילה].

בס"ד כ"ד אדר תשע"ב

לכבוד הרבנים הרב ----- והרב ----- , שליט"א

בקשתם שאעלה בכתב תשובות פוה"ד מו"ר רבי יוסף שלו' אלישיב שליט"א, בקשר לאחד שקברו אותו בהר המנוחות ע"י חברה קדישא ----- . לפי דברי שאלתכם לא הסתפקתם בקבורה שהוצעה לכם לקבל בחנם מהחברה קדישא, אלא ביקשתם מאנשי הח"ק שהקבורה תעשה לפי כל השיטות, וכפי כבוד הנפטר, שכל ימי חייו היה מדקדק במצוות לצאת ידי חובתו לפי כל השיטות ודעת המחמירים, והסכמתם לשלם בעד קבורה זו וכן לשלם בעד קבר לאשתו שתחי' ע"י.

שאלתי לפני מו"ר שליט"א כמה פעמים לברר כל פרטי השאלה, והשיב לו יהיה כדברי השאלה שאפי' מקצת הגוף של הנפטר, ואפי' רק עשרה ס"מ או פחות מזה, מונח ע"ג קרקע שיש תחתיו קברים אחרים, יש להוציא הנפטר מקברו ולקברו בקבר רגיל בקרקע, כמו שעשו מדור דור בירושלים. ופשוט הוא שא"א לקבור אשתו ע"י בכה"ג שקברה הוא במקום שיש קברים תחתיו.

ועוד אמר מו"ר שליט"א, שהדין המבואר בשו"ע יו"ד סי' שס"ב סעי' ה' "אין קוברין רשע אצל צדיק אפילו רשע חמור אצל רשע קל, וכן אין קוברין צדיק וכשר ובינוני, אצל חסיד מופלג", שייך לא רק אצל הקברים הסמוכים אליו. אלא כמו שמקפידים לקבור אנשים מסגנון חיים דומה, ביחד, ה"ה שכל מי שנמצא בתוך ד' אמות של הקבר בין באותו הגובה, ובין אלו שנמצאים בקומות תחתיו צריכים להיות מסגנון חיים הדומה לו.

ולמעשה השיב בחריפות ובלי היסוס בכלל, שיש להוציא הנפטר ממקום שנקבר, ולהעביר אותו לקבר הראוי לו.

וע"ז באתי על החתום

דוד ארי' מורגנשטרן